Grote Atlas van de Verenigde Oost-Indische Compagnie
Comprehensive Atlas of the Dutch United East India Company

Arend de Roever
Bea Brommer

III Indische Archipel en Oceanië / Malay Archipelago and Oceania

Atlas Maior
nationaalarchief
Universiteit Utrecht
KNAG

Grote Atlas van de Verenigde Oost-Indische Compagnie
Comprehensive Atlas of the Dutch United East India Company

III Indische Archipel en Oceanië / Malay Archipelago and Oceania

Arend de Roever

Bea Brommer

Perpustakaan Nasional
Republik Indonesia

Arsip Nasional
Republik Indonesia

Atlas Maior

Koninklijk Nederlands Aardrijkskundig Genootschap
KNAG

nationaal archief

Universiteit Utrecht
Faculteit Geowetenschappen

Inhoudsopgave / Table of Contents

2 . . . . .Inhoudsopgave / Table of Contents

8 . . . . .Colofon / Colophon

9 . . . . .Voorwoord / Preface

11 . . . . .I De VOC in de Indische Archipel en het Stille Zuidzeegebied

20 . . . .I The VOC in the Malay Archipelago and the Pacific Ocean

28 . . . .II Indische Archipel en Oceanië: kaarten, plattegronden en topografische tekeningen, 1590-1820
II Malay Archipelago and Oceania: maps, plans and topographical drawings, 1590-1820

28 . . . .Overzichtskaarten / General maps

28 Cornelis Doedts, 1598:
[Kaart van de Indische Archipel en Oost-Azië].
[Chart of the Malay Archipelago and East Asia].

29 [Hessel Gerritsz, ca./c. 1632]:
[Kaart van de Indische Archipel].
[Chart of the Malay Archipelago].

30 Guiljelmus Blaeu, [1635]:
India / quae / Orientalis / dicitur, / et / Insulae / Adiacentes.
Indië / bekend als / de Oost, / en / Aangrenzende / Eilanden.
India / known as / the East, / and / Adjacent / Islands.

30 [Joan Blaeu I, ca./c. 1660]:
[Kaart van de Indische Archipel].
[Chart of the Malay Archipelago].

31 Jan Theunis Busscher, [ca./c. 1830]:
Generale Kaart / van den / Oostindischen Archipel / strekkende van het / Eiland Sumatra tot / Nova Guinea of het / Land der Papoe's / en noordwaards van / Nieuw Holland / tot / het Eiland Mindanao [...].
General Chart / of the / Malay Archipelago / covering the area from the / Island of Sumatra to / Nova Guinea or the / Land of the Papuas / and towards the north from / New Holland / to the Island of Mindanao [...].

31 [Aris Claessen, 1615-1618]:
Description de la grande mer du Sud / [...].
Beschrijving van de grote Zuidzee / [...].
Description of the great South Sea / [...].

32-33 Hessel Gerritsz, 1622:
[Kaart van de Stille Oceaan].
[Chart of the Pacific Ocean].

34-35 [Joan Blaeu I, ca./c. 1650]:
Pascaerte / van de / Zuydt-Zee.
Chart / of the / South Sea.

36-37 [Gerrit de Haan, 1760]:
[Zuijdt Zee].
[South Sea].

38 . . . .SUMATRA

38 Hessel Gerritsz, 1670:
[Kaart van Sumatra].
[Chart of Sumatra].

39 [Johannes Vingboons, 1665-1670]:
Noorder deel van / Sumatra.
Northern part of / Sumatra.

39 [Johannes Vingboons, 1665-1670]:
Zuyder deel van / Sumatra, / ende straat Sunda.
Southern part of / Sumatra, / and the Sunda Strait.

40 Joan Blaeu I, 1669:
[Kaart van Sumatra].
[Chart of Sumatra].

41 Joan Blaeu II, 1685:
[Kaart van Sumatra].
[Chart of Sumatra].

42 [Anoniem / Anonymous, ca./c. 1785]:
[Kaart van Sumatra en de Straat van Malakka].
[Chart of Sumatra and the Strait of Malacca].

43 [Johannes Vingboons, 1665-1670]:
Vertoon van de / Zeecust, Tusschen Pegu, en de straat van / Mallacca, Met alle Haer Eijlanden, diepten, en / Drooghten Tusschen Beijden.
Depiction of the / Sea Coast, Between Pegu, and the Strait of / Malacca, With all Its Islands, depths, and / Shoals In Between.

44 [Anoniem / Anonymous, ca./c. 1675]:
De Sumatra Buyten / West Cust.
The Outer / West Coast of Sumatra.

45 [Jan van der Wall], 1687:
[Kaart van de westkust van Sumatra van Baroes tot Indrapoera].
[Chart of the west coast of Sumatra from Baroes to Indrapoera].

46 [Gerrit de Haan, 1761]:
[Tweede deel van de west Kust Sumatra].
[Second part of the west Coast of Sumatra].

47 [Gerrit de Haan, 1761]:
[Eerste deel van de west Kust Sumatra].
[First part of the west Coast of Sumatra].

48 [Jan Theunis Busscher], 1833:
Nieuw Kaart / van / de westkust / van / Sumatra / strekkende van Atjieh / tot / oedjong Indrapoer.
New Chart / of / the west coast / of / Sumatra / extending from Atjeh / to / Indrapoera Point.

49 [Jan Theunis Busscher], 1833:
Nieuw Kaart / van / het zuidwestelijkste / gedeelte van Sumatra / strekkende / van de Vlakke Hoek van / Sumatra / tot / oedjong Indrapoer.
New Chart / of / the south-western / part of Sumatra / extending / from the Vlakke Hoek of / Sumatra / to / Indrapoera Point.

50 [Reyer Cornelisz, 1601-1602]:
[Kaart van de Baai van Atjeh].
[Chart of Atjeh Bay].

50 Anoniem / Anonymous, 1650-1660]:
[Kaart van de Baai van Atjeh en Poelau Weh].
[Chart of Atjeh Bay and Poelau Weh].

51 [Jan Theunis Busscher], 1833:
De Ree van / Atjieh.
The Atjeh / Roads.

52 [Johannes Vingboons, ca./c. 1660]:
Atchin.
Atjeh.

53 [Johannes Vingboons, ca./c. 1665]:
Atchyn.
Atjeh.

53 [Anoniem / Anonymous, 1644]:
'S Comp.s Logie in Atchien.
The Company's Trading Post in Atjeh.

54 [Johannes Vingboons, ca./c. 1665]:
Atchijn.
Atjeh.

54 [Anoniem / Anonymous, ca./c. 1731]:
Nieuw Geprojecteert / Fort. voor s' Ed: Comps: / Cantoir Baros / No. 1.
Newly Projected / Fort. for the Hon: Company's / Office at Baroes / No. 1.

55 [Reyer Cornelisz, 1602]:
[De Baai van Tikoe].
[Tikoe Bay].

55 [Jan Theunis Busscher], 1833:
De Baai van / Tappanoly / En van Mansillar.
Tapanoeli / Bay / And Poelau Moesala Bay.

56 Joannes van Keulen, 1753:
Kaarte van de Eylanden Pysang, by Padang / Geleegen aan de West kust van Sumatra.
Chart of the Pisang Islands, Situated near Padang / on the West coast of Sumatra.

56 [Jan Theunis Busscher], 1833:
Nieuwe Kaart van het Gedeelte der Westkust van Sumatra / begrepen tusschen Padang en Batang Kapaij Baai.
New Chart of the Part of the West Coast of Sumatra / situated between Padang and Batang Kapas Bay.

57 [Joannes Bernards, 1708-1709]:
Plan van Plo Chinco.
Plan of Poelau Tjingkoek.

57 C. Stiegehuis, F. Markscheider, 1737:
Het Sillidasche / Bergwerk / soo als hetselve successive is bearbeijd / van 't jaar 1669 / Tot op den 27. September /1737. / [Van Cloons Stolle]. / 't Sillidase Gebergte / van de Noord Zijde.
The Mines / of Salida / as they have been worked successively from the year 1669 / Until the 27th of September / 1737. / [Van Cloon's Mine]. / The Salida Mountains / from the North.

58 [Joannes Bernards, 1708-1709]:
Plan van Padang.
Plan of Padang.

59 [Anoniem / Anonymous, ca./c. 1785]:
[Kaart van de westkust van Sumatra van Padang tot Benkoelen].
[Chart of the west coast of Sumatra from Padang to Bencoolen].

60 [Jan Theunis Busscher], 1833:
Nieuw Kaart van / Benkoelen.
New Chart of / Bencoolen.

60 [W. van Schilde, P. Hoogendorp, 1757]:
I: Engano.
The Island of Enggano.

61 [Johannes Vingboons, 1665-1670]:
'T Eijlandt, S:t Paulo.
The Island, of St. Paul.
Aldus vertoont Hem, Sta. Paulo, int Vorbij Zeijlen.
Thus appears St. Paul, when Sailing Past it.

62 [Aert Gijsels, 1637]:
Inde straet Sunda.
In the Sunda Strait.

62 [Anoniem / Anonymous, ca./c. 1740]:
[Kaart van Straat Soenda].
[Chart of the Sunda Strait].

63 [Johannes Vingboons, 1665-1670]:
[Kaart van de Krakatau-eilanden].
[Chart of the Krakatau Islands].
Noorder Inbocht van de Straat Sunda.
Northern Bight of the Sunda Strait.
Cracatou, gelegen in de / Straat Sunda, op de hooghte van 6. graden Zuijder Breedte.
Krakatau, situated in the/ Sunda Strait, at a Southern Latitude of 6. degrees.
Aldus vertoont hem de Baij van Sillebaer, als men daer op de / Reede Leyt, En is geleegen int Eijlant Sumatra, op de hoogte van 4 graden, 15 Minuten Zuijder Breedte.
Thus appears Sillebaar [Pasarselebar] Bay, when anchored in the / Roadstead, And is situated on the Island of Sumatra, at a Southern Latitude of 4 degrees, 15 Minutes.

64 Claudius Anthony von Luepken, [1763]:
Let. A. / Kaarte / van / een gedeelte van de Keijzers / bogt aan de Revier / Borne / met de platte grond van / t' Fort / de Jonge Petrus Albertus / aangelijt in den / Jaare 1763.
Let. A. / Chart / of / a part of the Keizers / Bay on the Borne / River / with the plan of / the Fort / de Jonge Petrus Albertus / constructed in the / Year 1763.
Let. B. / [plattegrond van het fort en omgeving op grotere schaal].
Let. B. / [plan of the fort and its environs to a larger scale].

65 [Anoniem / Anonymous, ca./c. 1778]:
[Kaart van Zuid-Sumatra en Straat Soenda].
[Chart of South Sumatra and the Sunda Strait].

65 Capitain Lieutt. W. Correll, [ca./c. 1803]:
[Kaart van Zuid-Sumatra en Straat Soenda].
[Chart of South Sumatra and the Sunda Strait].

66 Witten de Gruyter den 20 April 1744:
[Kaart van de kust van Zuid-Oost Sumatra].
[Chart of the coast of South-East Sumatra].

67 [Anoniem / Anonymous, 1680-1700]:
[Kaart van Billiton, Bangka en de kusten van Zuid-Oost Sumatra en Noord-West Java].
[Chart of Billiton, Bangka and the coasts of South-East Sumatra en North-West Java].

68 [Gerrit de Haan, 1760]:
[Batavia tot Palumbangh].
[Batavia to Palembang].

69 Jan Theunis Busscher / 1830:
Nieuw Kaart / van / het westelijkste gedeelte / der Javasche Zee / strekkende van / Batavia tot Banka / met de Straat Sunda Banka / Gaspar en de Clement Straat.
New Chart / of / the western part / of the Java Sea / extending from / Batavia to Bangka / with the Sunda Strait Bangka / the Gaspar Strait and the Clement Strait.

70-71 [Gerrit de Haan, 1760]:
[De Revier Lampong Toullang Bouwangh].
[The River Lampoeng Toelangbawang].

72 [Anoniem / Anonymous, 1810]:
Schets / van het beloop / der / Rivier Toelangbawang.
Sketch / of the course / of the / River Toelangbawang.
Schets / van het beloop / der / Rivier Tjiecampong.
Sketch / of the course / of the / River Sekampoeng.
Enumeratie / der campongs / langs de / rivier Siepoetie / en het bovendeel van Secampong / benevens eene schets der landwe / gen tuschen de Rivieren / Toelangbawang & Secampong.
Enumeration / of the villages / along the / river Sepoetih / and the upper part of the Sekampoeng / with a sketch of the country / roads between the Rivers / Toelangbawang & Sekampoeng.

73 [Anoniem / Anonymous, 1740]:
[Plattegrond van het fort Valckenoog].
[Plan of Fort Valckenoog].

74 Johan Blaeuw, 1647:
[Kaart van de Straat van Malakka].
[Chart of the Strait of Malacca].

75 [Gerrit Hesselsz, 1633-1637]:
[Kaart van de Straat van Malakka].
[Chart of the Strait of Malacca].

76 [Gerard van Keulen, 1704-1720]:
In de Oost Indische Zee / de Straat van / Sumatra / tot aan de Straat Drioens / en de Straat Sinkapura / in Het Groot.
In the East Indian Sea / the Sumatra / Strait / to the Doerian Strait / and the Singapore Strait / to a Large Scale.

77 Isaak de Graaf, 1733:
[Kaart van Sumatra, de Straat van Malakka en nabijgelegen eilanden].
[Chart of Sumatra, the Strait of Malacca and neighbouring islands].

78-79 [Gerrit de Haan], 1759:
[Straat Malacka].
[The Strait of Malacca].

80 [Anoniem / Anonymous, ca./c. 1742]:
[Kaart van de Straat van Malakka].
[Chart of the Strait of Malacca].

81 [Gerrit de Haan, 1760]:
[Staart Drioens].
[The Doerian Strait].

82 [Jan Theunis Busscher], 1820:
Nieuw Kaart / van / Straat Drieon / Malakka en Sinkapoer / strekkende van Banka / tot / Malakka.
New Chart / of / the Doerian / Malacca and Singapore Straits / extending from Bangka / to / Malacca.

83 W. van Es, [1756]:
De Rivier Jambij.
The Djambi River.

83 [Anoniem / Anonymous, 1710-1750]:
De Rivier van Jambij.
The Djambi River.

84 [Dirck van Lier, 1659]:
[Plattegrond van de loge te Djambi].
[Plan of the trading post at Djambi].

84 [Anoniem / Anonymous, 1670-1679]:
Jambee Towne.
De stad Djambi.

85 [Anoniem / Anonymous, 1707]:
[Plan en aanzichten van de gebouwen binnen de loge te Djambi].
[Plan and views of the buildings inside the trading post at Djambi].

85 [Anoniem / Anonymous, 1707]:
Platte grondt van 's Compagnies Logie op Jamij. / Platte Grondt van de pagger die om de logie leyt.
Plan of the Company's Trading Post at Djambi. / Plan of the stockade surrounding the trading post.

86 [Anoniem / Anonymous, 1707]:
Opstal des Paggers zoals sij Vetoont van buijten.
Elevation of the Stockade as Seen from outside.

86-87 Jan Andriesz de Vries, 1761:
[Kaart van een gedeelte van de rivier van Siak van de mond tot aan de Soengei Mempoera met aanduiding van de gevechtshandelingen].
[Chart of a part of the Siak River from its mouth to the Soengei Mempoera and a depiction of the hostilities].

88 [Anoniem / Anonymous, 1675-1700]:
[Kaart van de rivier van Palembang].
[Chart of the Palembang River].

88 [Robbert de Groot, Balthasar Prins, 1707]:
[Kaart van de monding van de rivier van Palembang].
[Chart of the Palembang River estuary].

89 [Gerrit de Haan, 1760]:
De Rivier Van Pallembangh.
The Palembang River.

90 [Anoniem / Anonymous], 1819:
De Rivieren / van / Palembang, / op de Oostkust van 't Eiland / Sumatra.
The Rivers / of / Palembang, / on the East Coast of the Island of / Sumatra.

90 [Ahmed Nadjmoeddin, ca./c. 1818]:
[Kaart van de vaarwateren bij Palembang].
[Chart of the waterways near Palembang].

91 C. van der Wijck, 1818:
Kaart / van een Gedeelte van het Eiland / Sumatra / tot het Rijk van Palembang behorende [...].
Map / of a Part of the Island of / Sumatra / belonging to the Kingdom of Palembang [...].

92 L. de Sturler fec., 1822:
Platte grond van de stad Palembang.
Plan of the town of Palembang.

93 [Anoniem / Anonymous], 1821:
Ruwe Schets / der / Positie van de Nederlandsche / Magt, / bij het veroveren van / Palembang [...].
Rough Sketch / of the / Positions of the Dutch / Expeditionary Force, / during the conquest of / Palembang [...].

94 [Michiel Gerritsz Boos, 1663]:
[Kaart van Straat Bangka].
[Chart of the Bangka Strait].

94 [Anoniem / Anonymous, 1700-1710]:
[Kaart van Straat Bangka].
[Chart of the Bangka Strait].

95 [Anoniem / Anonymous, 1675-1700]:
[Kaart van Straat Bangka].
[Chart of the Bangka Strait].

96 [Carel van der Wijck], 1819:
Kaart / van het / Eiland Banka.
Chart / of the / Island of Bangka.

97 [Carel van der Wijck, ca./c. 1820]:
Omstreken / van / Muntok, / op het eiland Banka.
Environs / of / Muntok, / on the island of Bangka.

98 J. Vieget, 1820:
Plan van het / Verbeterd / Defensie Werk / te / Muntok.
Plan of the / Improved / Defence Works / at / Muntok.

99 H. Joly, 1823:
Plan / d'un Edifice presqu'en ruine Situé à Beloë près Muntok Ille de / Banca.
Plan / van een Gebouw bijna een ruïne Gelegen in Belo dicht bij Muntok [op het] Eiland / Bangka.
Plan / of a Building nearly in ruins Situated in Belo near Muntok [on the] Island of / Bangka.

100 [Anoniem / Anonymous, ca./c. 1700]:
[Kaart van de Riouw- en Lingga- archipel].
[Chart of the Riouw and Lingga Archipelagos].

101 [Anoniem / Anonymous, ca./c. 1725]:
[Kaart van de Riouw- en Lingga-Archipel].
[Chart of the Riouw and Lingga Archipelagos].

102 [Anoniem / Anonymous, 1675-1700]:
[Kaart van Straat Doerian en Straat Singapore].
[Chart of the Doerian and Singapore Straits].

103 A.E. van Braam Houckgeest, [1785-1795]:
Nauwkeurige Kaart / van / Het Oostlijk Gedeelte van Straat Malacca / behelzende / De Passagie van Malacca naar de Chinesche Zee.
Accurate Chart / of the Eastern Part of the Strait of Malacca / including / The Passage from Malacca to the China Sea.

103 [Jan Theunis Busscher], 1820:
Nieuw Kaart / van / de Straat / Sinkapoer.
New Chart / of / the Singapore / Strait.

104 [Anoniem / Anonymous, 1710-1750]:
Bintang.
Bintan.

104 A.A. Buijskes en A.C. Twent, Anno 1791:
N:o 6 / Plan van de Rheede / voor Riouw [...].
N:o 6 / Chart of the Riouw / Roads [...].

105 [Anoniem / Anonymous, 1710-1750]:
Riouw.

105 C:F: Reimer, [1791]:
N:o 4 / Situatie-Plan / van 's Ed:e Comp:s Etablissement en / Forten op, Riouw; / met de naastgeleegene Eylanden en Mond der zoogenaamde / Riviere [...].
N:o 4 / Situation Map / of the Hon: Company's Settlement and / Fortifications in, Riouw; / with the neighbouring Islands and Mouth of the so-called / River [...].

106-107 C:F: Reimer, [1791]:
N:o 5 A / Hoofdplan der Forten / op / Riouw; / en naastomtrent gelegene Situatie [...].
N:o 5 A / Main plan of the Fortifications / in / Riouw; / and the neighbouring Situation [...].

106 [Jacob Pieter van Braam], opgenomen 't jaar 1784:
Plan van het eyland Poele Bayang
Plan of the island of Poelau Bajan.

107 . . . .MALAKKA / MALACCA / MELAKA

107 Willem Silvester, 1785:
Verbeeterde Kaart / van een Gedeelte der / Straat Mallacca.
Improved Chart / of a Part of the / Malacca Strait.

108-109 C:F: Reimer, [1791]:
N:o 1 / Situatieplan des Kasteels en der Stad, / Malacca [...].
N:o 1 / Situation Plan of the Castle and the Town, / of Malacca [...].

108 A.L. Twent Lieut. ter zee, [1791]:
Plan der Rheede van Malacca [...].
Chart of the Malacca Roads [...].

109 Schonermarck, [ca./c. 1820]:
Figurative Kaart / van de / nederlandsche bezitting / op het / schiereiland Malacca.
Figurative Map / of the / Dutch possession / on the / Malacca Peninsula.

110-111 A.J. Latour, 1821:
Kaart / van het / Etablissement Malacca.
Map / of the / Malacca Establishment.

112 [Anoniem / Anonymous, 1601-1603]:
[Plan van Malakka].
[Plan of Malacca].

112 [Johannes Nessel, ca./c. 1656]:
[Situatieplan van de stad Malakka en een projectplan tot verkleining van de vesting].
[Situation plan of the town of Malacca and a project plan for the reduction of the fortress].

113 [Anoniem / Anonymous], 1632:
Afbeeldinge vande planure fortificatie ende verthoning der portugijsche fortresse ende / aenleggende stadt Malacca, gelegen op de kust van Maleijo [...].
Depiction of the extensive fortification and depiction of the Portuguese fortress and / adjoining town of Malacca, situated on the coast of Malaya [...].

113 [Anoniem / Anonymous, ca./c. 1664]:
Malaccas Gront teijckeningh.
Plan of Malacca.

114-115 P. Elias, [1791]:
N:o 2 / Hoofdplan / van de Stad en 't Kasteel, / Malacca [...].
N:o 2 / Main plan / of the Town and the Castle, / Malacca [...].

116 Cornelis Mateliefs, [1605]:
Malacca / belegert van Cornelis / matliefs. / Aldus vertoont hem de stadt Malacca, als men op de reede / gesett lijt. / Malacca.
Malacca / besieged by Cornelis / matliefs [Matelieff]. / Thus appears the town of Malacca, as seen when lying / in the roadstead. / Malacca.

116 Moens fecit, 1619:
Affbeeldingh nae t' leven. Alsoo De vermaerde / Coop Stadt van Malacca gedaen is.
Depiction drawn from life. Thus is done The famous / Trading Town of Malacca.

117 [Johannes Vingboons, ca./c. 1660]:
Malacca / Soo als dat van de Reede afgesien wordt.
Malacca / As it is seen from the Roads.

117 [Johannes Vingboons, ca./c. 1665]:
Malacka.
Malacca.

118 [Naar / After Wouter Schouten, ca./c. 1675]:
De Stadt Malacca.
The Town of Malacca.

118 Jan. Keldermans. ad. vivum. delin: 1764:
'T Gezigt van Malacca te zien Even Boven De Zantplaat aan de Zeekant.
The View of Malacca as it is seen Just Above The Sandbar on the Sea-side.

119 [Anoniem / Anonymous, ca./c. 1784]:
Mallaca.

119 [P.M.F. Ricard], 1785:
Plan n:o I / Aantonende het Front van Tranquera / Zo als hetzelve sig thans bevind.
Plan n:o I / Showing the Tranquera Front / In its present state.

120 [P.M.F. Ricard], 1785:
Plan n:o 2 / Aantonende de / Geprojecteerde / versterking aan / het Front van / Tranquera tot / Malacca.
Plan n:o 2 / Showing the / Projected / reinforcement of / the Front of / Tranquera in / Malacca.

120 [P.M.F. Ricard], 1785:
Plan N:o 3 / Geprojecteerde Wagt by de poort Tranquera tot Malacca.
Plan N:o 3 / Projected Guard-house at the Tranquera gate in Malacca.

121 C:F: Reimer, 1786:
Copy Situatie Plan, / der tegenswoordige Bevestiging van / 't Front van Tranquera / op Malacca [...].
N:o 3 / Hoofd Plan, / van eene geprojecteerde Verbeetering der Bevestiging van 't / Front van Tranquera op Malacca.
Copy of the Situation Plan, / of the existing Fortification of / the Tranquera Front / at Malacca [...].
N:o 3 / Main Plan, / of a projected Improvement of the Fortification of the / Tranquera Front at Malacca.

122 C:F: Reimer, [1786]:
N:o 4 / Copy van 't Profil van de Heer Ricard, naar de Lyn, Y, X, met byvoeging der voornaamste Dimensies; / met eenige noodige Ophelderingen.
N:o 4 / Copy of the Profile by Mister Ricard, after the Line, Y, X, with the addition of the main Dimensions; / with some necessary Enlightenments.
[profielen / profiles]
Fig. 1. / Profil van 't half Bastion, A.B.C.D. met eene Doorsneede, volgens de Lyn I.K. / vertoonende de houte beschoejing van Spondpaalen ter verseekering der Fondamenten / der Face B.C. en de Wyze hoedaanig de laage en de hooge Fondamentmuuren dienen / aan malkanderen gehegt te werden.
Fig. 1. / Profile of the Half-Bastion, A.B.C.D. with a Cross-section, according to the Line I.K. / showing the wooden sheet-piling for the protection of the Foundations / of the Face B.C. and the Manner in which the lower and upper Foundation walls need / to be joined.
Fig. 2. / Doorsneede van't halfbastion naar de Lyn L.M. / vertoonende de Grondmuuren langs zee, en hunne beschoejing.
Fig. 2. / Cross-section of the half-bastion according to the Line L.M. / showing the Lower walls along the sea, and their sheet-piling.
Fig. 3. / Profil van de halve Buitenzyde der Poort, G, en de naastgelegene Flanc F.H. met eene / Doorsnede van derzelver binnenbeschoejing; volgens de Lyn E.G.F. in 't Plan N:o 1.
Fig. 3. / Profile of half of the Outer part of the Gate, G, and the adjoining Flank F.H. with a / Cross-section of their inner sheet-pilings; according to the Line E.G.F. on the Plan N:o 1.
Fig. 4. / Doorsneede en Profil van de Binnenbeschoejing der Poort, G, volgens de Lyn G.H.
Fig. 4. / Cross-section and Profile of the Inner sheet-piling of the Gate, G, according to the Line G.H.

122 C:F: Reimer, 1786:
N:o 6 / Fig. 1. / Profil en Coupe door 't Midden van de Poort, G, voorsien met / een Voorgragtje en losiebrug, tot beeter Verseekering derselve.
N:o 6 / Fig. 1. / Profile and Cross-section through the Centre of the Gate, G, with / a small Outer moat and removable bridge, for a better Protection of the same.

123 C:F: Reimer, 1786:
N:o 1 / Plan van een Project, tot beeter Versterking van't Front / van Tranquera op Malacca.
N:o 1 / Plan of a Project, for a better Fortification of the Tranquera / Front in Malacca.

123 C:F: Reimer, 1786:
N:o 2 / Plan van eene geprojecteerde Versterking / van 't Front van Tranquera op Malacca; / Vertoonende de voornaamste Metzelwerken, even / booven de Fondamenten, met de Houtwerken der / binnen en buitenbeschoejinen van de Gragt, nevens / derzelver Verankering, alsmede der Ophaalbrug.
N:o 2 / Plan of a projected Fortification / of the Tranquera Front in Malacca; / Showing the main Masonries, just / above the Foundations, with the Wooden constructions of the / inner and outer sheet-pilings along the Moat, and / their Anchorage, as well as of the Drawbridge.

124 C:F: Reimer, [1786]:
N:o 5 / Plan van de linke Helft van 't Aarde Bastion, a, in 't Retranchement, e, e, op 't Hoofdplan N:o 3.
N:o 5 / Plan of the left Half of the Earthen Bulwark, a, in the Retrenchment, e, e, on the Main Plan N:o 3.

124 C:F: Reimer, 1786:
N:o 8 / Plan van een tweede Project tot Versterking, / van 't Front van Tranquera, op Malacca.
N:o 8 / Plan of a second Project for the Fortification, / of the Tranquera Front, in Malacca.

125 C.F Reimer, 1786:
N:o 7 / Plan der Metzelwerken en Hoofdgragt van 't tweede / Project tot Verbeetering der Bevestigingen van 't Front / van Tranquera op Malacca.
N:o 7 / Plan of the Masonries and Main moat of the second / Project for the Improvement of the Fortification of the Tranquera / Front in Malacca.

125 C:F: Reimer, 1786:
N:o 9 / Fig. 1. / Profil en Doorsnede der Gordyn, C.C, der hooge en laage Tenaille, R en Z, met een Zygezigt der Brug, T, en Sortie, V. / volgens de Lyn A.B. N:o 8.
N:o 9 / Fig. 1. / Profile and Cross-section of the Curtain wall, C.C., of the upper and lower Pincer outwork, R and Z, with a Side-view of the Bridge, T, and Sallyport, V. / according to the Line A.B. N:o 8.
Fig. 2. / Doorsnede der Face, K.L. en der Gragt, Y, volgens de Lyn C.D. N:o 8.
Fig. 2. / Cross-section of the Face, K.L. and of the Moat, Y, according to the Line C.D. N:o 8.
Fig. 3. / Doorsnede der Face, C.D. en van de Kruytkelder, B, volgens de Lyn E.F. N:o 8 / vertoonende het Heywerck der Fondamenten in Profil.
Fig. 3. / Cross-section of the Face, C.D. and of the Powder-cellar, B, according to the Line E.F. N:o 8 / showing the Pilings of the Foundations in Profile.
Fig. 4. / Profil en Doorsnede der Poort, P, volgens de Lyn G.H. N:o 8.
Fig. 4. / Profile and Cross-section of the Gate, P, according to the Line G.H. N:o 8.

126 C:F: Reimer, 1768:
Hoofdplan van een derde Project, tot Versterking van 't Front / van Tranquera op Malacca [...].
Main plan of a third Project, for the fortification of the Tranquera Front in Malacca [...].
N:o 10 / Fig. 1. / Plan van de Poort, P, N:o 8.
N:o 10 / Fig. 1. / Plan of the Gate, P, N:o 8.
Fig. 2. / Plan van de Kruitkelder, B. N:o 7 en 8.
Fig. 2. / Plan of the Powder cellar, B. N:o 7 en 8.
Fig. 3. / Plan van een Hei en Roosterwerck, geschikt voor de Fondamenten / der Beschoejing van A tot r inclusive, wenneer de Losheyd van de / grond zulcks volstrekt quam te vereischen.
Fig. 3. / Plan for a Trellis of Piles, suited for the Foundations / of the Sheet-piling from A to r inclusive, in case this is absolutely necessary / because of the Looseness of the soil.

126 C:F: Reimer, [1791]:
N:o 3 / Plans, Profils en Coupes / eener Gefortificeerde Casarme; / geprojecteerd voor, / Boegit China [...].
N:o 3 / Plans, Profiles and Cross-sections / of a Fortified Barracks; / projected for, / Boekit China [...].
Fig. 1. Plan, der eene helfd van de gesamentlyke / Grondmuuren van Fig. 2 genoomen op de / Lyn, v.w. Fig. 6.
Fig. 1. Plan, of one half of all the / Lower walls of Fig. 2 drawn according to the / Line, v.w. Fig. 6.
Fig. 2. Plan, der heele gefortificeerde Casarme / met derzelver Defenses, enz; genomen op de / Lyn t.u. Fig. 6.
Fig. 2. Plan, of the entire fortified Barracks / with its Defences, etc; drawn according to the / Line t.u. Fig. 6.
Fig. 3. Plan, der Verdieping van de Casarme, met / haaren Coridor en Kruytkamer.
Fig. 3. Plan, of the Upper floor of the Barracks, with / its Corridor and Powder-room.
Fig. 4. Coupe, van den Vleugel, F, naar de Lyn A.B. Fig. 2.
Fig. 4. Cross-section, of the Wing, F, according to the Line A.B Fig. 2.
Fig. 5. Coupe, van den Vleugel, G, naar de Lyn, / C.D. Fig. 2.
Fig 5. Cross-section, of the Wing, G, according to the Line, / C.D. Fig. 2.
Fig. 6. Profil, der Casarme met haare Defen / ses, in haaren voltoojden Staat; genomen / volgens de Lyn, E.F.G. Fig. 2.
Fig. 6. Profile, of the Barracks and its Defences / in its completed State; drawn / according to the Line, E.F.G. Fig. 2.

127 C.F. Stavenisse de Bruin, 1821:
De rivier, de Kerk, en de woning des Gouverneurs te Malakka.
The river, the Church, and the Governor's residence at Malacca.

127 [Anoniem / Anonymous, 1754]:
[Projectplan voor een fort te Perak].
[Plan for a projected fort in Perak].

129 . . . BORNEO

128-129 [Anoniem / Anonymous, 1640-1663]:
[Kaart van de Javazee en aangelegen kusten].
[Chart of the Java Sea and adjoining coasts].

130 [Maerten Gerritsz de Vries, 1645-1650]:
[Kaart van de Javazee en de Zuid-Chinese Zee met aangelegen kusten].
[Chart of the Java Sea, the South China Sea and adjoining coasts].

131 [Anoniem / Anonymous, 1680-1700]:
[Kaart van Borneo].
[Chart of Borneo].

132 [Johannes Vingboons, 1665-1670]:
[Kaart van Borneo].
[Chart of Borneo].

133 T'Amsterdam / Bij Isaak de Graaf, 1742:
[Kaart van de Javazee en aangelegen kusten].
[Chart of the Java Sea and adjoining coasts].

133 [Jan Theunis Busscher], 1835:
Nieuwe Kaart / van / het noordelijkste gedeelte / van het Eiland / Borneo / strekkende van Manpawa / tot / de Soloosche / Eilanden.
New Chart / of / the northernmost part / of the Island of / Borneo / from Manpawah / to / the Sulu / Islands.

134 [Johannes Vingboons, 1665-1670]:
Gelegentheyt tuschen 't eylant. / Banca En Crimata.
The Situation between the island[s] of. / Bangka And Karimata.

134 [Johannes Nessel?, ca./c. 1652]:
[Kaart van Groot en Klein Salemboe / Carel Reiniersz Eiland].
[Chart of Greater and Lesser Salemboe / Carel Reiniersz Island].

135 [Anoniem / Anonymous, ca./c. 1740]:
[Kaart van de rivier van Bandjermasin].
[Chart of the river of Bandjermasin].

135 Jan Theunis Busscher, [1810-1830]:
Het zuid-oostelijkste gedeelte van Borneo.
The south-easternmost part of Borneo.

136 A.C. Coenradi, 1806:
Platte Grond Teekening / van 't Fortje Talas [Tatas] te Banjermaassing / zijnde desselvs Pallisadeering na t Project van / Den WelEd: Agtb:n Heer Oud Gouvern:r van Boeckholtz / ingerigt.
Plan / of the small Fortress Talas [Tatas] in Bandjermasin / its Stockade having been constructed according to the Project of / the Hon: Former Governor van Boeckholtz.

137 C.F. Reimer, [1791]:
Ontwerp tot eene Vergrooting / van 't Eerste Project voor een Fort / op Tabenjauw.
Design for an Enlargement / of the First Project for a Fort / at Tabanio.

138 . . . DE FILIPPIJNEN / THE PHILIPPINES

138 [Johannes Vingboons, ca./c. 1665]:
[Kaart van de Filippijnen].
[Chart of the Philippines].

138 [Johannes Vingboons, 1665-1670]:
[Kaart van de Filippijnen en de Marianen].
[Chart of the Philippines and the Mariana Islands].

139 Joan Blaeu, 1687:
[Kaart van Oost-Azië en de Filippijnen]
[Chart of East Asia and the Philippines].

140 [Gerrit de Haan, 1760]:
[Philipijnse Eijlanden].
[The Philippine Islands].

141 [Johannes Vingboons, 1665-1670]:
Pascaart / van de Straat van / Manilha. / Aengeweesen met roode / Stippen.
Chart / of the Manila / Strait. / Indicated with red / Dots.

141 [Johannes Vingboons, ca./c. 1665]:
[Kaart van de Baai van Manilla].
[Chart of Manila Bay].

142 [Johannes Vingboons, 1665-1670]:
Manilhas Baij.
Manila Bay.

143 [Johannes Vingboons, 1665-1670]:
Aldus Vertoont Hem Het Casteel Cabita.
Thus Appears The Castle of Cavite.

143 [Johannes Vingboons, 1665-1670]:
[Kaart van de Baai van Manilla met de vloot van Jacob de Goyer].
[Chart of Manila Bay with the fleet of Jacob de Goyer].

144 [Johannes Vingboons, ca./c. 1665]:
De Stadt Manilha.
The City of Manila.

144 [Johannes Vingboons, ca./c. 1665]:
Aldus vertoondt Hem 't Casteel Cabita
Thus appears the Castle of Cavite.

145 [Willem Kik, 1704]:
[Kaart van de Baai van Manilla].
[Chart of Manila Bay].

146 [Willem Kik, 1704]:
[Plattegrond van het kasteel St. Jago en de stad Manilla].
[Plan of the castle of St. Jago and the city of Manila].

147 [Gerrit de Haan, 1760]:
Pas Caart / van de / Baaij van / Maniella.
Chart / of / Manila / Bay.

147 . . . CELEBES / SULAWESI

148 [Johannes Vingboons, 1665-1670]:
[Kaart van Noord-Celebes en de Noordelijke Molukken].
[Chart of North Celebes and the Northern Moluccas].

149 [Johannes Vingboons, 1665-1668]:
[Kaart van Zuid-Celebes en de Zuidelijke Molukken].
[Chart of South Celebes and the Southern Moluccas].

150 Johan Blaeu, 1669:
[Kaart van Celebes, de Molukken en Timor].
[Chart of Celebes, the Moluccas and Timor].

151 [Anoniem / Anonymous], 1717:
[Kaart / van de / Indische Oost].
[Chart / of the / Eastern Malay Archipelago].

152-153 [Anoniem / Anonymous, 1685-1700]:
[Kaart van Celebes en de Molukken].
[Chart of Celebes and the Moluccas].

154 [Anoniem / Anonymous, 1752-1760]:
[Kaart van Celebes].
[Chart of Celebes].

155 [Gerrit de Haan, 1760]:
['T Geheele Eijlandt Celebes].
[The Entire Island of Celebes].

156 [Anoniem], 1682:
[Kaart van de kust van Noord-West Celebes].
[Coastal chart of North-West Celebes].

156 [Anoniem, 1675-1700]:
[Kaart van Straat Makassar en de Balizee].
[Chart of the Macassar Strait and the Bali Sea].

157 [Gerard van Keulen, 1720-1726]:
Een / Gedeelte van de West / Kust Van het Eyland / Celebes / of Macasser / Van de Baay Batakeke tot / de Hoek Tanakeke.
A / Part of the West / Coast of the Island of / Celebes / or Macassar / From Batakeke Bay to / Tanakeke Head.

158 [Anoniem / Anonymous, 1700-1725]:
[Kaart van Straat Makassar en de Balizee].
[Chart of the Macassar Strait and the Bali Sea].

159 [Anoniem / Anonymous, 1700-1725]:
[Kaart van Straat Makassar en de Balizee].
[Chart of the Macassar Strait and the Bali Sea].

160 [Gerrit de Haan, 1760]:
[Balij langs Bima tot Macasser].
[From Bali and Bima to Macassar].

161 [Jan Theunis Busscher, ca./c. 1833]:
[Kaart van Straat Makassar].
[Chart of the Macassar Strait].

162-163 [Anoniem / Anonymous], 1693:
Macasser [...].
Macassar [...].

164 [Johan Michiel Aubert, ca./c. 1745]:
[Kaart van Zuid-Celebes, middendeel].
[Map of South Celebes, central part].

165 [Johan Michiel Aubert, ca./c. 1745]:
[Kaart van Zuid-Celebes, zuidelijk deel].
[Map of South Celebes, southern part].

166 [Johan Michiel Aubert, ca./c. 1745]:
[Kaart van Zuid-Celebes, noordelijk deel].
[Map of South Celebes, northern part].

167 J.M. Aubert Fecit, 1752:
Land-Kaart van Celebes / Westkust [...].
Map of the West Coast of / Celebes [...].

168 J.M. Aubert Fecit, [1752]:
Land-kaart / van Celebes Zuidwest Kust [...].
Map / of the South-West Coast of Celebes [...].

169 J.M. Aubert Fecit Anno 1752:
Land-kaart / van de Zuid Eind van de Bogt van / Boni [...].
Map / of the Southern End of / Boni Bay [...].

170 J.M. Aubert Fecit, Anno 1752:
Land-kaart van de Noord / Eind van de Bogt van Boni [...].
Map of the Northern / End of Boni Bay [...].

171 [Anoniem / Anonymous, 1630-1635]:
Maccaser.
Macassar.

172 [Johannes Vingboons, 1665-1670]:
Macasser.
Macassar.

172 [Anoniem / Anonymous, ca./c.1700]:
[Kaart van de kust bij Makassar].
[Chart of the coast near Macassar].

173 [Anoniem / Anonymous, 1660-1665]:
[Kaart van de kust bij Makassar].
[Chart of the coast near Macassar].

174-175 C:F: Reimer, [1791]:
N:o 1 / Situatieplan van 't Fort, / Rotterdam, / op Macassar; / met de daarvoorleggende Rheede [...].
N:o 1 / Situation plan of the Fortress, / Rotterdam, / in Macassar; / with the Roadstead in front [...].

174, 175 Jan Theunis Busscher, [1810-1833]:
Nieuwe Kaart / van het zuid westelijkste gedeelte / van het Eiland Celebes, / en / de Rhede van Makasser.
New Chart / of the south-westernmost part / of the Island of Celebes, / and / the Macassar Roads.

176 [Johannes Vingboons, ca./c. 1660]:
De Stadt Samboppe int ryck Macasser.
The Town of Samboepo in the kingdom of Macassar.

176 [Johannes Vingboons, ca./c. 1660]:
De Stadt Samboppe Gelege Int Ryck Macasser opt Eylandt Celebes.
The town of Samboepo in the Kingdom of Macassar on the Island of Celebes.

177 [Johannes Vingboons, 1665-1670]:
Afbeeldinge vande Planure Fortificatien, Ende Voorder geleegentheeden, Soo van de Beslooten plaatsen, Ende / Woningen des Konings van Macasser, als Buijten, ofte voorsteeden daer Annex.
Depiction of the Extensive Fortifications, And Further situation, and of the Enclosed spaces, And / Houses of the King of Macassar, as well as Outside, or the Adjoining suburbs.

177 [Johannes Vingboons, 1665-1670]:
De stadt Samboppe, gelegen int rijck Macasser, op 't Eijlandt / Celebes, so als haer deselve, met het ontrent leggend landt uijt / der Zee koomende, vertoont.
The town of Samboepo, in the kingdom of Macassar, on the Island / of Celebes, as it is to be seen, with the surrounding lands / from the Sea.

178 C:F: Reimer, [1791]:
N:o 2 / Hoofd Plan / van 't / Kasteel, Rotterdam; / 't Vleck Vlaardingen; enz. / gelyk dezelven bevonden wierden by gedaane / Meetinge [...].
No: 2 / Main Plan / of the / Fort, Rotterdam; / the Village of Vlaardingen; etc. / as the same were established by completed / Survey [...].

179 Door C:F: Reimer, [1791]:
N:o 3 / Plan, eener geprojecteerde Voorgragt, / ter Westzyde van 't Kasteel Rotterdam; / alsmede eener verandering omtrent dezzelfs / Zeehoofd, enz. [...].
N:o 3 / Plan, / of a projected Outer moat, / on the West side of the Fortress Rotterdam; / as well as of some changes to be carried out to its / Pier, etc. [...].

180-181 Fred Woldemar me fecit, 1660:
Macassar Ano: 1660. / Afteyckeninge van de stadt Macassar, met haere Casteelen ende Sterckten [...].
Macassar Anno 1660. / Depiction of the town of Macassar, with its Castles and Fortifications [...].

182 [Naar / After Wouter Schouten, ca./c. 1675]:
Macassar.

182 Johannes Nessel, [ca./c. 1656]:
Maccassar.
Macassar.

183 [J.A. Hovart, 1790]:
Gezigt van Macasser.
View of Macassar.

184 [Johan Michiel Aubert, ca./c. 1750]:
Gezigt van het Kasteel Rotterdam met het dorp Vlaardingen op Oedjong Pan / dang tot Maccassar van de nieuwe Sabandhary, tot aan de Hoek van Pannakoekang. / te zien van de vrymans rheede.
View of Rotterdam Castle with Vlaardingen village at Oedjoeng Pan / dang in Macassar from the new Harbour Master's Office, to Panakoekang Head. / as seen from the freeman's roadstead.

184 [Johan Michiel Aubert, ca./c. 1750]:
[Gezicht op het Kasteel Rotterdam te Makassar vanuit zee].
[View of Fort Rotterdam at Macassar from the sea].

185 J.M. Aubert, 1750:
Citadel at Macassar on Celebes from the land side.
Fort in Makassar op Celebes van de landzijde.

185 [Johan Michiel Aubert, ca./c. 1750]:
[Gezicht op Makassar vanaf de landzijde].
[View of Macassar from the land side].

186 Hermes en Tak, 1826:
Plan / van het Fort / Valkenburg / te Maros / Op de Zuid West Kust van Celebes, met / het omleggende Terrain.
Plan / of Fort / Valkenburg / in Maros / On the South-West Coast of Celebes, with / the surrounding Terrain.

187 [Johan Michiel Aubert, 1745-1750]:
[Gezicht op Fort Valkenburg te Maros. / Gezicht op Kasteel Rotterdam te Makassar].
[View of Fort Valkenburg in Maros. / View of Fort Rotterdam in Macassar].

187 [Johan Michiel Aubert, 1745-1750]:
[Gezicht op Fort Valkenburg].
[View of Fort Valkenburg].

188 [Anoniem / Anonymous, 1740-1750]:
Gesigt Van Enege Negorijen Be Ooste De Post Van Maros.
View Of Some Villages to the East of The Post In Maros.

188 [Johan Michiel Aubert, 1745-1750]:
Gedeelte der Rivier van Maros op Celebes met de Nederlandsche Schans, het bij / gelegen Dorp Soeroedjirang, het Bergje Sapon in het vlakke Rijst-veld geïsoleerd / leggende en wat verder NtO de schoone Waterval.
Part of the Maros River in Celebes with the Dutch Fort, the nearby / Village of Soeroedjirang, the Sapon Hill lying isolated / in the flat Rice-fields and somewhat farther to the NE the beautiful Falls.

189 F.J. Steinfeldt, 1735:
Ter Ordre van den E.E. Agtb: Heere, / D' Heere Johan Sautijn. / Gouverneur en Directeur van 't Eyland Celebes etc. / is deese Caarte van de Bantimoerongse Gebergten / en Mijnwerken afgetijkend, soodanig als selve / by itzige Tijd, door D' E. Nathanael Steinmetz, / Berghopman, aangelegt en bewerket werden.
By Order of the Hon: / Johan Sautijn. / Governor and Director of the Island of Celebes etc. / this Map of the Bantimoeroeng Mountains and Mines / was drawn, as these were / at that Time constructed and worked by the Mining Overseer / the Hon: Nathaniel Steinmetz.

190 Joan Gideon Loten ft., 1745:
Waterval in het / gebergte Banti / moerong.
Falls in the / Banti / moeroeng Mountains.

190 [Joan Gideon Loten, ca./c. 1745]:
[Waterval in het Bantimoeroeng-gebergte].
[Falls in the Bantimoeroeng Mountains].

191 [Johan Michiel Aubert, ca./c. 1745]:
Waterval in het gebergte / Bantimoerong. / van d' overstaande zijde te zien.
Falls in the Bantimoeroeng Mountains. / as seen from the opposite side.

191 [Johan Michiel Aubert, ca./c. 1745]:
Gezigt het welk men in de / kom na het west heeft.
The view one has from the / basin towards the west.

192 [Johan Michiel Aubert, ca./c. 1745]:
Gezigt uyt de Kom na t Oost.
View from the Basin towards the East.

192 [Johan Michiel Aubert, ca./c. 1745]:
De Tweede Waterval / in het gebergte / Bantimoerong.
The Second Falls / in the Bantimoeroeng / Mountains.

193 [Johan Michiel Aubert, ca./c. 1748]:
De Boelo Sepong of de Berg Met een Boom Doorgaans Met Holligheden en Spelonken Leggende 3/4 uur Rijdens van de Schans Valkenburg op Soeredjirang tot Maros.
The Boelo Sepong or the Mountain With a Tree Generally With Hollows and Caves Situated 3/4 of an hour's Ride from Fort Valkenburg at Soeroedjirang near Maros.

193 [Johan Michiel Aubert, ca./c. 1748]:
De Boelo Sepong Als doorsneeden Vertoond Langs de Doorgaande Toegankelijke Spelonk.
The Boelo Sepong Shown in cross-section Along the Continuous Accessible Cave.

194 [Johan Michiel Aubert, ca./c. 1748]:
D' Ingang van het / Liangbatorang / gelijk men die aan de West zijde / ziet.
The Entrance of the / Liangbatorang [cave] / as seen from the West / side.

194 [Johan Michiel Aubert, ca./c. 1748]:
De groote Spelonk na het Oost ziende. / De groote Spelonk na het West ziende.
The great Cave looking towards the East. / The great Cave looking towards the West.

195 [Johan Michiel Aubert, ca./c. 1748]:
De uitgang van het / Liangbatorang / Aan d' Oost zijde.
The exit of the / Liangbatorang [cave] / On the East side.

195 [Anoniem / Anonymous, ca./c. 1776]:
[Plattegrond van Gowa].
[Plan of Gowa].

196 [Anoniem / Anonymous, ca./c. 1715]:
Caarte / van 't Landschap / Bonthijn, / beginnende van d' rivier / Tino Oostwaarts tot / aen d'rivier Callams / san en vervolgens land / waars tot op den top van de Groote / bergh Bawocrain, / Anders bergh van / Bonthijn / Genaamt.
Map / of the District of / Bonthain, / beginning from the river / Tino towards the East to /the river Callam / san and then inland to the top of the Great / mountain Bawocrain, / Also called / the mountain of Bonthain.

197 [Johan Michiel Aubert, ca./c. 1750]:
[Gezichten op Bonthain aan de zuidwestkust van Celebes].
[Views of Bonthain on the south-west coast of Celebes].

197 [Johan Michiel Aubert of/or Joan Gideon Loten], 1749:
Het hooge Land van Sagen, op Celebes als men 2 1/2 Enge. mylen omtrent uyt de wal is.
The high Land of Sagen, on Celebes [as seen] when one is about 2 1/2 English miles from the shore.

198 [Anoniem / Anonymous], 1779:
[Gezicht op de zuidwesthoek van Celebes, van Makassar tot de berg van Bonthain].
[View of the south-west point of Celebes, from Macassar to the mountain of Bonthain].

199 [Anoniem / Anonymous, 1700-1750]:
[Kaart van de eilanden Boeton en Moena].
[Chart of the islands of Boeton and Moena].

199 [Anoniem / Anonymous, 1700-1750]:
[Kaart van de eilanden Boeton en Moena].
[Chart of the islands of Boeton and Moena].

200 [Johannes Vingboons, 1665-1670]:
Pascaert van de straet Bouton. / Aen de oostcust van Celebes, met al hare Eijlanden, Clippen / en Droochten, Rudsen en Bancken [...].
Chart of the Boeton Strait. / on the east coast of Celebes, with all its Islands, Cliffs / and Shoals, Rocks and Banks [...].

201 [Johannes Nessel, ca./c. 1656]:
Bouton.
Boeton.

202-203 [Jan van der Wall], anno 1685:
[Kaart van de zuidoostkust van Celebes].
[Chart of the south-east coast of Celebes].

203 [Jan Theunis Busscher], 1835:
Nieuwe Kaart / van / het oostelijkste gedeelte / van het Eiland / Celebes / strekkende van Straat / Saleijer tot de Baai / van / Gorontalo.
New Chart / of / the easternmost part / of the Island / of Celebes / from the Salajar / Strait to / Gorontalo Bay.

204 [Anoniem / Anonymous, ca./c. 1655]:
Afbeelding van 'T Land. / En de Rheede van Tambocco.
Depiction of The Land. / And the Roads of Tamboekoe [Boengkoe].

204 Pieter Lijn en Jacob Cloek, [1698]:
Land En Zee Caartie / vant Eijland Oubij, ende Daar / Om her leggende Eijlanden [...].
Land And Sea Chart / of the Island of Obi, and the / Surrounding Islands [...].

205 [Anoniem / Anonymous, ca./c. 1700]:
[Kaart van Obi en omliggende eilanden].
[Chart of Obi and surrounding islands].

206 [Jan van der Wall, ca./c. 1682]:
De Baij van Talijabo Leggende aende / noort Zijde van tEijlant Xulla Talijabo.
Taliaboe Bay Situated on the / north Side of the Island of Soela Taliaboe.

206 [Anoniem / Anonymous, 1680-1700]:
[Plan van het Fort Klaverblad / De Verwachting op Soela Besi].
[Plan of Fort Klaverblad / De Verwachting on Soela Besi].

207 [Jan van der Wall], 1682:
De Bocht van Tomine Beseilt met de Hoeker de Brandtgans, Anno 1682.
The Bight of Tomini Explored in the Hooker the Brandtgans, Anno 1682.

208 Jan van der Wall, 1682:
De haven van het Eijlant groot togija leggende aan de / zuijt zijde vant Eylant bezeijlt met de hoecker / de Brant gans.
The harbour of the Island of Greater Togian situated on the / south side of the Island explored in the hooker / the Brantgans.

208 Matthijs Plazier, 1730:
Caartie Van Het Eijnde der Tominise Bogt [...].
Chart Of The End of the Bight of Tomini [...].

209 [Anoniem / Anonymous, 1675-1700]:
[Kaart van Noord-Celebes tot Mindanao].
[Chart of North Celebes to Mindanao].

210-211 Hendr: van der burgh, [1705-1709]:
[Kaart van Noord-Celebes en de noordelijke Molukken].
[Chart of North Celebes and the northern Moluccas].

212 H.M., 1679:
[Kaart van de Minahasa] / Tondano.
[Map of the Minahasa] / Tondano.

213 H. Moor, 1801:
Goenong Tella River, / on the North East End of / Celebes. / with four Wiews of the Entrance.
Gorontalo-rivier, / op de Noordoostpunt van Celebes. / met vier Aanzichten van de Monding.

213 [Anoniem / Anonymous, ca./c. 1700]:
[Kaart van de Talaud-eilanden].
[Chart of the Talaud Islands].

214 [Anoniem / Anonymous, 1677]:
Vertooningh van Chiauw.
View of Siaoe.

214 [Anoniem / Anonymous, 1677]:
Vertooning van Tarrona.
View of Tahoena / Sangihe.

214 [Crijn Hendricxz de Ratte, 1680]:
[De Bhaij van Taroena].
[Tahoena / Sangihe Bay].

215 [Anoniem / Anonymous, 1680]:
[Gezicht op Sawang en Matane].
[View of Sawang and Matane].

215 [Crijn Hendricxz de Ratte, 1680]:
[Kaart van de klippen aan de noordkust van Sangihe].
[Chart of the cliffs at the north coast of Sangihe].

216 . . . KLEINE SOENDA-EILANDEN / LESSER SUNDA ISLANDS / NUSA TENGGARA

216 [Gerrit de Haan, 1760]:
[Bima tot Balij].
[Bima to Bali].

217 [Gerard van Keulen, 1704-1720]:
[Kaart van Bali en Lombok].
[Chart of Bali and Lombok].

218 Jan Theunis Busscher, [1810-1833]:
Kaart van / Straat Baly / en een gedeelte der Noord / en Zuidkust van de / Eijlanden / Java en Baly.
Chart of the / Bali Strait / and part of the North / and South Coasts of the / Islands of / Java and Bali.

218 [Jan Theunis Busscher, 1810-1833]:
[Kaart van Straat Lombok].
[Chart of the Lombok Strait].

219 [Jan Theunis Busscher, 1810-1833]:
[Kaart van een deel van de noordkust van Soembawa].
[Chart of a part of the north coast of Soembawa].

219 [Jan Theunis Busscher, 1810-1833]:
[Kaart van Straat Sapi].
[Chart of the Sapi Strait].

220 [Anoniem / Anonymous, 1598-1600]:
[Kaart van de kust van Lombok en Bali].
[Chart of the coasts of Lombok and Bali].

220 [Anoniem / Anonymous, 1598-1600]:
[Kaart van de kust van Soembawa].
[Chart of the coast of Soembawa].

221 [Johannes Gallo, 1788]:
[Kaart van de rede van Soembawa].
[Chart of the Soembawa roads].

221 [Johannes Gallo, 1788]:
[Aantoening van de reede Sumbawa en Laboa Pointie, beneffens van Groot Sumbawa].
[View of the Soembawa roads and Laboa Point, and of Greater Soembawa].

222 [Johannes Nessel, ca./c. 1656]:
Caerte Van de Quartieren Van / Solor ende Timor.
Chart Of the Districts Of / Solor and Timor.

223 Jasper Gentet, 1739:
[Kaart van de oostelijke Kleine Soenda-eilanden].
[Chart of the eastern Lesser Sunda Islands].

224 [Gerrit de Haan, 1760]:
[Timor tot Bima].
[Timor to Bima].

225 Jan Theunis Busscher, 1833:
Nieuw verbeterde / Zee Kaart / strekkende / van / Makassar / tot / Amboina en / Groot Timor.
New improved / Sea Chart / extending from / Macassar / to / Amboina and / Greater Timor.

226 [Jan Theunis Busscher, 1810-1833]:
[Kaart van Timor].
[Chart of Timor].

226 [Anoniem / Anonymous, 1614-1637]:
[Kaart van de Sawoezee met Timor, Semaoe, Solor en Flores].
[Chart of the Sawu Sea with Timor, Semaoe, Solor and Flores].

227 [Willem Moermans, 1688]:
[Kaart van het westelijke deel van Timor].
[Map of the western part of Timor].

227 [Johannes Nessel, 1656]:
Afbeeltzel van Comp:s / fortresse Concordia op Timor / aen Coupan.
Depiction of the Company's / fortress Concordia in Timor / near Koepang.

228 [Anoniem / Anonymous, 1756]:
[Ondertekening van het verdrag met de vorsten van Timor].
[The signing of the treaty with the kings of Timor].

228 [Anoniem / Anonymous, 1756]:
[Het banket na afloop van de ondertekening van het verdrag met de vorsten, van Timor].
[The banquet following the signing of the treaty with the kings of Timor].

228 [Anoniem / Anonymous, 1602]:
Dit is Het Eijlant Solot.
This is The Island of Solor.

229 Abel Willemsz. Van der Werp, 1614:
Solor.

229 [Johannes Nessel, 1656]:
Vertoningh vande vier Sijden / van Comp:s fortresse Henricus / op Solor.
Depiction of the four Sides / of the Company fortress Henricus / in Solor.

230 [Johannes Nessel, 1656]:
Afbeeltzel van Comp:s / Fortresse Henricus, op 't Eijlant / Zolor.
Depiction of the Company's / Fortress Henricus on the Island / of Solor.

230 [Anoniem / Anonymous, 1686]:
[Plattegrond van de nieuwe versterking in Termane op Roti].
[Plan of the new fort in Termane on Roti].

231 [Johannes Nessel, 1656]:
Afbeeltsel vande bergh van Larentouque / hooft residentie plaetse der portugesen / inde quartieren van Solor ende Timor.
Depiction of the mountain of Larantoeka / main residence of the Portuguese / in the quarters of Solor and Timor.

231 [Anoniem / Anonymous, 1688]:
[Veldslag op Roti bij de klip Lahay].
[Battle in Roti near the Lahay cliff].

232 . . . DE MOLUKKEN / THE MOLUCCAS / MALUKU

232 [Anoniem / Anonymous, 1660-1685]:
[Kaart van de Oostelijke Indische Archipel].
[Chart of the Eastern parts of the Malay Archipelago].

233 [Anoniem / Anonymous], 1722:
Het Oostelijke & Zuidelijke gedeelte van Indien, volgens een kaart daarvan gemaakt A:o 1722.
The Eastern & Southern parts of the Indies, according to a chart of the same drawn A:o 1722.

234-239 [Anoniem / Anonymous, ca./c. 1750]:
[Kaart van de Oostelijke Indische Archipel].
[Chart of the Eastern parts of the Malay Archipelago].

240 [Gerrit de Haan, 1760]:
[Ternaten, Amboina en Banda].
[Ternate, Ambon and Banda].

241 [Anoniem / Anonymous, 1680-1700]:
[Kaart van de Ternataanse Eilanden en de westkust van Halmahera].
[Map of the Ternate Islands and the west coast of Halmahera].

242 [Anoniem / Anonymous, ca./c. 1700]:
[Kaart van de Ternataanse Eilanden en Halmahera].
[Chart of the Ternate Islands and Halmahera].

243 [Gerrit de Haan, 1760]:
[De Ternaatse Eijlanden in 't groot].
[The Ternate Islands to a large scale].

244 Tamin, 1823:
[Kaart van het eiland Ternate].
[Map of the island of Ternate].

245 Guiljelmus Blaeuw, [ca./c. 1630]:
Moluccae / Insulae / Celeberrimae.
De Befaamde / Molukse / Eilanden.
The Famous / Moluccan / Islands.

245 [Joris Joostensz Laerle, 1602]:
Het eylandt van Ternate / leyt 40 minuten by noorden / de linie Aequinoctiael.
The island of Ternate / lies 40 minutes north of / the Equator.

246-247 [Roelof Roeloffsz], 1601:
Aldus was de stadt Gamme Lamme op / tarnaeten Int Jaer anno 1601 doen den Coninck / van tarnaden daer noch In Resideerde.
Thus was the town of Gam Lamo in / Ternate In the Year anno 1601 when the King / of Ternate still Resided there.

246 Jacob Christiaan Pilat, 1720:
Caart van het vervallen Casteel en / Stadt gammelamme.
Map of the ruined Castle and / Town of Gam Lamo.

247 [Anoniem / Anonymous, ca./c. 1622]:
[De stad Malajo, het fort Toloeko en het fort Kalamata op Ternate].
[The town of Malajo, the fort Toloeko and the fort Kalamata in Ternate].

248 [Anoniem / Anonymous, ca./c. 1622]:
[De forten Malaya, Taluco en Calamatta op Ternate].
[The forts of Malajo, Taloeko and Kalamata in Ternate].

248 [Anoniem / Anonymous, 1630-1640]:
Platte forma van Casteel Maleyen Met zyn buijte wercken Op 't Eylandt Tarnaten.
Plan of the Castle of Malajo With its outer defences On the Island of Ternate.

249 [Johannes Nessel, ca./c. 1651]:
'T Casteel Orange / op 't Eylandt Ternate / in de Molucos.
Oranje Castle / on the Island of Ternate / in the Moluccas.

249 [Anoniem / Anonymous, ca./c. 1650]:
T: Casteel Orangie op T'eijlandt Ternate / met een project tot vercleijningh, door 't opwerpen / van een bolwerck aen de noordtcant van des Gouverneurs / wooningh.
Oranje Castle on The island of Ternate / with a projected reduction, by constructing / a bulwark on the northern side of the Governor's / residence.

250 [Johannes Vingboons, 1665-1670]:
De Stadt Malaija, ende Tolouco aende Oostsijde vant Eijlandt Tarnate, J.D. tLam.
The Town of Malajo, and Toloeko on the East side of the Island of Ternate, J.D. tLam.

250 [Naar / After Wouter Schouten, ca./c. 1675]:
T Eyl, Tarnate.
The Island, of Ternate.

251 [Anoniem / Anonymous, ca./c. 1663]:
[Plattegrond van Kasteel Oranje op Ternate].
[Plan of Oranje Castle in Ternate].

252-253 C:F: Reimer, [1791]:
No: 2 / Situatieplan van 't Fort, / Oranje; / behelzende de oostelyke Kust van 't Eyland, Ternate; van de Laguna af, tot / voorby Tolucco; beiden incl: [...].
No: 2 / Plan of the Fortress, / Oranje; / comprising the east coast of the Island, of Ternate; from the Bay, to / Toloeko and beyond; both inclusive [...].

253 [Anoniem / Anonymous], 1791:
'T Noordelijkste Gedeelte van Ternaten van de Rheede te zien.
The Northernmost Part of Ternate as seen from the Roads.

254 Door C:F: Reimer, [1791]:
No: 1 / Hoofd Plan van 't Fort, Oranje, volgens desselfs tegenwoordigen Staat, benevens een Ge / deelte der naastgeleegene Gebouwen, en den Post, Voorburg [...].
No: 1 / Main Plan of the Fort, Oranje, in its present State, as well as Some / of the adjoining Buildings, and the Post, Voorburg [...].

254 P. Elias, [1791]:
N:o 4 / Tweede Ontwerp / eener verbeeterde Versterking van 't Kasteel, / Oranje [...].
N:o 4 / Second Design / for an improved Fortification of the Castle, / Oranje [...].

255 C:F: Reimer, [1791]:
N:o 3 / Ontwerp tot eene verbeeterde / Versterking des Kasteels, Oranje [...].
N:o 3 / Design for an improved / Fortification of the Castle, Oranje, [...].

256-257 [Anoniem / Anonymous, ca./c. 1810]:
Plan of / Ternate.
Kaart van / Ternate.

256 C:F: Reimer, [1791]:
No: 5 / Voorstel van een nieuw steene Fort; / tot den Post, Kajoe Meirah [...].
No: 5 / Proposal for a new stone Fort; / at the Post, Kajoe Merah [...].

257 [Johannes Nessel, ca./c. 1651]:
Tolucco / Ternate. Pars.
Toloeko / Ternate. Pars.

258 [Johannes Vingboons, 1665-1670]:
De Molucse Eijlanden.
The Moluccan Islands.

258 [Anoniem / Anonymous, ca./c. 1622]:
[Kaart van Fort Marieko op Tidore].
[Plan of Fort Marieko in Tidore].

259 [Roelof Roeloffsz], 1601:
Afconterfeijtinghe Van de Stadt Tidore.
Depiction Of the Town of Tidore.

260 [Anoniem / Anonymous, 1720]:
[Caart van de Limietscheijding van het Ternaatse en Tidoors gebied op Halmaheira en de landschappen Toncko en Kiassa].
[Map of the Border limits between the territories of Ternate and Tidore in Halmahera and the districts of Dodinga and Wasile].

261 [Anoniem / Anonymous, ca./c. 1622]:
Dese 2 forten liggen int Eijlant Macqu Jan / op Tabulolo.
These 2 forts are situated on the Island of Makian / in Tabelole.

261 [Anoniem / Anonymous, ca./c. 1622]:
Tofasoha, dit is het principael fort dat opt / Eijlant Macqu Jan licht, waer hem den / hooft commandr. hout, van al de forten / die op ditto Eijlant liggen.
Tafasoha, this is the main fort situated on the / Island of Makian, where the / chief commander of all the forts / that are Situated on this Island, resides.

262 [Anoniem / Anonymous, 1630-1640]:
Platte forme vant fort Taffasoho op t Eylandt Maquian.
Plan of the fort at Tafasoha on the Island of Makian.

262 [Johannes Nessel, ca./c. 1651]:
Macquian.
Makian.

263 [Johannes Nessel, ca./c. 1651]:
Tafasoho / Macquian. Pars.
Tafasoha / Makian. Pars.

263 [Johannes Nessel, ca./c. 1651]:
Tabelolo.
Tabelole.

264 [Johannes Vingboons, 1665-1670]:
'T Eylandt Maqian, gelyck het zich aen de zyde van Gnoffiqia, vertoont.
The Island of Makian, as seen on the side of Ngofakiaha.

264 [Anoniem / Anonymous, 1680]:
[Gezichten van Fort Mauritius en Zeeburgh op Makian].
[Views of Fort Mauritius and Zeeburgh in Makian].

265 [Anoniem / Anonymous, ca./c. 1700]:
'T Eijlant Taffoerij.
The Island of Tifore.

265 [Anoniem / Anonymous, ca./c. 1700]:
'T Eijland Meauw.
The Island of Majoe.

266 [Anoniem / Anonymous, 1675-1700]:
Batsian.
Batjan.

266-267 [Anoniem / Anonymous], 1623:
Ontwerpinghe van Amboyna neffens taencleven van / dien als wijt loopich aenghewesen wert bij de beschrijvinghe / Ghedaen den 20 Augustus A:o 1623.
Chart of Ambon and its environs / as explained extensively in the description / Done on the 20th of August A:o 1623.

268-269 G. Hessel, 1633:
Caerte van de custe van Ceram, Amboina, en den aencleve van dien [...].
Chart of the coast of Ceram, Ambon, and its environs [...].

269 [Johannes Nessel, ca./c. 1651]:
Caarte van Groot Ceram midsgaders alle / d'Eylanden van Amboina ende Banda.
Chart of Greater Ceram and all / Islands of Amboina and Banda.

270 [Jan Hendricksz Tim], 1670:
[Kaart van Ceram en de Ambonse eilanden].
[Chart of Ceram and the Islands of Ambon].

271 [Georg Everhard Rumphius, 1657-1670]:
Caarte van Amboina / met d' onderhorige Eijlanden.
Chart of Amboina / with its subordinate Islands.

271 [Anoniem / Anonymous, 1675-1700]:
[Kaart van Ceram en de Ambonse Eilanden].
[Chart of Ceram and the Ambon Islands].

272 Jan Theunis Busscher, 1835:
Nieuwe Kaart / van / het eiland Groot Ceram / met de eilanden / Amboina, Banda / en / de Ceramsche Eilanden.
New Chart / of / the island of Greater Ceram / with the islands of / Ambon, Banda / and / the Ceram Islands.

273 [Aernoud van Buchell, Buchelius, ca./c. 1619]:
[Schetskaart van het eiland Ambon].
[Sketch map of the island of Ambon].

273 [David de Meyne, 1617]:
[Kaart van het eiland Ambon].
[Map of the island of Ambon].

274 [Johannes Vingboons, ca./c. 1665]:
[Kaart van het eiland Ambon].
[Map of the island of Ambon].

274 [Anoniem / Anonymous, 1700-1750]:
[Kaart van het eiland Ambon].
[Map of the island of Ambon].

275 P. Elias, [ca./c. 1791]:
N:o 5 [Kaart van het eiland Ambon].
N:o 5 [Map of the island of Ambon].

275 [Aernoud van Buchell, Buchelius, ca./c. 1619]:
[Kasteel Victoria, Ambon].
[Victoria Castle, Ambon].

276-277 C.F.A. Volborth, [ca./c. 1796]:
N:o 6 Plan / van / de Baay van Amboina.
N:o 6 Chart / of / Ambon Bay.

276 Jan Theunis Busscher, [1810-1833]:
Nieuw Kaart / van / de Baaij van / Amboina.
New Chart / of / Ambon Bay.

277 [Anoniem / Anonymous, 1631-1635]:
T'Casteel Amboijna genaemt Victoria.
Amboina Castle called Victoria.

278 [Johannes Nessel, ca./c. 1651]:
Casteel .Victoria. / Amboina. Pars.
Victoria. Castle. / Amboina. Pars.

278 [Johannes Nessel, ca./c. 1651]:
Cateel. Victoria. / Amboina. Pars.
Victoria. Castle. / Amboina. Pars.

279 [Anoniem / Anonymous], 1718:
Het Kasteel van / Amboina / In die Staat daar het A:o 1718 / In was.
The Castle of / Ambon / In the State it was In / A:o 1718.

279 Marcus de Bayonville, [1692]:
Het Casteel van de / Stat in Amboina.
The Castle of the / Town in Ambon.

280 Js. Hogeboom, 1693:
[Kaart van Ambon Stad].
[Plan of Ambon Town].

281 [Anoniem / Anonymous, ca./c. 1698]:
[Het gouverneurshuis in Ambon].
[The Governor's residence in Ambon].

281 [Anoniem / Anonymous, ca./c. 1698]:
[Plattegrond van de pakhuizen te Amboina].
[Plan of the warehouses in Ambon].

282-283 C:F: Reimer, [1791]:
N:o 4 / Hoofd Situatie Plan / van 't / Kasteel, Nieuw Victoria; / benevens de Vlakte van Martapons, met den Ingang en het voorste Gedeelte / der Baay van Poka [...].
N:o 4 / Main Situation Plan / of the / Castle, Nieuw Victoria; / and the Martapons Plain, with the Entrance and the first Part / of Poka Bay [Inner Bay] [...].

284 C:F: Reimer, [ca./c. 1791]:
N:o 5 / Situatie Plan van 't Kasteel, / Nieuw Victoria;[...].
N:o 5 / Situation Plan of the Castle, / Nieuw Victoria [...].

285 Door C:F: Reimer, [1791]:
N:o 2 / Plan van't Kasteel, / Nieuw Victoria [...].
N:o 2 / Plan of the Castle, / Nieuw Victoria [...].

285 Door C:F: Reimer, [1791]:
N:o 3 / Plan van 't Kasteel, / Nieuw Victoria [...].
N:o 3 / Plan of the Castle, / Nieuw Victoria [...].

286-287 S. Blommaert, [1605-1610]:
[Gezicht op Amboina vanuit zee].
[View of Ambon from the sea].

286 [Johannes Vingboons, ca./c. 1660]:
Amboina.
Ambon.

287 [Johannes Vingboons, 1665-1670]:
Afteekeninge van, Amboina.
Depiction of, Ambon.

288 [Anoniem / Anonymous, ca./c. 1650]:
Fortresse Victoria Met de Negrie en Gebergte van Laijtimor in Amboijna.
Fort Victoria With the Village and the Mountains of Leitimor in Ambon.

288 [Naar / After Wouter Schouten, ca./c. 1675]:
T. Casteel Victoria / op T. Eylandt Amboina.
Victoria Castle / on The Island of Ambon.

289 J. Nessel, [ca./c. 1651]:
Het Casteel Victoria in Amboina / met het geberchte van Laytimor / daer achter geleegen.
Victoria Castle in Ambon / with the mountains of Leitimor / behind it.

289 [Anoniem / Anonymous, ca./c. 1790]:
Omstreken / van / Amboina.
The Environs / of / Ambon Town.

290 [Anoniem / Anonymous, ca./c. 1635]:
Passo.
Paso.

290 [Johannes Nessel, ca./c. 1651]:
Passe. / Amboina. Pars.
Paso. / Amboina. Pars.

291 [Anoniem / Anonymous, ca./c. 1635]:
Capha, Mamalo.
Kapaha, Mamala.

291 [Anoniem / Anonymous, ca./c. 1635]:
Hietto Lamma.
Hitoelama.

292 [Anoniem / Anonymous, ca./c. 1635]:
Hittoelamma.
Hitoelama.

292 [Anoniem / Anonymous, ca./c. 1635]:
Hiettoe.
Hila.

292 [Anoniem / Anonymous, ca./c. 1635]:
Comptoir Hietto.
The Trading Post at Hila.

293 IG, 1635:
Comptoir Hietto.
The Trading Post at Hila.

293 [Anoniem / Anonymous, ca./c. 1635]:
Comptoir Hietto.
The Trading Post at Hila.

294 [Anoniem / Anonymous, ca./c. 1635]:
Larijcque.
Larike.

294 [Anoniem / Anonymous, ca./c. 1635]:
Larijecque.
Larike.

295 [Anoniem / Anonymous, ca./c. 1643]:
Seijt.
Said.

295 [Anoniem / Anonymous, ca./c. 1635]:
[Aanzicht van onbekende eilanden].
[View of unknown islands].

296 P. Elias, [1791]:
N:o 7 / Gedetailleerd Project / tot kleine Forten, met, en zonder Retraite, betrekkelyk tot de / Memorie over de Stercktens van Amboina [...].
N:o 7 / Detailed Project / for small Forts, with, and without a Retreat, relating to the / Memoir on the Fortifications in Ambon [...].

296 P. Elias, [ca./c. 1791]:
N:o 8 / Ontwerp eens verbeterden Wagtoorens, / Volgens de Grondregels der Memorie over de Sterktens van Amboina [...].
N:o 8 / Design for an improved Watch-tower, According to the Regulations of the Memoir on the Fortifications in Ambon [...].

297 I. Ottens, 1631:
Affbeeldingh der Eilanden Luasse / Midtsgaders t'geene Noopende de Timult: der Negerijen / Touhaha, ende Sorisory [...].
Depiction of the Luasse [Oeliasser] Islands / As well as annotations concerning the Turmoil In the villages of / Toehaha, and Sisisore [...].

298 [Anoniem / Anonymous, 1800-1820]:
Oma / of / Haroekoe.
Oma / or / Haroekoe.

298 [Anoniem / Anonymous, ca./c. 1635]:
Oma.
Oma [Haroekoe].

299 [Anoniem / Anonymous, ca./c. 1635]:
Oma.
Oma [Haroekoe].

299 [Anoniem / Anonymous, 1800-1820]:
Honimoa / of / Saparoua.
Honimoa / or / Saparoea.

300 [Anoniem / Anonymous, ca./c. 1635]:
Honomoa.
Honimoa.

300 [Anoniem / Anonymous], 1632:
De Negerij Ihamau gelegen op / t' Eijlandt Ulihasser belegert en haere Nagelen en vruchtboomen / geraseert.
The Village of Ihamahoe situated on / the Island of Saparoea besieged and its Clove and fruit trees / razed.

301 [Anoniem / Anonymous, ca./c. 1635]:
Honnomoa.
Honimoa.

301 [Anoniem / Anonymous, 1631-1635]:
Oulath.
Oelat.

302 [Anoniem / Anonymous, ca./c. 1690]:
[Kaart van de Baai van Saparoea].
[Chart of Saparoea Bay].

302 [Anoniem / Anonymous, ca./c. 1690]:
[De klip van Saparoea].
[The Saparoea cliff].

303 F:M:S:, 1700:
'T Fort / Duer Steede op Saparoea.
Fort / Duurstede in Saparoea.

304 [Johannes Hogeboom, ca./c. 1693]:
[Plattegrond van Fort Duurstede].
[Plan of Fort Duurstede].

305 [Johannes Hogeboom, ca./c. 1693]:
[Gezicht op de redoute Hollandia op Saparoea].
[View of the redoubt of Hollandia in Saparoea].

305 [Johannes Hogeboom, ca./c. 1693]:
[Gezicht op de Baai van Saparoea].
[View of Saparoea Bay].

305 Is. Hogeboom, 1693:
Vertoning van het Fortres op de klip Saparoua.
Depiction of the Fort on the Saparoea cliff.

306-307 [Anoniem / Anonymous], 1634:
De Noort Cust van Ceram.
The North Coast of Ceram.

307 [Anoniem / Anonymous], 1635:
De principaalste Aan / tekeningen van Lucelle.
The main Notes on / Lusila.

308 J. Nessel, [ca./c. 1652]:
[Kaart van het Fort te Loki en omgeving].
[Plan of the Fort at Loki and environs].

308 [Anoniem / Anonymous, ca./c. 1652]:
Caerte van Looki.
Map of Loki.

309 [Johannes Vingboons, 1665-1670]:
[De inname van Loki door Arnold de Vlaming van Outshoorn op 27 juni 1652].
[The conquest of Loki by Arnold de Vlaming van Outshoorn on 27 June 1652].

309 [Johannes Vingboons, 1665-1670]:
[De inname van Laala door Arnold de Vlaming van Outshoorn op 20 september 1654].
[The conquest of Laala by Arnold de Vlaming van Outshoorn on 20 September 1654].

310 Johan Nessel, [ca./c. 1656]:
Afbeeldingh van der Cerammeren Steerckte op Rharhakit Ingenomen by de Heere Gouverneur / Arnold de Vlamingh van Oudshoorn op den 15e october A:o 1649.
Depiction of the Stronghold at Rarakit in Ceram Conquered by the Governor / Arnold de Vlamingh van Oudshoorn on 15 October A:o 1649.

310 Johan Nessel, [ca./c. 1656]:
Afbeelding van de Eerste / Rencontre die d: Heere Super / Intendent tegen de Maccassaren / booven op de Revier van Waij / Lamme heeft gehadt, In de Maent / February, de 17e A:o 1653.
Depiction of the First / Encounter the Lord Super / Intendent has had with the Macassarese / upstream on the Wailama River, In the Month of / February, the 17th A:o 1653.

311 Johan Nessel, [ca./c. 1656]:
Afbeelding van de Mac / cassaerse vestinge aen de Revie / re Cahoela, gelegen op de binnen / Custe van Warnoella verovert bij / den Majoor Jacob Verheijden, / Onder d'ordre van d: Heere Super / Intendent Arnold de Vlamingh / van Oudshoorn, op den 29e / Julij An:o 1654.
Depiction of the Ma / cassarese fortress on the River / Kahoela, situated on the inner / Coast of Warnoela [Hoamoal] conquered by / the Major Jacob Verheijden, / By order of the Lord Super / Intendent Arnold de Vlamingh van Oudshoorn, on the 29th / of July An:o 1654.

311 Johan Nessel, [ca./c. 1656]:
Afbeeldingh van de Negerie / Calieque, gelegen in het gebergte / van Warnoela Achter de Moor / denaers Revier, op des Jaers 1655 / voor dagh bij Entreprise verovert / bij den Heer: SuperIntendent / Arnold de Vlamingh van / Oudshoorn den / 6e Augustij.
Depiction of the Village of / Kalike, situated in the mountains / of Warnoela Beyond the Mur /derers River, in the Year 1655 / before dawn conquered by Surprise / by the Lord: SuperIntendent / Arnold de Vlamingh van / Oudshoorn on the / 6th of August.

312 [Anoniem / Anonymous], 1630:
Cort ontwerpingh en Afbeeld' der negerij Cambelle.
Plan and Depiction of the village of Kambelo.

312 [Anoniem / Anonymous, ca./c. 1645]:
T' Fort Ambello In / Amboijna.
The Fort of Kambelo In / Ambon.

313 [Anoniem / Anonymous, ca./c. 1645]:
[Plattegrond van de versterking en handelspost in Cambello].
[Plan of the fortification and trading post in Kambelo].

313 [Anoniem / Anonymous, 1643-1644]:
Vertooninge vande Fortificatie opde bergh van Combello. / comende vande Suijd, langs Strant vande wegh van Louhoe.
View of the Fortification on the mountain of Kambelo, / coming from the South, along the beach from the Loehoe road.

314 [Anoniem / Anonymous, 1643-1644]:
Vertooninge vande Fortificatie opde Bergh van Combello / comende vande Noort langs strant aff van Lissidi.
View of the Fortification on the Mountain of Kambelo / coming from the North along the beach from Lesidi.

314 [Johannes Nessel, ca./c. 1651]:
Harden. Bergh. / leijdt opde cust van / Ceram op Cambello.
Hardenbergh. / situated on the coast of / Ceram in Kambelo.

315 [Anoniem / Anonymous, 1643-1644]:
Prospectijff. / T' Fondament.
Prospect. / The Foundations.

315 [Anoniem / Anonymous], 1633:
De Negerije Assahoudi / Gedistrubbeert op den 26. No / vember A:o 1633.
The Village of Assahoedi / Destroyed on the 26th of No / vember A:o 1633.

316 [Anoniem / Anonymous, 1639]:
[Plattegrond van het fortje in Lesidi].
[Plan of the fort at Lesidi].

316 [Anoniem / Anonymous, 1639]:
[Plattegrond in opstand van het fortje in Lesidi].
[Elevation plan of the fort at Lesidi].

316 [Anoniem / Anonymous, ca./c. 1655]:
[Kaart van de Baai van Assahoedi].
[Chart of Assahoedi Bay].

317 [Frederik Woldemar], 1662:
Assahoudij.
Assahoedi.

318 [Anoniem / Anonymous], 1633:
De Negerij Erangh Gedistrueert / Met haere Nagelen ende vrucht Boomen Adij / Anno 1633.
The Village of Erang Destroyed / With its Clove and fruit Trees In / Anno 1633.

318 [Anoniem / Anonymous, 1631-1635]:
Saloukij.
Saloekoe.

319 [Anoniem / Anonymous, ca./c. 1633]:
Henehokou, Heneella en Henelamal, Int generael genoemt Keijboobo.
Henehokoe, Heneella and Henelamal, Generally called Kaibobo.

319 [Anoniem / Anonymous], 1633:
De Negerije Henetelle / belegert Adij October / A:o 1633.
The Village of Henateloe / besieged in October / A:o 1633.

320 [Anoniem / Anonymous], 1633:
De Negery Warnama Gelegen / op Seram Adij 12 Maijo: A:o 1633 onder t' / gebiet vant Casteel Amboyna gebracht.
The Village of Werinama / on the island of Ceram brought under / the jurisdiction of Ambon Castle on the 12th of May A:o 1633.

320 [Anoniem / Anonymous, ca./c. 1631]:
[Gezicht op Tobo].
[View of Tobo].

320 [Anoniem / Anonymous, ca./c. 1631]:
Tobo.

321 [Naar / After Wouter Schouten, ca./c. 1675]:
T' Casteel Goele Goele opt / Eynlandt Ceram.
Fort Goelegoele on the / Island of Ceram.

322 [Anoniem / Anonymous, ca./c. 1633]:
Noe Leeuw, Sero Lauw.
Noelaoe, Seralaoe.

322 [Gerrit Hesselsz, ca./c. 1633]:
[Kaart van de Ceram Laoet-eilanden].
[Chart of the Ceram Laoet Islands].

323 G. Hessels, 1633:
Caerte vant Eyland Ceram Lauw ende Gnooffa rondsom / gediept, ende afgeteyckent door last vand' E: Heer Artus Gijsels, / Raad van India ende Gouverneur over Amboina, ende daer onder / sorterende Eylanden.
Chart of the Island of Ceram Laoet and Gnooffa [Geser] / with soundings taken all around, and drawn by order of the Hon: Artus Gijsels, / Councillor of the Indies and Governor of Ambon, and its / subordinate Islands.

323 [Johannes Vingboons, 1665-1670]:
Ceram Laut, met alle zijn / Aengeleegen Eijlanden. Gheleegen bij oosten het groot Eylandt Ceram. / met alle zijn diepten, drooghten, sanden en kuilen in het Zandt.
Ceram Laoet, with all its / Surrounding Islands. Situated on the east of the great Island of Ceram. / with all its depths, shoals, sandbanks and gullies in the Sand.

324 [Anoniem / Anonymous, ca./c. 1633]:
D'Eijlandt Ende Negerijes Gelegen op Ceram Lauwt.
The Island And the Villages Situated in Ceram Laoet.

324 [C.J. Wolterbeek], 1791:
Landing op Goram, een der Moluksche Eilanden [...].
Landing on Gorong, one of the Moluccan Islands [...].

325 Matthijs D: Haas, 1739:
[Kaart van Boero, Ambon en een deel van Ceram].
[Chart of Boero, Ambon and part of Ceram].

325 [Anoniem / Anonymous], 1711:
Binnen Meir op het gebergte van Bouro een der Molukse Eijlanden.
Lake in the mountains of Boeroe one of the Molucca Islands.

326 [Joris Joostensz Laerle, 1602]:
Aldus is de haven van Banda gedaen [...].
Thus was done the harbour of Banda [...].

326 Joris Joostensz fecit, [1602]:
Aldus verthoont hem de steede ofte haven van Banda alsmen daer op de reede leyt [...].
Thus appears the town or harbour of Banda when lying in the roads [...].

327 Emmanuele Eredia, 1601:
Banda Insulae Typus. de integro / multis in locis Emmendatus.
[Een kaart van] De Banda-eilanden / op vele plaatsen Verbeterd.
[A map of] The Banda Islands / Improved in many places.

327 [Hendrick Brouwer, 1612]:
[Kaart van de Banda-eilanden].
[Chart of the Banda Islands].

328 Hessel Gherritsz, [ca./c. 1617]:
[Kaart van de Banda-eilanden].
[Chart of the Banda Islands].

329 [Anoniem / Anonymous, ca./c. 1623]:
[Kaart van de Banda-eilanden].
[Chart of the Banda Islands].

329 [Anoniem / Anonymous, ca./c. 1633]:
[Kaart van de Banda-eilanden].
[Chart of the Banda Islands].

330-331 [Johannes Vingboons, 1667-1670]:
Caerte, Ofte een Afteijckeninge Van de Principale / Eijlanden van Banda, Met de Aenwijsinge van alle de Casteeelen / Reduijten, ende Negerijs, meest met Noten musckaet / Boomen Beplant, Die van de Eigenaers Beseten worden.
Chart, Or a Depiction of the Principal / Islands of Banda, With the Indiation of all Castles / Redoubts, and Villages, mostly planted with Nutmeg / Trees, Which are in the Possession of the Owners.

330 [Johannes Vingboons, ca./c. 1660]:
Caerte ofte Afteykening van de Eylanden van Banda waar in verthoont wort alle de Casteelen / Reduyten Negrys beset Met Noote Mischaet Boommen Gelyck die by de Eygenaaers beseten worden.
Chart or Depiction of the Banda Islands in which are shown all Castles / Redoubts Villages planted With Nutmeg Trees As they are in the possession of the Owners.

331 J: Nessel, [ca./c. 1651]:
Caarte van de Provintie ende Eijlanden van Banda.
Map of the Province and the Islands of Banda.

332-333 C:F: Reimer, [1791]:
N:o 1 Proeve / eener / Topographique Kaart, / der voornaamste Eylanden van Banda; / namentlyk, / Neira, Lonthoir, Goenong Api, Piessang; / en 't noordelykste Gedeelte van, Aaij [...].
N:o 1 Proof / of a / Topographical Map, of the main Islands of Banda; / namely, Neira, Lontor, Goenoeng Api, Pisang; / and the northern Part of, Ai [...].

334 K.F.B., [1810-1833]:
Nieuwe Kaart / van de / Eilanden van Banda.
New Chart / of the / Banda Islands.

335 [Anoniem / Anonymous, ca./c. 1637]:
Gounong Api / Neyra.
Goenoeng Api / [Banda] Neira.

335 [Johannes Vingboons, 1662-1663]:
Neyra.
[Banda] Neira.

336 [Johannes Vingboons, 1665-1670]:
Gounong Apij.
Goenoeng Api.

336 [Johannes Vingboons, 1665-1670]:
Neijra.
[Banda] Neira.

337 [Johannes Nessel], 1651:
Afbeeldinge van 't Casteel / Nassouw midsgaders 't fort Belgica / ende de Redoubt Neira op Banda.
Depiction of Nassau / Castle and of the fort Belgica / and the Redoubt of Neira in Banda.

337 [Johannes Nessel, ca./c. 1651]:
Casteel. Nassau.
Nassau. Castle.

338 C:F: Reimer, 1791:
N:o 2 / Plan, van het Zuydelykste Deel des Eylands, / Neira, / vertoonende de Situatie der Forten, Nassau en Belgica; / met de Stad en naastgeleegene bevestigde Posten, Batteriën, Paggers; enz. enz. enz. [...].
N:o 2 / Plan, of the most Southern Part of the Island of, / [Banda] Neira, / showing the Situation of the Forts, Nassau and Belgica; / with the Town and neighbouring Posts, Batteries, Stockades; etc. etc. etc. [...].

338 [Johannes Rach, leerling of navolger, 1770-1780]:
Banda.

339 C:F: Reimer, [1791]:
N:o 3 / Plans en Profils van 't Fort, / Belgica [...].
N:o 3 / Plans and Profiles of the Fort, / Belgica [...].

339 [J.C. Wagner], 1791:
Gezigt van het Eijland, Banda Neijra.
View of the Island of, Banda Neira.

339 [Johannes Rach, leerling of navolger, 1770-1780]:
Het Gezigt van Banda, ziende de Brandende Bergh van voore, int / verschiet het Edelen Comp:s Casstel met desselfs Gebouwen en / Gebergtens van de Reede af te zien.
The View of Banda, seeing the Burning Mountain from the front, in the / distance the Honourable Company's Castle with its Buildings and / Mountains as seen from the Roads.

340 [Johannes Vingboons, 1665-1670]:
Banda.
Banda [Lontor].

341 [Anoniem / Anonymous, ca./c. 1637]:
[Kaart van het westelijke deel van Groot-Banda of Lontor].
[Map of the western part of Greater Banda or Lontor].

341 [Anoniem / Anonymous, ca./c. 1637]:
Banda.
Banda [Lontor].

342 [Anoniem / Anonymous, ca./c. 1637]:
[Kaart van het noordelijk deel van Groot-Banda of Lontor].
[Map of the northern part of Greater Banda or Lontor].

342 [Anoniem / Anonymous, ca./c. 1637]:
[Kaart van het oostelijke deel van Groot-Banda of Lontor].
[Map of the eastern part of Greater Banda or Lontor].

343 [Anoniem / Anonymous, ca./c. 1637]:
[Kaart van het zuidoostelijk deel van Groot-Banda of Lontor].
[Map of the southeastern part of Greater Banda or Lontor].

343 [Anoniem / Anonymous, ca./c. 1637]:
[Kaart van het zuidelijk deel van Groot-Banda of Lontor].
[Map of the southern part of Greater Banda or Lontor].

344 [Johannes Nessel, ca./c. 1651]:
De Logie. van. Lontour. In Banda.
The Trading Post. of. Lontor. In Banda.

344 [Johannes Nessel, ca./c. 1651]:
Hollandia.

345 [Johannes Nessel, ca./c. 1651]:
Hollandia / Leydt op Lonthoir / in Banda.
Hollandia / Is situated on Lontor / in Banda.

345 [Johannes Nessel, ca./c. 1651]:
Waijer.
Waaier.

346 [Johann Nessel, ca./c. 1651]:
Wayer / in Banda.
Waaier / in Banda [Lontor].

346 [Johannes Nessel, ca./c. 1651]:
Lacoy. Ourien. / Dender. Culenburg.
Lakoei. Oerien. / Dender. Culemborg.

347 [Anoniem / Anonymous, ca./c. 1637]:
Poulo Ay.
Poelau Ai.

347 [Johannes Vingboons, 1665-1670]:
Poulo Aij.
Poelau Ai.

348 [Johannes Nessel, ca./c. 1651]:
Casteel Revenge. / Poulou Ay. Pars.
Revenge Castle. / Poelau Ai. Pars.

349 [Anoniem / Anonymous, ca./c. 1622):
'T Fort Revengie gelegen opt Eijlant PoloAij / een vande Eijlanden Banda etc.
Fort Revengie situated on the Island of Poelau Ai / one of the Banda Islands etc.

349 [Johannes Nessel, ca./c. 1651]:
C. Revenge / op't Eylandt P:o Aij in / Banda.
C. Revenge / on the Island of Poelau Ai in / Banda.

350 [Anoniem / Anonymous, ca./c. 1623]:
Poelou Ron.
Poelau Ron.

350 [Anoniem / Anonymous, ca./c. 1637]:
Poulo Ron.
Poelau Roen.

351 [Johannes Vingboons, 1665-1670]:
Poulo Ron.
Poelau Roen.

351 [Johannes Vingboons, 1665-1670]:
Rosingheijn.
Rozengain.

352 [Anoniem / Anonymous, ca./c. 1637]:
Rosingeijn.
Rozengain.

352 [Anoniem / Anonymous, ca./c. 1623]:
De redoute van Rossingeyn.
The redoubt of Rozengain.

353 [Anoniem / Anonymous, 1630-1640]:
[Kaart van Ceram, de Banda-archipel en de Kai- en Aroe-eilanden].
[Chart of Ceram, the Banda Archipelago and the Kai and Aroe Islands].

353 [Anoniem / Anonymous, 1630-1640]:
[Kaart van de zuidkust van Ceram, de Banda-archipel en de Kai en Aroe-eilanden].
[Chart of the south coast of Ceram, the Banda Archipelago and the Kai and Aroe Islands].

354 [Gerrit de Haan, 1760]:
Banda tot Arouw.
Banda to Aroe.

355 [Anoniem / Anonymous, 1645]:
Verthoningh vande vloot soo als in Ordre / volgens den Seijnbrieff van Batavia na / Amboina geseijlt sijn.
Depiction of the fleet as it sailed in Order / according to the Sailing Instructions from Batavia to / Ambon.

355 [Anoniem / Anonymous, 1646]:
Verthoningh vande vloot soo als volgens / Ordre uijt Banda na de Zuijt Oost / Eijlanden zijn genavigeert.
Depiction of the fleet as it sailed in / Order from Banda to the South-East / Islands.

355 [Anoniem / Anonymous, 1646]:
Dus vertoont hem de N:W: sijde vant Eijlandt Tenimber alsmen / ontrent midwege een Canonschoot buijten de wal is.
Thus appears the N:W: side of the Island of Tanimbar when / one is half a Cannon shot from the shore.
Aldus verthoont hem de Z:oost sijde van Tenimber alsmen ontrent / 1/8 mijl aen't Zuijdelijckste Einde ter rheede licht.
Thus appears the S:East side of Tanimbar when / one is anchored in the roads at about / 1/8 mile from the Southernmost Tip.

356 [Anoniem / Anonymous, 1646]:
Afbeeldinge van't Z:Z:W: Einde des / Eijlants Tenimber met de vier Negrijen, / Ouwer, romeaen, Romomor ende Ivenoer / daer de Loge int midden staet en de Com / alwaer met de vloot in d'oost mouson ge / seth en van d'holdienende Zee bevrijdt / lagen.
Depiction of the S:S:W: End of the / Island of Tanimbar with its four Villages, / Ouwer, Romeaen, Romomor and Ivenoer / in between which the Lodge is situated and the Bay / where our fleet was anchored during the east monsoon / well protected from the heavy Seas.

356 [Anoniem / Anonymous, 1646]:
D'Logie op / Tenimber.
The Trading Post in / Tanimbar.

357 [Anoniem / Anonymous, 1646]:
[Kaart van de Baai van Damar].
[Chart of Damar Bay].

357 [Anoniem / Anonymous, 1646]:
[Kaart van het eiland Damar].
[Chart of Damar Island].

358 [Anoniem / Anonymous, 1646]:
[Aanzicht in vogelvlucht en plattegrond van het fort op Damar].
[Bird's-eye view and plan of the fort in Damar].

359 . . . .NIEUW-GUINEA / NEW GUINEA

359 [Johannes Vingboons, 1665-1670]:
[Kaart van de route van het jacht het Duyfken van Banda naar het Zuidland].
[Chart of the route followed by the yacht Duyfken from Banda to the South Land].

360 [Anoniem / Anonymous, 1618]:
Description de la coste Septen: / trionale de Nova Guinea / nouvellement decouvert par / Guillaume Schouten de Hoorn.
Beschrijving van de Noord / kust van Nieuw-Guinea / onlangs ontdekt door / Willem Schouten van Hoorn.
Description of the North / coast of New Guinea / recently discovered by / Willem Schouten of Hoorn.

360 Arent Martensz de Leeuw, 1623:
Caerte van de ontdecte Custe ende plaetsen van Nova Guinea.
Chart of the discovered Coasts and places of Nova Guinea.

361 [Johannes Vingboons, 1665-1670]:
[Kaart van de zuidwestkust van Nieuw Guinea en Cape York Peninsula].
[Chart of the south-west coast of New Guinea and Cape York Peninsula].

361 [Johannes Vingboons, 1665-1668]:
[Kaart van de zuidkust van Nieuw-Guinea en een deel van de Golf van Carpentaria].
[Chart of the south coast of New Guinea and part of the Gulf of Carpentaria].

362-363 [Johannes Vingboons, 1665-1670]:
[Kaart van Nova Hollandia en de route van de reis van Abel Tasman in 1642-1643].
[Chart of Nova Hollandia and the route of Abel Tasman's voyage in 1642-1643].

364-365 [Anoniem / Anonymous], 1644:
[Kaart van het zuidwestelijke deel van de Stille Oceaan en de aanliggende kusten].
[Chart of the south-western part of the Pacific Ocean and the adjoining coasts].

366 [Anoniem / Anonymous, 1643]:
Aldus verthoont de Cust van Noua guinea als ghijder bij langhs Zeijlt dit landt is genaempt Cabo de Sta Maria.
Thus appears the Coast of New Guinea when you Sail along it this land is named Cabo de Sta Maria.

366 [Anoniem / Anonymous, 1643]:
Aldus verthoont de Cust van Noua guinea tusschen Cabo Sta Maria Ende Anthonij Caens Eijlant als ghij daer bij langhs zeijlt.
Thus appears the Coast of New Guinea between Cabo Sta Maria And Anthonij Caen's Island when you Sail along it.

367 [Anoniem / Anonymous, 1643]:
Aldus verthoont Anthonij Caens Eijlandt als het Noorden van u is.
Thus appears Anthonij Caen's Island when it is to the North of you.
Aldus verthoont Gerrit de Nijs Eijlandt als het Noorden van u is 2 Mijlen.
Thus appears Gerrit de Nijs Island when it is 2 miles to the North of you.
Aldus verthoonen Visschers Eijlanden als Zij oost van u Zijn 4 Mijlen.
Thus appear the Visschers Islands when They Are 4 Miles to the east of you.

367 [Anoniem / Anonymous, 1643]:
Aldus verthoont de Cust van Noua guinea als ghij bij langs Zeijlt van gerret denijs Eijlandt nae Visschers Eijlandt.
Thus appears the Coast of New Guinea when you Sail along it from Gerrit de Nijs Island to Visschers Island.

368 [Anoniem / Anonymous, 1643]:
Aldus verthoont de Cust van Noua guinea als ghij bij daer langhs Zeijlt van Visschers Eijlanden om de West.
Thus appears the Coast of New Guinea when you Sail along it From the Visschers Islands to the West.

368 [Anoniem / Anonymous, 1643]:
Aldus verthoont hem de Cust van Noua guinea tot aen deze bocht.
Thus appears the Coast of New Guinea up to this bight.

369 [Anoniem / Anonymous, 1643]:
Aldus verthoont hem de Cust van Noua guinea ofte Salmon Sweers hoeck.
Thus appears the Coast of New Guinea or Salomon Sweers point.

369 [Anoniem / Anonymous, 1643]:
No. 6. / Aldus verthoont het Vaertuijch van Noua guinea ende Volckes daer in Woonachtich.
No. 6. / Thus appears the Vesssel of New Guinea and the People Living there.

370 [Anoniem / Anonymous, 1643]:
Aldus verthoont het landt van Noua guinea inde groote bocht daer wij hoopten een door ganckt vinden nae Caep / Keerweer maer bevonden datter geen doorganck en was.
Thus appears the land of New Guinea in the large bight where we hoped to find a passage to Cape / Keerweer but found that there was no passage.

370 [Anoniem / Anonymous, 1643]:
Aldus verthoont Noua Guinea Inde groote bocht neuens de Reeuen.
Thus appears New Guinea In the large bight with the Reefs.

371 [Anoniem / Anonymous, 1643]:
Aldus verthoont de Cust van Noua guinea als ghij tusschen het brandende eijlandt / om de West Zeijlt.
Thus appears the Coast of New Guinea when you sail to the West / between the burning island.
Aldus verthoont hem het brandende Eijlandt als het Noord West Van u is.
Thus appears the burning Island when it is to the North West Of you.

371 [Anoniem / Anonymous, 1643]:
Aldus verthoont de Cust van Noua ghuinea beoosten het Eijlandt Jamna.
Thus appears the Coast of New Guinea to the east of Jamna Island.

372 [Anoniem / Anonymous, 1643]:
Aldus verthoont de Cust Van Bettaff van Jamna nae Moa.
Thus appears the Coast Of Bettaf From Jamna to Moa.
Aldus verthoont het t Eijlandt takal als ghij daer bij langhs Seijlt.
Thus appears the Island of Takal when you Sail along it.

372 [Anoniem / Anonymous, 1643]:
Aldus verthoont t Eijlandt Jamna als ghij daer onder op 10 Vadem ten ancker lecht.
Thus appears the Island of Jamna when you are anchored near it in 10 Fathoms of water.
Aldus verthoont hem t Eijlandt Medemo deze reede / hebben wij de naem gegeuen van Cornelis Witzen reede.
Thus appears the Island of Medemo this roadstead / we have given the name of Cornelis Witzen's Roadst.

373 [Anoniem / Anonymous, 1643]:
Aldus verthoont de Cust van Noua Guinea omtrent Moa.
Thus appears the Coast of New Guinea near Moa.

373 [Anoniem / Anonymous, 1643]:
Eijlandt Moa / Eijlant Inzou / Aldus verthoont de Eijlanden Moa Ende Inzou / deze Reede hebben wij de naem gegeuen van Johan / Maet Zuijckers reede.
Moa Island / Inzou Island / Thus appear the Islands of Moa And Inzou / this Roadstead we have given the name of Johan / Maetsuijcker's Roadstead.

374 [Anoniem / Anonymous, 1643]:
Aldus verthoont het volck vande Eijlanden Moa Jamna En de andre / omleggende Eijlanden haer fatzoen wezen ende cleedinge vaertuijch ende / Ander Zintz gel. ghij alhier off gebeelt Ziet.
Thus appear the people of the Islands of Moa Jamna And the other / surrounding Islands their form countenance and clothing vessel and / Otherwise as you See depicted here.

375 [G. van Keulen, 1720-1726]:
Nova Guinea en/and Nova Hollandia.

376-377 [Anoniem / Anonymous, ca./c. 1705]:
Nova: Guinea:

378 [Anoniem / Anonymous], 1711:
Pas Caart Van De Papoese Eylande / Die beooste de cust Halmahera En beweste nova Guinea Zijn Geleegen / tot Nogh toe op de selve geen speserij boomen Ontdeckt uijt gesondeert / Op P. piesangh dat ongeveer 10 1/2 meijl Z:O. ten Oosten van de hoeck Lebolo is geleege.
Chart Of The Papua Islands / Which Are Situated to the east of the coast of Halmahera And to the west of New Guinea / until Now not Discovered any spice trees except / On Poelau Pisang which is situated about 10 1/2 miles S:E to East of Libobo Point.

379 . . . .AUSTRALIË / AUSTRALIA

379 Hessel Gerritsz, 1618:
[Kaart van de Indische Archipel en het Zuidland].
[Chart of the Malay Archipelago and the South Land].

380 [Anoniem / Anonymous, 1622-1627]:
[Kaart van de westkust van Australië].
[Chart of the west coast of Australia].

380 Hessel Gerritsz, 1627:
Caert van 't Landt van d' Eendracht / uyt de Journalen ende afteykeningen / der Stierluyden t'samengestelt.
Chart of Eendracht Land / compiled form the Journals and drawings / of the Pilots.

381 Hessel Gerritsz, 1622:
[Kaart van de Indische Oceaan met de westkust van Australië].
[Chart of the Indian Ocean with the west coast of Australia].

382-383 [Hessel Gerritz, ca./c. 1625]:
[Kaart van de Golf van Carpentaria].
[Chart of the Gulf of Carpentaria].

384 [Johannes Vingboons, 1665-1670]:
[Kaart van de Indische Oceaan met de westkust van Australië, uitsnede].
[Chart of the Indian Ocean with the west coast of Australia, section].

385 [Johannes Vingboons, 1665-1670]:
[Kaart van het oostelijk deel van de Indische Oceaan].
[Chart of the eastern part of the Indian Ocean].

386-387 [Anoniem / Anonymous, ca./c. 1695]:
[Kaart van het Zuidland].
[Chart of the South Land].

388 [Anoniem / Anonymous, 1643]:
Aldus verthoont hem het landt als ghijde 6 Mijlen.
Thus appears the land when you [are] 6 Miles [from it].
Aldus verthoont hem Anthonij van Diemens Landt Als ghij Wtten Westen Compt en bent op Zuijder Breede van 42 1/2 Gr.
Thus appears Anthony van Diemen's Land When you come From the West & are at a Southern Latitude of 42 1/2 Degr.

388 [Anoniem / Anonymous, 1643]:
Aldus verthoont hem het Landt Als ghijder 5 Mijlen Van Zijt.
Thus appears the Land When you Are 5 Miles From it.
Aldus verthoont hem het Landt Als ghijder 2 Mijlen Van Zijdt.
Thus appears the Land When you are 2 Miles From it.
Aldus verthoont hem Anthonij van Diemens Landt Als ghij Wten Westen compt & bent op de Zuijder breede van 42 1/2 Gr.
Thus Appears Anthony van Diemen's Land When you come From the West & are at a Southern latitude of 42 1/2 Degr.

389 [Anoniem / Anonymous, 1643]:
Aldus verthoont hem het landt als ghijder Een Mijl.
Thus appears the land when you [are] One Mile [from it].
Aldus verthoont hem Anthonij Van Diemens Landt Als ghij Wtten Vesten Compt ende bent op de Zuijder Breede van 42 1/2 Grad.
Thus appears Anthony van Diemen's Land When you Come From the West and are at a Southern Latitude of 42 1/2 Degr.

389 [Anoniem / Anonymous, 1643]:
Aldus verthoont hem Anthonij Van Diemens landt Als het Noord-oost ende Noord Noord oost van is het bovenste 8 Mijlen het tweede 6 Mijlen het derde 4 Mijlen.
Thus appears Anthony van Diemen's Land When it is to the North-East and North-North-East at a distance of the uppermost 8 Miles the second 6 Miles the third 4 Miles.
Aldus verthoont hem Anthonij Van Diemens Landt als ghij daer bij langs seijlt van Wits Eijlanden voor Sueers Eylanden tot aen maet Suickers Eijlanden.
Thus appears Anthony van Diemen's Land when you sail along it from Wit's Islands past Sweers's Islands to the Maatsuyker Islands.

390 [Anoniem / Anonymous, 1643]:
Aldus verthoont hem het landt als ghijder 5 Mijlen Noord West van Zijt is gelegen hooghte van omtrent 44 Gra.
Thus appears the land when you Are 5 Miles to the North-West from it is situated [at a] latitude of about 44 Degr.
Alsdus verthoont hem het Landt als ghijder 4 Mijlen Zuijd West Van Zijdt.
Thus appears the Land when you are 4 Miles to the South-West From it.
Aldus verthoont hem het Anthonij van Diemens Landt als ghij daer bij langs seijlt van / Maet Suickers Eijlanden Tot Boreels Eijlanden ofte Stormbaij.
Thus appears Anthony van Diemen's Land when you sail along it from / the Maatsuyker Islands To Boreel's Islands or Storm Bay.

390 [Anoniem / Anonymous, 1643]:
Aldus verthoont dit Landt Als ghijder bij langhs zeylt vande Zuijd Caep tot Marias Eijlanden.
Thus appears this Land When you sail along it from the South Cape to Maria's Islands.

391 [Anoniem / Anonymous, 1643]:
[Kaart van de zuidoostkust tussen Boreels Eilanden en de Zuidkaap met Tasmans Eiland].
[Chart of the south-east coast between Boreel's Islands and the South Cape with Tasman's Island].

391 [Anoniem / Anonymous, 1643]:
[Kaart van Frederik Hendrik Baai].
[Chart of Frederik Hendrik Bay].

392 [Anoniem / Anonymous, 1643]:
Aldus verthoont dit landt als ghijder bij langs zeijlt vande Marias Eijlant Tot Schoutens Eylandt.
Thus appears this land when you sail along it from Maria's Island To Schouten's Island.
Aldus verthoont dit Landt als ghijder bij langs zeijlt Vande Schoutens Eylandt Tot Vanderlins Eijlandt.
Thus appears this Land when you sail along it From Schouten's Island To Vanderlin's Island.

392 [Anoniem / Anonymous, 1643]:
Anthony Van Diemens Landt / Dit is beseijlt ende ondeck met de Scheepen Heemskerck ende Zeehaen / Onder het Commande Vanden E. Abel Tasman Inden / Jare 1642 Den 24 Nouuember.
Anthony Van Diemen's Land / This was sailed to and discovered with the Ships Heemskerck and Zeehaen / Under the Command of the Hon. Abel Tasman In the / Year 1642 On the 24th of November.

393 Isaac Gilsemans, [1642]:
Anthonio van Diemens Landt beseijlt bij de / Schepen Hemskercken Ende Zeehaan Adij 24en / November Anno 1642.
Anthonio van Diemen's Land sailed to by the / Ships Heemskerck And Zeehaen On the 24th / of November Anno 1642.

393 [Johannes Vingboons, ca./c. 1660]:
Anthoni van Diemens Landt is Beseijlt en Ondeckt / met de Scheepen Heemskerck ende Zeehaen onder 't commando / vande Commandr. Abel Tasmans. Inde Jaeren 1642 den 24 novem.
Anthony van Diemen's Land was Sailed to and Discovered / with the Ships Heemskerck and Zeehaen under the command / of the Commander Abel Tasmans In the Year 1642 on the 24th of November.

394 [Johannes Nessel, toegeschreven/attributed, ca./c. 1658]:
'T Lant van Eendracht. / oft Afbeeldinge van 't Zuijtlandt Ondeckt door den Schipper Samuel Volckerts / in de Maendt Februario En Maart A:o 1658, met de Wakende Boeij.
Eendracht Land. / or Depiction of the South Land Discovered by Skipper Samuel Volckerts / in the Months of February And March A:o 1658, with the Wakende Boeij.

395 [Johannes Nessel, toegeschreven/attributed, ca./c. 1658]:
'T Lant van Eendracht. / oft Afbeeldinge van 't Zuijtland, Ondeckt door den Schipper Aucke Pieters Jonck. / in de Maendt Februario En Maart A:o 1658, met Emeloort.
Eendracht Land. / or Depiction of the South Land, Discovered by Skipper Aucke Pieter Jonck. / in the Months of February And March A:o 1658, with the Emeloort.

396-397 [Johannes Nessel, toegeschreven/attributed, ca./c. 1658]:
'T Lant van Eendracht / oft Afbeeldinge van 't Zuijtlandt, Ontdeckt door den Schipper Aucke Pieters Jonck / in de Maend Februario En Maart A:o 1658 met Emeloort.
Eendracht Land / or Depiction of the South Land, Discovered by Skipper Aucke Pieters Jonck / in the Month of February And March A:o 1658, with the Emeloort.

396 [Anoniem / Anonymous, 1810-1815]:
De / Noordt Zyde / Vant' / Zuyd land / Beseilt en Opgedaan met 't fluytie / de Vlieyende Swaan in de maandt / Feb. door Jan van der Wall 1678.
The / North Side / Of the / South Land / Sailed to and Surveyed with the flute / the Vliegende Swaan in the month of / February by Jan van der Wall 1678.

397 [Anoniem / Anonymous, 1810-1815]:
Hollandia Nova / Nader ontdeckt anno 1705 door het Fluytscheepje / Vossenbosch, de Chaloup Wajer, Ende Phantialling / Nova Hollandia, den 2 Maart van Timor vertrocken.
Hollandia Nova / Explored in detail anno 1705 in the Flute / Vossenbosch, the Sloop Wajer, And the Pantjaling / Nova Hollandia, having left from Timor on the 2nd of March.

398-399 [Victor Victorsz], 1697:
T' Zuydlandt.
The South Land.

398 [Victor Victorsz, 1697]:
Aan d Noort Zijde van t Eijlandt T: Rottenest geanckert leggende 1/2 Mijl van d: wal op de diepte van 10 vaam zandgrondt / d: midde vant Eylandt ZZW van ons verthoonde hem t zelve aldus gelijck dees figuur No. 1: aanwijst.
Lying at anchor off the North Side of Rottnest Island 1/2 Mile from shore at the depth of 10 fathoms sandy bottom / the centre of the Island to the SSW of us appears thus like this figure No. 1: shows.
No: 1: / T Eijlant T Rottenest.
No: 1: / Rottnest Island.
No: 2: / Op d: Z: br: van 30 gr: 51 mt langhs de wal Zeijlende verthoont sich deese hoogte gelegen Opt vast landt.
No: 2: / At a S: lat: of 30 degr: 51 min. S Sailing along the shore this Elevation is seen On the mainland.
No: 3: / Op d: Z: br: van 30 gr: 16 mt langhs de wal zeijlende verthoont hem als het onder zich is.
No: 3: / At a S: lat: of 30 degr: 16 min. sailing along the shore it appears as shown below.

398 [Victor Victorsz, 1697]:
No: 4: / Op d: Z: br: van 28 gr: 50 mt langhs de wal Zeijlende verthoont hem als het onder te b:oogen is.
No: 4: / At a S: lat: of 28 degr: 50 min. sailing along the shore it appears as may be seen below.
No: 5 / Op d: Z: br: van 28 gr: langhs de wal zeijlende verthoont sich als hier onder staat.
No: 5 / At a S: lat: of 28 degr: sailing along the shore it appears as shown below.
No: 6 / Op d: Z: br: 27 gr: 37 mt verthoont sich als hier onder getijckent staet dit Hooi geberghte is de houck in de caart genaemt d: Roode houck.
No: 6 / At a S: lat: of 27 degr: 37 min. [the shore] appears as drawn below, this Grassy hill is the headland on the chart named d: Roode houck.

398 [Victor Victorsz, 1697]:
No: 7 / Op d: Z: br: van 27 gr: 12 mt verthoont sich t landt aldus.
No: 7 / At a S: lat: of 27 degr: 12 min. the land appears thus.
No: 8 / Op d: Z: br: van 27 gr: verthoont t landt aldus.
No: 8 / At a S: lat: of 27 degr: the land appears thus.
No: 9 / Op d: Z: br: van 26 gr: 20 mt verthoont t landt sich aldus.
No: 9 / At a S: lat: of 26 degr: 20 min. the land appears thus.

399 [Victor Victorsz, 1697]:
No: 10 / No: 11: / Op d: Z: br: van 26: gr: 2 mt in d:Openingh aan t Zuijt Eijnde van Hartoogs Eijlandt, geanckert leggende op d: diepte van 20 vaam / d: houck letter A: ZZW: 1/2W: een canon schoot van ons, verthoont t landt aldus.
No: 10 Van letter B: tot letter D: is gelegen op Hartooghs Eijlts Zuijt zijde.
No: 11 Opt vaste landt van waar letter A: is desselfs West hoeck.
Letter C: Een Eijlandtie, onder laast genoemde West hoeck gelegen.
Letter D: Streckende bogt ward in omde O: de stippelingh.
Letter E: Betekent een droogte die van de vaste wal tot aan t Groote Eijlandt overloopt, daarop is 2: en 2 1/2 vaam waater klippige grondt.
No: 10 / No: 11: / At a S: lat: of 26: degr: 2 min. lying at anchor at the depth of 20 fathoms in the opening at the Southern Tip of Hartogsz's Island / the headland letter A: SSW: 1/2W: a cannon-shot from us, the land appears thus.
No: 10 From letter B: to letter D: lies on the South side of Hartogsz's Island.
No: 11 On the mainland, of which letter A: is the West point of the same.
Letter C: A small Island, lying below the last mentioned West point.
Letter D: A bay in which the dotted line is stretching East.
Letter E: Indicates a shoal which from the shore runs on to the Main Island, with 2: and 2 1/2 fathoms of water rocky bottom.

399 [Victor Victorsz, 1697]:
No: 12 / Dirck Hartooghs rheede gelegen op d: Z br: van 25 gr: 24 mt verthoonde t land aldus als wanneer men op die selve rheede geanckert lagen / op d: diepte van 18: a 19 vaam Zandt grondt 1/2 mijl van de wal, hebbende de West hoeck letter A: int WZW: 1/2W en d: Oost hoeck letter B: ZOtO: van ons / hier d: tinne schootel gevonden.
No: 12 / Dirck Hartogsz's roadsted situated at a S lat: of 25 degr: 24 min. The land appeared thus, when one is are anchored at that same roadstead at the depth of 18: to 19 fathoms Sandy bottom 1/2 mile from shore, having the West point letter A: to the WSW: 1/2W and the East point letter B: SE by E: of us / the pewter plate found here.
No: 13: / Benoorden Dirck Hartooghs rheede sijn gelegen twee dorre Eijlanden welckers Noort hoeck van't noorlijckste is gelegen op de Z br: van 24 gr: 38 mt / 't geen sich aldus daar bewesten off buijten om in Zeijlende aldus verthoont.
No:13: / North of Dirck Hartogsz's roadstead lie two barren Islands of which the Northern tip of the northernmost lies at a S lat: of 24 degr: 38 min. / which appears thus when one Sails around it or to the west of it.
No: 14: / T Selve Eijlandt is aldus gedaen alsment aan des selfs oost zijde binnen kandt is, hebbende d: hoeck letter C: int ZZO: dan van hem.
No: 14: / The Same Island is thus done when you are on the inside of its east coast, having the headland letter C: to the SSE: of you then.

399 [Victor Victorsz, 1697]:
No: 15: / Op de Z: Br: van 21 gr: 33 aant Noort eijndt van t Zuijtlandt, in een boght geanckert leggende, op d: diepte van 10 vaam swardt fijn zandt 3/4 mijl buijten de wal / verthoont t landt aldus, gelijk hier onder aanweijst letter H: het oostelijckste landt, zijnde een witte hoeck, en letter K: het westelijckste, zijnde een Hooge hoeck.
No: 15: / At a S: lat: Of 21 degr: 33 off the Northern tip of the South Land, lying at anchor in a bight, at the depth of 10 fathoms black fine sand 3/4 mile from shore / the land showing thus as is indicated below by letter H: the easternmost land, a white headland, and letter K: the westernmost, being a High cape.

400 [Gerard van Keulen, 1710-1726]:
T / Zuijd Landt / ontdekt door Willem de / Vlamingh in den Maande van / Jan. en February 1697 met 't Jagt / de Geelvink de Hoeker de Nijptang / en t Galjoot t Weseltie.
The / South Land / explored by Willem de / Vlamingh in the Months of / Jan. and February 1697 in the Yacht / the Geelvink the Hooker the Nijptang / and the Galliot the Weseltje.

401 [Gerard van Keulen, 1710-1726]:
T / Zuijd Land / ontdeckt door Willem de / Vlamingh / in de Maende van Jan. en Febru. 1697 / met t Jagt de Geelvink de hoeker / de Nijptang en t Galjoot 't Weseltie.
The / South Land / explored by Willem de / Vlamingh / in the Months of Jan. and Febru. 1697 / in the Yacht the Geelvink the hooker / the Nijptang and the Galliot the Weseltje.

401 Joannes van Keulen, [1753]:
Het Westelijkste Gedeelte / van / T Land vande Eendragt / of / Nova Hollandia. / Strekkende van het Eyland Rottenest, tot / voorby de Willems Rivier.
The Westernmost Part / of / Eendracht Land / or / Nova Hollandia. / Extending from Rottnest Island, to / beyond the Willem's River.

402 [Anoniem / Anonymous, ca./c. 1728]:
[Kaart van de Houtman Abrolhos met de plaats van stranding van de Zeewijk].
[Chart of the Houtman Rocks with the location of the shipwreck of the Zeewijk].

403 [Anoniem / Anonymous, ca./c. 1728]:
[Kaart van de Houtman Abrolhos met de plaats van stranding van de Zeewijk].
[Chart of the Houtman Rocks with the location of the shipwreck of the Zeewijk].

403 [Abraham Anias, ca./c. 1730]:
Het Land van den Eendragt / A:o: 1697 Bezogt door W:m de Vlaminck.
Eendracht Land / A:o 1697 Visited by W:m de Vlaminck.

404-405 [Gerrit de Haan, 1761]:
De West Kust van het Land van de Eendragt of / Hollandia Nova.
The West Coast of Eendracht Land or / Hollandia Nova.

406-407 [Gerrit de Haan, 1760]:
['T Zuijd Landt].
[The South Land].

408 . . . NIEUW-ZEELAND, STILLE OCEAAN / NEW ZEALAND, PACIFIC OCEAN

408-409 [Anoniem / Anonymous, ca./c. 1650]:
[Kaart van de Stille Oceaan met een deel van de kusten van Nieuw-Zeeland].
[Chart of the Pacific Ocean with part of the coasts of New Zealand].

410 [Anoniem/ Anonymous, 1643]:
Aldus verthoont het vastelandt be Zuijden de clippijge hoeck Als ghij de Cust langhs Zeijlt ende Vertooningen vande Clippige hoeck / Die haer aldus verthoonen als gij der onder cont zien.
Thus appears the mainland to the South of the rocky point When you Sail along the Coast and Views Of the Rocky point / Which appears thus as you can see below.
Aldus verthoont het State landt bij Zuijden de Clijppige hoeck als ghij de cust langs Zeijlt en de Verthooninge van clippyge / hoeck die haer aldus verthoonen als ghij hier onder cont Zien.
Thus appears the Staten Land South of the Rocky point when you Sail along the coast and Views of the rocky / point which appears thus as you can see below.

410 [Anoniem / Anonymous, 1643]:
Aldus verthoont het State landt aende Steijle hoeck als ghij daer bij langhs zeijlt.
Thus appears the Staten Land near the Steep point when you sail along it.
Aldus verthoont het State Landt beoosten de Steijle hoeck als ghij daer bij langhs zeijlt.
Thus appears the Staten Land to the east of the Steep point when you sail along it.
Aldus verthoont het State Landt bij Westen de Zandt duijnen als ghij daer bij langs Zeijlt.
Thus appears the Staten Land to West of the Sand dunes when you sail along it.

411 [Anoniem / Anonymous, 1643]:
Aldus verthoont hem de Zant duijnen als ghij daer bij langs zeijlt aen het oosteijnde van deze Zant duijnen streckt een riff aff omtrent 3 mijlen nae / het Zuijd oosten dat ghij om moet als ghij om moet als ghij inde Moordenaers baij zeijlen Wilt en verthoont goet ghij als hier cont zien.
Thus appear the Sand dunes when you sail along them at the east end of these Sand dunes a reef extends about 3 miles to / the South east which you must sail around when you wish to sail into the Murderers Bay and appears as you can see here.

411 [Anoniem / Anonymous, 1643]:
Aldus verthoont de Moordenaers / Baij als ghij op 15 vademen / daer in geanckert leght.
Thus appears the Murderers / Bay when you lie anchored / at 15 fathoms in it.

412 [Anoniem / Anonymous, 1643]:
Aldus verthoont hem Abel Tasmans Baij als ghijder / Aldus inten Ancker leght op 35 vadem.
Thus appears Abel Tasman's Bay when you / Thus lie anchored in it at 35 fathoms.

412 [Anoniem / Anonymous, 1643]:
Aldus verthoont het Staete landt op de Zuijder breede van 38 graden 30 Minuten.
Thus appears the Staten Land at a Southern latitude of 38 degrees 30 Minutes.
Aldus verthoont het Staete landt op de Zuijder breede van 36 graden.
Thus appears the Staten Land at a Southern latitude of 36 degrees.

413 [Anoniem / Anonymous, 1643]:
Staete-landt [...].
Staten Land [...].

413 [Anoniem / Anonymous, 1643]:
Aldus verthoont het Drie Conigen Eijlandt als ghij het Noord West 4 Mijlen van u hebt.
Thus appears the Three Kings Island when you have it 4 Miles to the North West of you.
Aldus verthoont hem t' Drie Coningen Eijlandt als ghijder ande Noort West Zijnde op 40 vademen ten anckert leght dit Eijlandt hebben bij de naem / gegeven van drie Coningen Eijlandt op dat wij al daer op drie Coningen avont ten ancker gecomen zijn en op drie coningen dagh weeder van daer tzeijlt / Zijn gegaen.
Thus appears the Three Kings Island when you are anchored there to the North West of it at 40 fathoms this Island [we] have given the name of Three Kings Island because we came to anchor there on Three Kings Eve and on Three Kings Day / Sailed again from it.

414 [Anoniem / Anonymous, 1643]:
Aldus verthoont het hooge Pijlsteerten eijlandt / als het oost Noort oost 6 mijlen van u is.
Thus appears the high Pijlstaart [Pintail] island / when it is 6 miles to the east North east of you.
Aldus verthoont het hooge Pijlsteert eijlandt / alst oost Zuijd oost 3 mijlen van u is.
Thus appears the high Pijlstaart island / when it is 3 miles to the east South east of you.
Aldus verthoont t' Eijlandt Amsterdam als het oost noord oost 3 Mijlen van U is.
Thus appears Amsterdam Island when it is 3 Miles to the east north east of You.
Aldus verthoont 't Eijlandt Middelburch als het oosten Zuijden 4 Mijlen van u is.
Thus appears Middelburg Island when it is 4 Miles to the South east of you.

414 [Anoniem / Anonymous, 1643]:
[Gezicht op Van Diemens Rede].
[View of Van Diemen's Roadstead].

415 [Anoniem / Anonymous, 1643]:
2. / [Gezicht op de Van Diemens Rede].
2. / [View of Van Diemen's Roadstead].

415 [Anoniem / Anonymous, 1643]:
Aldus verthoont hem t Eijlandt Rotterdam als het 3 mijlen oost noord oost van u is.
Thus appears Rotterdam Island when it is 3 miles to the east north east of you.
Aldus verthoont hem't Eijlandt Namocaki / als het 4 Mijlen oost van u is.
Thus appears the Island of Namocaki [Teliki] / when it is 4 Miles to the east of you.

416 [Anoniem / Anonymous, 1643]:
No. 4. / [Gezicht op Van der Lijns Rede].
No. 4. / [View of Van der Lijn's Roadstead].

416 [Anoniem / Anonymous, 1643]:
No. 5. / [Gezicht op van der Lijns Rede].
No. 5. / [View of Van der Lijn's Roadstead].

417 [Anoniem / Anonymous, 1643]:
[Kaart van Tasmans route in de Tonga- en Fidji-eilanden].
[Chart of Tasman's route in the Tonga and Fiji Islands].

417 [Anoniem / Anonymous, 1643]:
Deze Eijlanden hebben wij de naem gegeven de Eijlanden van onthong Java om de goede gelijckenisse die zij daer mede / hebben ende leggen mede in reven en verthoonen haer aldus als ghij haer Zuijt West van u hebt 2 mijlen.
These Islands we have given the name of Islands of Ontong Java for the good resemblance they have to it / and lie in the midst of reefs and appear thus when you have them 2 miles to the South West of you.

418 [Anoniem / Anonymous, 1643]:
Dit Eijlandt verthoont hem aldus als ghij t west van u hebt 2 mijlen dit eijlandt is bij le Maire genaempt Maercken / om de goede gelijckenisse die 't daer mede heeft.
This Island appears thus when you have it west from you 2 miles this island is by Le Maire named Maercken [Marken], for the good resemblance is has to it.

418 [Anoniem / Anonymous, 1643]:
Deze Eijlandt heft le maire de naem geuen vande groene Eijlanden om dat / Zij groen en schoon waren ende verthoonen haer aldus als ghij het oostelijckte / Zuijen ende het Westelijckte Zuijd West van u hebt 2 mijlen.
This Island Le Maire has given the name of Green Islands because / They were green and beautiful and appear thus when you have the easternmost / 2 miles to the South of you and the Westernmost [2 miles] to the South West.

418 [Anoniem / Anonymous, 1643]:
Aldus verthoont St Jans Eijlandt als ghij het Noorden 2 Mijlen van u hebt.
Thus appears St John's Island when you have it 2 Miles to the North of you.

419 [Anoniem / Anonymous, 1643]:
Aldus verthoont hem de / de Moordenaers baij als gij / op 15 vademen daer in / geanckert leght.
Thus appears / the Murderers Bay when you / lie anchored in it / at 15 fathoms.

419 [Anoniem / Anonymous, 1643]:
Aldus verthoont hem de zant duijnen als ghij daer bij langs zeijlt aen het oosteijnde van deze zant duijnen / streckt een riff aff omtrent 3 mijlen nae het zuijtoosten dat ghij om moet als ghij om moet als ghij inde moordenaers baij / zeijlen wilt en verthoont goet ghij alhier cont zien.
Thus appear the sand dunes when you sail along them at the east end of these sand dunes / a reef extends about 3 miles to the south east which you must sail around when you wish to sail into the Murderers Bay / and appears as you can see here.

420 Franchoijs Jacobsz [Visscher, 1643]:
Staeten lant beseylt ende ondeckt anno 1642 den 13. deesembr: met het / Jaecht heemskerck, ende de Zeehaen, Ende met groot vlijt seer naerstich / ontworpen door franchoijs Jacobsz Stierman.
Staten Land sailed to and discovered anno 1642 on the 13th of December: with the / Yacht Heemskerck and the Zeehaen, And with great diligence very accurately / designed by Franchoijs Jacobsz[,] Pilot.

420 [Johannes Vingboons, ca./c. 1660]:
Staeten Landt beseijlt en ondeckt Anno 1642 den 13 december met het / Jacht Heemskerck en de Zeehaen, ende met groote vlijt seer neersticht / ontworpen, door Franchoys Jacobse Stierman.
Staten Land sailed to and discovered Anno 1642 on the 13th of December with the / Yacht Heemskerck and the Zeehaen, and with great dilligence very accurately / designed, by Franchoys Jacobse[,] Pilot.

421 Franchoijs Jacobsz Stierman, [1643]:
[Kaart van Tasmans route in de Tonga- en Fidji-eilanden].
[Chart of Tasman's route in the Tonga and Fiji Islands].

421 [Johannes Vingboons, ca./c. 1660]:
[Kaart van Tasmans route in de Tonga- en Fidji-eilanden].
[Chart of Tasman's route in the Tonga and Fiji Islands].

422 [Jacob le Maire, toegeschreven/attributed, ca./c. 1616]:
[Kaart van Straat Le Maire].
[Chart of Le Maire Strait].

422 [Jan Cornelisz May, toegeschreven/attributed, 1615-1617]:
[Kaart van Straat Magallanes].
[Chart of the Strait of Magellan].

423 [Anoniem / Anonymous], 1615:
Also Verthoont hem de Noort Wal ofte Americanische custe / van het derde nauwe in de straet Magallanes.
Thus Appears the Northern Shore or the American coast / of the third narrows in the Strait of Magellan.

423 [Anoniem / Anonymous, 1615]:
Cordes Baije In de straet Magallanes.
Cordes Bay in the Strait of Magellan.

423 [Anoniem / Anonymous], 1615:
Waerachtige aff Beeldinge hoe / dat wij met ons vijff scheppen op den sesten dagh Mayo / Anno 1615 de straet Magallanes wt geseylt, ende in de / Zuijt zee gecommen sijn.
True Depiction of how / we sailed with our five ships on the sixth of May / Anno 1615 out of the Strait of Magellan, and entered / the South Sea.

424 . . . BEKNOPTE BIBLIOGRAFIE / SELECT BIBLIOGRAPHY

Colofon / Colophon

Uitgevers/Publishers:
Uitgeverij Asia Maior/Atlas Maior (AM), Voorburg, in samenwerking met/in collaboration with:
Koninklijk Nederlands Aardrijkskundig Genootschap/Royal Dutch Geographical Society (KNAG), Utrecht;
Nationaal Archief/Netherlands National Archives (NA), 's-Gravenhage/The Hague;
URU-Explokart/Universiteit Utrecht, Faculteit Geowetenschappen/Utrecht University, Faculty of Geosciences (UU), Utrecht.

Tekst/Text:
dr. A.G. de Roever, Haarlem; mevr. A.B. Brommer, Castillon-Debats, Frankrijk/France.

Samenstelling en onderzoek/Design and research:
dr. A.G. de Roever; mevr. A.B. Brommer; drs. J.R. van Diessen (AM); mevr. W. Leijnse (AM); dhr. M.P.B. Ziellemans (MaxZ).

Projectcoördinatie/Project co-ordination:
Nationaal Archief/Netherlands National Archives: mr. M.J. Berendse, Algemeen Rijksarchivaris/Archivist-General; G.G.J. Boink, archivist/Archivist.
Koninklijk Nederlands Aardrijkskundig Genootschap/Royal Dutch Geographical Society: drs. E.A.G. Postma, directeur-secretaris/Director and Secretary.
URU-Explokart/Universiteit Utrecht, Faculteit Geowetenschappen/Utrecht University, Faculty of Geosciences: dr. P.C.J. van der Krogt., hoofd van het historisch-cartografisch onderzoeksprogramma URU-Explokart/Head of the URU-Explokart Research Program in the History of Cartography.
Uitgeverij Asia Maior/Atlas Maior: drs. J.R. van Diessen, hoofdredacteur/Editor-in-Chief.

Redactionele adviezen/Editorial advice:
prof.dr. G. Schilder (URU-Explokart); dr. P.P.W.J. van den Brink (URU-Explokart); dhr. G.G.J. Boink (NA); drs. M. de Bruijn, Voorburg.

Vertalingen Nederlands-Engels/Dutch-English translations:
mevr. R. Robson-McKillop, Leiden; dr. S. Robson, Glen Waverley (Vic.), Australië/Australia.

Correctie/Corrections:
mevr. C.A.T. Pijnappels, Tilburg.

Origineel kaart- en beeldmateriaal/Original maps and illustrations:
Arsip Nasional Republik Indonesia/National Archives of the Republic of Indonesia, Jakarta, drs. Dj. Utomo; mevr. drs. M. Lohanda; dhr. E. Bastaman; dhr. M. Asichin; dhr. Bakat.
Asia Maior/Atlas Maior, Voorburg.
Badische Landesbibliothek, Karlsruhe, dhr. R. Fürst.
Biblioteca Medicea Laurenziana, Firenze/Florence, mevr. dr. F. Arduini.
Bibliothèque nationale de France/National Library of France, Paris, Département des Cartes et Plans, mevr. dr. H. Richard; Département des Estampes et Photograhies.
Koninklijke Bibliotheek, 's-Gravenhage/The Hague.
Koninklijk Instituut voor de Tropen/Royal Tropical Institute, Tropenmuseum, Amsterdam, drs. J.H. van Brakel; mevr. I. Eggink.
Library of Congress, Washington, Geography and Map Division, hr. J.A. Flatness.
Maritiem Museum Rotterdam/Rotterdam Maritime Museum, Rotterdam, drs. P.J. Klapwijk; drs. S. de Meer.
Mitchell Library/State Library of New South Wales, Sydney, dhr. D. Pollock.
Nationaal Archief/Netherlands National Archives, 's-Gravenhage/The Hague, mr. M.J. Berendse; dhr. G.G.J. Boink.
National Library of Australia, Canberra, dhr. D. Cole.
Nederlands Scheepvaartmuseum/Netherlands Maritime Museum, Amsterdam, dhr. B. Lahr.
Österreichische Nationalbibliothek/National Library of Austria, Wien/Vienna, mevr. dr. J. Rachinger; mevr. Mag. S. Pirolt; dhr. Mag. J. Mokre.
Perpustakaan Nasional Republik Indonesia/National Library of the Republic of Indonesia, Jakarta, dhr. D.P. Rachmananta; dhr. G. Soegito MSc; drs. Widiyanto.
Public Records Office/The National Archives, London.
Dr. A.G. de Roever, Haarlem
Rijksmuseum, Amsterdam, mevr. drs. C. van der Harten; mevr. drs. E. de Graaf.
Bernard J. Shapero Rare Books, London, dhr. D. Crouch.
Société de Géographie, Paris, dhr. M. Dagnaud.
Stiftung Preussischer Kulturbesitz/Staatsbibliothek zu Berlin, Dipl.-Ing. H. Scheerschmidt.
Tokyo National Museum, dhr. A. Sugawara.
United Kingdom Hydrographic Office, Taunton, mevr. E. Hill.
Universiteitsbibliotheek/University Library UvA, Amsterdam, Afd. Kaarten en Atlassen/Atlas and Map Division, drs. J.W.H. Werner; dhr. W.J. van Stormbroek.
Universiteitsbibliotheek/University Library, Gent, mevr. dr. S. Van Peteghem; mevr. I. Van Nieuwerburgh.
Universiteitsbibliotheek/University Library, Leiden, Collectie Bodel Nijenhuis, drs. M. Storms, mevr. J.M.P. Beekhof.
Universiteitsbibliotheek/University Library, Utrecht, Kaartenverzameling van de Faculteit Geowetenschappen/Map Collection of the Faculty of Geosciences, dr. M. van Egmond.

Digitaal opnemen van origineel kaart- en beeldmateriaal/Digital scanning and photography of original maps and illustrations:
MaxZ, Middelburg, dhr. M.P.B. Ziellemans.
Stratapreservation, 's-Gravenhage/The Hague, mevr. C. van Dongen; dhr. Th. Doreleijers; dhr. J.A. den Hollander.

Digitale bewerking van origineel kaart- en beeldkaartmateriaal, layout en overige technische voorbereiding/Digital adaption of original maps and illustrations, layout and other pre-press preparations:
MaxZ, Middelburg, dhr. M.P.B. Ziellemans.
Zrinski Printing & Publishing House, Čakovec, Kroatië/Croatia, dhr. T. Horvat.

Drukwerk, binden, afwerking/Printing, binding, finishing:
Zrinski Printing & Publishing House, Čakovec, Kroatië/Croatia, dhr. Ž. Megla, mevr. K. Barbarić, dhr. T. Horvat.

Eindredactie/Editor-in-Chief:
drs. J.R. van Diessen, Voorburg.

Alle rechten voorbehouden/All rights reserved.
© Uitgeverij Asia Maior/Atlas Maior, Voorburg 2008.
© Koninklijk Nederlands Aardrijkskundig Genootschap, Utrecht 2008.
© Nationaal Archief, 's-Gravenhage/The Hague 2008.
© URU-Explokart/Universiteit Utrecht, Faculteit Geowetenschappen/Utrecht University, Faculty of Geosciences 2008.

De uitgever heeft ernaar gestreefd de rechten met betrekking tot de illustraties volgens de wettelijke bepalingen te regelen. Bij enkele kaarten en topografische afbeeldingen bleek het niet mogelijk de huidige rechthebbenden te traceren. Degene die meent in deze gevallen zekere rechten te kunnen doen gelden, kan zich alsnog tot de uitgever wenden.

Copyrights for illustrations reproduced in this edition have been settled in accordance with current law. For some maps and topographical illustrations, however, no present holder of copyrights could be traced. Those able to present founded claims in relation to these cases may forward the same to the publisher.

In de Nederlandse tekst is in hoofdzaak de spelling gebruikt zoals aangegeven in de *Herziene Woordenlijst van de Nederlandse taal* in 1990.

Eerste editie november 2008/First Edition November 2008.

ISBN/EAN: 978-90-74861-28-1.

Uitgeverij Asia Maior/Atlas Maior
Postbus 26 / P.O. Box 26
NL-2270 AA VOORBURG
www.asiamaior.nl
e-mail: amaior@xs4all.nl

Nationaal Archief/Netherlands National Archives
Prins Willem Alexanderhof 20
NL-2595 BE 's-GRAVENHAGE
www.nationaalarchief.nl
e-mail: info@nationaalarchief.nl

Koninklijk Nederlands Aardrijkskundig Genootschap/Royal Dutch Geographical Society
Postbus 80123 / P.O. Box 80123
NL-3508 TC UTRECHT
www.knag.nl
e-mail: info@knag.nl

URU-Explokart/Universiteit Utrecht, Faculteit Geowetenschappen/Utrecht University, Faculty of Geosciences
Postbus 80115 / P.O. Box 80115
NL-3508 TC UTRECHT
e-mail: http://cartography.geo.uu.nl/explokart/index.html

MaxZ
Kesteloostraat 23
NL-4331 WL MIDDELBURG
e-mail: maxzatmaxz.bz@icloud.com

Indische Archipel en Oceanië is in november 2008 verschenen in een eenmalige, beperkte oplage van 1600 genummerde exemplaren en vormt het derde deel van de *Grote Atlas van de Verenigde Oost-Indische Compagnie/Comprehensive Atlas of the Dutch United East India Company*.

Malay Archipelago and Oceania, which is the third volume of the *Grote Atlas van de Verenigde Oost-Indische Compagnie/Comprehensive Atlas of the Dutch United East India Company*, was published in November 2008 in a limited, single edition of 1600 numbered copies.

Het voorliggende exemplaar heeft het nummer/
The present copy bears the number

Voorwoord

Dit Deel III: *Indische Archipel en Oceanië* in Asia Maior/Atlas Maiors zevendelige *Grote Atlas van de Verenigde Oost-Indische Compagnie* verschijnt, na *Java en Madoera* (2007), als het tweede regionale deel in deze reeks. De opzet en doelstellingen zijn in hoofdzaak dezelfde als die aan de hand waarvan het voorgaande deel tot stand kwam. Ook hier wordt beoogd aan de hand van hoogwaardige facsimile-reproducties van een relevante selectie uit de nog beschikbare authentieke manuscriptkaarten en -plattegronden, tekeningen, schilderijen en andere topografische afbeeldingen uit de periode tussen ca. 1590 en 1820 een zo compleet mogelijk historisch-topografisch beeld te geven van de regio in kwestie in de tijd van de Verenigde Oost-Indische Compagnie (VOC, 1602-1799) en de direct voorafgaande en navolgende jaren. Het eerste doel daarbij is de omvangrijke nalatenschap op dit gebied in de verschillende Nederlandse en buitenlandse openbare archieven en collecties, in het bijzonder die van het Nationaal Archief te 's-Gravenhage, aan een breed publiek te presenteren in een wetenschappelijk verantwoorde context en op een reprotechnisch zodanig hoog niveau dat de opgenomen kaarten en andere afbeeldingen in grafische kwaliteit niet onderdoen voor de originelen.

Met deze gelijke uitgangspunten én de inhoudelijke en vormtechnische beperkingen die daaruit noodzakelijkerwijs voortkomen – het onvermijdelijke neerlandocentrisme van de kaartinhoud, de beperkte beschikbare tekstruimte in een atlas-uitgave die de kaarten centraal stelt, en de relatieve ondervertegenwoordiging van kaart- en beeldmateriaal van plaatsen en gebieden binnen de behandelde regio die voor de VOC economisch of strategisch van minder belang waren – houden de overeenkomsten tussen het voorliggende derde atlasdeel en *Java en Madoera* echter goeddeels op. Het grote verschil tussen beide delen ligt vanzelfsprekend in de geheel andere geografische reikwijdte. Waar *Java en Madoera* uitsluitend betrekking heeft op de cartografie en topografie in de compagniestijd op het eiland van de hoofdvestiging Batavia (waarbij dan ook nog eens ruim meer dan de helft van de bewaard gebleven handschriftkaarten en andere afbeeldingen betrekking heeft op de stad Batavia en haar Ommelanden), bestrijkt Deel III: *Indische Archipel en Oceanië* een honderden malen groter deel van het octrooigebied van de Compagnie, van Atjeh in het westen tot de Straat van Magallanes in het oosten en van de Filippijnen in het noorden tot Tasmanië in het zuiden. Daartoe behoren alle indertijd verkende delen van de Indische Archipel (in geografische zin) buiten Java en Madoera, dus het huidige Indonesië, Maleisië, de Filippijnen en Oost-Timor, verder Nieuw-Guinea, Australië en Nieuw-Zeeland, de overige eilanden in het zuidelijke deel van de Stille Oceaan voor zover deze in de compagniestijd door Nederlandse zeevaarders in kaart zijn gebracht, en de oostelijke limiet en toegang tot het VOC-octrooigebied, de Straat van Magallanes.

Zoals in het voorgaande regionale deel, ligt de nadruk ook in Deel III: *Indische Archipel en Oceanië* weer meer op de historische en (historisch-)topografische dan op de historisch-cartografische inhoud. In de bijschriften wordt de gestandaardiseerde notitie van de carto-bibliografische gegevens als regel gevolgd door een korte vermelding en verklaring van de weergegeven locatie, regio of gebeurtenis en de betekenis daarvan voor de Compagnie, met in voorkomende gevallen een aanvulling met betrekking tot de herkomst en de maker van de desbetreffende afbeelding. Bij de reproductie in facsimile is beoogd de kaarten, plattegronden en topografische tekeningen steeds op een zodanige grootte weer te geven, dat alle inschriften goed leesbaar zijn. Bij de gegeven beperkingen van het bladformaat en de omstandigheid dat veel originelen naar tegenwoordige begrippen zeer grote afmetingen hebben en bovendien vaak vergezeld gaan van uitvoerige legenda's en andere verklaringen, is het helaas onvermijdelijk dat kaarten en plattegronden in voorkomende gevallen gedraaid of over meerdere atlasbladen verdeeld worden en de bijschriften deels doorlopen naar de voorafgaande of volgende bladen.

Voor zover de kaarten en topografische afbeeldingen in origineel geen titels dragen, zijn deze meestal afgeleid van de titelomschrijvingen in de officiële catalogi van de betrokken collecties, in het geval van het Nationaal Archief dus in de eerste plaats de inventarissen van de kaartenverzamelingen in het Algemeen Rijksarchief samengesteld door P.A. Leupe (1867) en S.P. l'Honoré Naber (1914). Voor het overige omvat de standaardnotitie van de kaartgegevens in de bijschriften de vermelding van de maker en het jaartal, de titel, de opgegeven schaal (van de originele kaart, niet van de reproductie), de indeling van het kaartblad in kaarten, inzetkaarten en profielen (deze laatste, algemene term omvat ook aanzichten in opstand, doorsneden, kustprofielen, etc.), de gebruikte technieken en afmetingen, de oriëntatie (t.o.v. de normale leesrichting van de kaart), eventuele inhoudelijk relevante aantekeningen op verso, en een transcriptie, voor zover van toepassing, van de legenda's, uitgebreide titels en andere verklarende teksten op de kaart. Deze gegevens zijn als regel vermeld volgens de opgaven door de betrokken instellingen; met onderlinge verschillen in wijze van notitie is geen rekening gehouden. Naar het gebruik in de historische cartografie is de informatie die rechtsreeks aan de kaart ontleend kan worden zoveel mogelijk in de authentieke vorm weergegeven, inclusief alle onregelmatigheden en fouten in de spelling, en zijn alle overige, indirect verkregen gegevens tussen rechte teksthaken geplaatst. Om de vaak zeer inconsequent gespelde geografische namen in de originele Nederlandse kaarttitels begrijpelijk te maken voor de niet-Nederlandse lezer, is in de Engelse vertaling van de titels met betrekking tot de Indische Archipel echter steeds de gestandaardiseerde Nederlandse spelling uit de laat-koloniale periode toegepast. Voor een algemeen overzicht van geografische namen in de oude Nederlandse kaarten van het VOC-octrooigebied en hun transcriptie naar de moderne Nederlandse, Indonesische en internationale benamingen wordt verwezen naar het register in Deel I: *Atlas Isaak de Graaf/Atlas Amsterdam*.

Het enorme gebied bedekt door Deel III: *Indische Archipel en Oceanië*, waarvan het deel ten westen van Nieuw-Zeeland ruwweg overeenkomt met wat men in de compagniestijd wel aanduidde als de 'Indische Zuid', wordt na de inleidende overzichtskaarten behandeld in de geografische volgorde van west naar oost, dus van Sumatra, Malakka en de Riouw- en Lingga-archipel via Borneo, de Filippijnen, Celebes en de Kleine-Soenda-eilanden naar de Molukken en verder naar Nieuw-Guinea, Australië, Nieuw-Zeeland, de Zuidzee-eilanden en de Straat van Magallanes. In totaal zijn zo'n 570 kaarten en topografische afbeeldingen opgenomen, voor het overgrote deel nooit eerder gepubliceerd archiefmateriaal, dat in een aantal gevallen wellicht zal kunnen bijdragen tot de ontwikkeling van verdergaande inzichten in de oudere koloniale geschiedenis en in de Nederlandse exploratie en cartografische weergave van de gebieden en plaatsen in kwestie. Dit zou onder meer kunnen gelden voor de tientallen topografisch buitengewoon nauwkeurige en technisch zeer vakkundig uitgevoerde situatiekaarten, plattegronden en projecttekeningen van alle belangrijke VOC-vestigingen in de Indische Archipel, die in de jaren 1789-1792 voor de Militaire Commissie werden vervaardigd door de fabriek en eerste landmeter te Batavia, Carl Friedrich Reimer (zie deel II: *Java en Madoera*, pag. 134). Deze verzameling kwam tot stand in het kader van de beoogde militaire versterking van de overzeese compagniesbezittingen na de Vierde Engelse Oorlog en was toegevoegd aan het eindrapport van de Commissie uit 1793. Tegenwoordig bevinden de bewaard gebleven kaarten en tekeningen van Reimer zich merendeels losbladig in de verzameling buitenlandse kaarten van het Nationaal Archief. Voor zover ze betrekking hebben op locaties binnen de hier behandelde regio, zijn ze integraal in dit atlasdeel gereproduceerd, zoals dit in Deel II: *Java en Madoera* ook het geval was met Reimers kaarten en tekeningen van plaatsen en forten op het hoofdeiland in de Archipel. Een andere belangrijke serie kaarten en tekeningen die tot nu toe nauwelijks in leesbare reproductie beschikbaar was, maar waarvan de relevante delen hier nu voor het eerst compleet in facsimile zijn weergegeven, is die uit het vroegere bezit van de gouverneur van Ambon Aert Gijsels, in diens nagelaten papieren in de Badische Landesbibliothek te Karlsruhe. Met meer dan zestig afbeeldingen levert deze instelling tevens de grootste buitenlandse bijdrage aan Deel III: *Indische Archipel en Oceanië*, reden om hieronder kort op de achtergronden van deze bijzondere collectie in te gaan.

Aert of Artus Gijsels vertrok in1611 op achttienjarige leeftijd in de rang van onderkoopman voor de VOC naar de Oost en werd daar geplaatst in het gouvernement Amboina of Ambon. Tussen 1615 en 1620 werkte hij eerst als opperkoopman in Hitoe en daarna in Kasteel Victoria, waar hij tevens als secunde optrad. In 1621 keerde hij als commandeur van de retourvloot met het schip *Walcheren* terug naar Nederland. Zijn opgedane ervaringen en kennis legde hij in hetzelfde jaar neer in een boeiende beschrijving van Ambon, *Grondigh verhael van Amboyna ende de dependentie van dien*, waaruit zijn grote belangstelling voor alle denkbare aspecten van het compagniesbedrijf in de Oost en voor de natuur, landen en volkeren in de Indische Archipel spreekt. Deze interesse blijkt ook uit de omvangrijke verzameling rapporten, kaarten en tekeningen die hij tijdens zijn leven aanlegde, die nu in de Badische Landesbibliothek in Karlsruhe berust. Een groot deel daarvan stamt uit de periode 1630-1636, toen Gijsels op dringend verzoek van de Heren Zeventien voor een tweede termijn in dienst was getreden van de VOC. Zijn eerste functie was die van gouverneur van Ambon (1631-1635), waaruit hij in 1634 voortijdig werd teruggeroepen naar Batavia om uitleg te geven over beschuldigingen van wanbeleid door de commissaris Anthony van den Heuvel. Hij kon zich echter moeiteloos vrijpleiten en in 1635 was hij het zelf die als commissaris een uitgebreide inspectietocht langs de specerijeilanden maakte. Nadien verbleef hij als raad van Indië en voorzitter van schepenen nog een jaar in Batavia, waarna hij in 1638 opnieuw als commandeur van de retourvloot in de Republiek terugkeerde. Van de inspectiereis van 1635 en ook van de talrijke strafexpedities en controletochten in de Molukken in de voorgaande jaren liet Gijsels naast geschreven rapporten door diverse tekenaars steeds beeldverslagen maken, voornamelijk voor zijn eigen documentatie. Tot deze tekenaars behoorde in 1635 de korporaal Isaac Gilsemans, die in december van het voorafgaande jaar mede vanwege zijn tekenvaardigheid als klerk aan Gijsels' gevolg op de inspectiereis was toegevoegd. Een aantal van de bewaard gebleven tekeningen en kaarten uit die jaren in de Gijsels-collectie te Karlsruhe kan zeker aan Gilsemans worden toegeschreven, terwijl hij mogelijk ook afbeeldingen uit de eerdere tochten kopieerde of aan de hand van schetsen uitwerkte. Na terugkomst in Nederland in 1638 heeft Artus Gijsels zijn verzameling waarschijnlijk nog flink kunnen uitbreiden met materialen uit andere bron, wellicht via zijn contacten bij de Compagnie of via uitgevers. Het is denkbaar dat hij plannen voor een boekuitgave had, maar daarvan is het in ieder geval nooit gekomen. In 1647 vertrok hij naar Brandenburg, waar hij als admiraal en geheimraad in dienst trad van de Grote Keurvorst, Friedrich Wilhelm I, en in die hoedanigheid onder meer plannen ontwikkelde voor een Brandenburgse Oost-Indische Compagnie, dus een potentiële concurrent van de VOC. Zijn collectie kaarten en tekeningen zal daarbij zeker als documentatiemateriaal zijn gebruikt. Deze plannen zijn evenwel nooit gerealiseerd. Gijsels overleed in 1676 op zijn landgoed Mödlich bij Lenzen in Brandenbug, dat hem in 1651 door de keurvorst in erfpacht was gegeven. Zijn nalatenschap aan rapporten, kaarten en tekeningen kwam uiteindelijk via legaten en vererving in het Grossherzogliche Haus- und Staatsarchiv van Baden, nu in de Badische Landesbibliothek. Voor de beschikbaarstelling van deze unieke collectie voor reproductie in het voorliggende atlasdeel gaat bij deze instelling onze bijzondere dank uit naar dhr. Rainer Fürst, bibliothecaris en collectiebeheerder.

Van vergelijkbare herkomst en betekenis zijn de tientallen opgenomen tekeningen en kaarten van plaatsen en militaire operaties in de Molukken uit de rapporten aan de Hoge Regering van Arnold de Vlaming van Outshoorn (ook: Aernout de Vlamingh van Oudshoorn), die in de jaren 1650-1660 in Batavia werden gemaakt door de kaartenmaker Johannes (Johan) Nessel en zich nu bevinden in de collecties van het Nationaal Archief en de Koninklijke Bibliotheek. De Vlaming (1603-1662) was van goede komaf en een geletterd man, die het in zijn succesvolle carrière bij de Compagnie in eerste instantie bracht tot gouverneur van Malakka (1645-1646). Zijn bekendheid of zo men wil beruchtheid heeft hij echter te danken aan zijn periode als gouverneur van Ambon (1647-1650), gevolgd door zijn optreden tot 1656 als superintendent-commissaris en veldoverste over Amboina, Banda en Ternate waarbij het gouverneurschap van Ambon was inbegrepen. Onder zijn leiding vond tijdens de 'Grote Ambonse Oorlog' in de jaren 1651-1656 op uiterst gewelddadige wijze de definitieve onderwerping van de Molukken plaats, waarop uitvoeriger wordt ingegaan in het inleidende hoofdstuk. In

Preface

This Volume III: *Malay Archipelago and Oceania* in Asia Maior/Atlas Maior's seven-volume *Comprehensive Atlas of the Dutch United East India Company* is appearing as the second regional part in the series, following *Java and Madura* (2007). The arrangement and objectives are in the main the same as the ones that formed the basis for the preceding part. Here too the general intention is to provide a comprehensive historical and topographical picture of the region in question at the time of the Verenigde Oost-Indische Compagnie (VOC, Dutch United East India Company, 1602-1799) and the years directly before and after this, on the basis of high-quality facsimile reproductions of a relevant selection from the authentic manuscript maps and ground-plans, drawings, paintings and other topographical representations from the period between about 1590 and 1820 that are still available. Our primary aim in this is to present the extensive legacy in this field to be found in the various Dutch and overseas public archives and collections, in particular those of the Netherlands National Archives in The Hague, to a broad audience. This is done in a context of sound scholarship and a technically high level of reproduction, such that the maps and other images in their graphic quality may be considered as equals to the originals.

The similarities between the present, third, volume and the one on *Java and Madura* are in the main restricted to the same basic principles and the limitations with regard to content and form that necessarily flow from these, such as the unavoidable tendency to concentrate on Dutch materials, the limited space available for text in an atlas that has maps as its focus, and the relative under-representation of maps and visual materials from places and areas within the region that were of lesser economic or strategic importance to the VOC. The big difference between the two volumes is, of course, to be found in the completely different geographical range. While *Java and Madura* relates exclusively to the cartography and topography in the time of the Company of the island where the main settlement of Batavia lay (with more than half of the extant manuscript maps and other depictions relating to the city of Batavia and its Environs), Volume III: *Malay Archipelago and Oceania* covers a part of the charter area of the Company a hundred times larger, stretching from Aceh in the west to the Strait of Magellan in the east, and from the Philippines in the north to Tasmania in the south. To this area belong all the then explored parts of the Malay Archipelago (in a geographical sense) outside Java and Madura, thus the present states of Indonesia, Malaysia, the Philippines and East Timor, as well as New Guinea, Australia and New Zealand, the other islands in the southern part of the Pacific Ocean as far as these were mapped by Dutch seafarers in the time of the Company, and the eastern limit and entry to the VOC charter area, the Strait of Magellan.

As in the preceding regional volume, in Volume III: *Malay Archipelago and Oceania* again the emphasis lies more on the historical and topographical content than on the history of cartography. The captions give a standardized record of the cartographic and bibliographic data, as a rule followed by a short mention and explanation of the location, region or events shown and their meaning for the Company, with in relevant cases an additional note relating to the origin and the maker of the depiction concerned. When reproducing the maps, ground-plans and topographical drawings in facsimile it has always been the aim to present them in a size such that all the inscriptions are legible. However, given the limitations of the sheet format and the fact that many of the originals are of large dimensions according to present-day ideas and are often accompanied by detailed legends and other explanations, it is unfortunately inevitable that maps and ground-plans in some cases have to be rotated or spread over several sheets, and that the captions partly run on to the preceding or following pages.

To the extent that the maps and cartographic images have no titles in the original, these have mostly been derived from the title descriptions in the official catalogues in the collections concerned, hence in the case of the National Archives in the first place the inventories of the map collections in the *Algemeen Rijksarchief* compiled by P.A. Leupe (1867) and S.P. l'Honoré Naber (1914). Otherwise, the standard notice of the map data in the captions includes the maker and the year, the title, the scale provided (of the original map, not the reproduction), the division of the map sheet into separate maps, inset maps and profiles (this latter term also covers views in vertical elevation, cross-sections, coast profiles and so on), the techniques and dimensions used, the orientation (with respect to the normal direction for reading the map), notes on the reverse that may be relevant to the contents, and a transcription, where applicable, of the legends, detailed titles and other explanatory text on the map. This information as a rule is given according to the records made by the institutions concerned; no account is taken of differences between them in the manner of description. Following the custom in historical cartography, the information which can be derived directly from the map is reproduced as far as possible in its authentic form, including all irregularities and mistakes in spelling, and all the other, indirectly derived data are placed in square brackets. In order to make the often very inconsistently spelt geographical names in the original Dutch map titles comprehensible for non-Dutch readers, however, in the English translation of titles relating to the Malay Archipelago the standardized Dutch spelling from the late colonial period has been used. For a general survey of geographical names in early Dutch maps from the VOC charter area and their transcription into modern Dutch, Indonesian and international names, we refer to the index in Volume I: *Atlas Isaak de Graaf/Atlas Amsterdam*.

The enormous area covered by Volume III: *Malay Archipelago and Oceania*, of which the part to the west of New Zealand roughly corresponds with what was called the 'Indies South' (*Indische Zuid*) in the time of the Company, is treated first in the introductory general maps and then in geographical order from west to east, so from Sumatra, Malacca and the Riau and Lingga Archipelagos, via Borneo, the Philippines, Celebes and the Lesser Sunda Islands, to the Moluccas and on to New Guinea, Australia, New Zealand, the Pacific islands and the Strait of Magellan. In total around 570 maps and topographical images have been included, for the vast majority archive material never published before, that in a number of cases can perhaps contribute to developing deeper insights into earlier colonial history and into the Dutch exploration and cartography of the areas and places concerned. This could for instance apply to the dozens of situation maps, ground-plans and project drawings of all the important VOC posts in the Archipelago which the Superintendent of Works and First Surveyor at Batavia, Carl Friedrich Reimer, produced in the years 1789-1792 for the Military Commission (see Volume II: *Java and Madura*, p. 134). These are remarkable for their exceptionally accurate topography and high degree of technical professionalism. This collection came into existence in the context of the planned military fortification of the overseas possessions of the Company after the Fourth Anglo-Dutch War and was appended to the Commission's final report in 1793. At present the extant maps and drawings by Reimer are to be found as loose sheets in the collection of foreign maps of the National Archives. To the extent that they refer to locations within the region treated here, they have been reproduced in this volume of the Atlas in their entirety, as was also the case with Reimer's maps and drawings of places and forts on the main island of the Archipelago in Volume II: *Java and Madura*. Another important series of maps and drawings that until now had been scarcely available in a readable reproduction, but the relevant parts of which are now reproduced here in full in facsimile for the first time, is the one formerly in the possession of the Governor of Ambon, Aert Gijsels, to be found among the papers from his estate in the *Badische Landesbibliothek* in Karlsruhe. With more than sixty images this institution provides the largest foreign contribution to Volume III: *Malay Archipelago and Oceania*, by itself a good reason to look briefly into the background of this special collection below.

In 1611, being only eighteen years old at the time, Aert or Artus Gijsels set out for the East with the rank of Junior Merchant for the VOC, and there was placed in the Government of Amboina or Ambon. Between 1615 and 1620 he worked in Hitu as Senior Merchant and after that in Victoria Castle, where he also acted as second-in-charge. In 1621 he returned to the Netherlands as commander of the return fleet with the ship *Walcheren*. In the same year he recorded the experiences and knowledge he had gained in a fascinating description of Ambon, the *Grondigh verhael van Amboyna ende de dependentie van dien* (Thorough account of Ambon and its dependencies) that expresses his great interest for every conceivable aspect of the Company's business in the East and for the natural life, the countries and peoples of the Malay Archipelago. This interest can also be seen from the extensive collection of reports, maps and drawings that he built up during his life and which is now kept in the *Badische Landesbibliothek* in Karlsruhe. A large proportion of this dates from the period 1630-1636, when he undertook a second term in the service of the VOC at the earnest request of the *Heren Zeventien* ('Gentlemen Seventeen', the Company's Board of Directors in the Republic). His first position was that of Governor of Ambon (1631-1635), from which he was called back to Batavia before time in 1634 in order to give account in connection with accusations of maladministration made by Commissioner Anthony van den Heuvel. However, he managed to clear himself without any trouble, and he was the one who as Commissioner made a lengthy tour of inspection through the spice islands in 1635. After this he resided in Batavia as Councillor of the Indies and President of Sheriffs, after which he returned to the Republic in 1638, once more as commander of the return fleet. Alongside written reports, primarily for his own documentation Gijsels always had visual accounts made by various artists during the tour of inspection in 1635 and also the numerous punitive expeditions and supervisory journeys in the Moluccas in the preceding years. Among these artists in 1635 was Corporal Isaac Gilsemans, who in December of the year before had been attached to Gijsels's party on the tour of inspection as a clerk, but also on account of his skill as an artist. A number of the extant drawings and maps from those years in the Gijsels collection at Karlsruhe can certainly be attributed to Gilsemans, while he also possibly copied or developed sketches of depictions from earlier journeys. Having returned to the Netherlands in 1638, Artus Gijsels was apparently able to greatly expand his collection from other sources, perhaps via his contacts with the Company or through publishers. It is conceivable that he had plans for a book project himself, but in any case this did not eventuate. In 1647 he set off for Brandenburg, where he entered the service of the Grand Elector, Friedrich Wilhelm I, as admiral and privy councillor, and in this capacity he developed among other things plans for a Brandenburg East India Company, which would thus be a potential competitor of the VOC. His collection of maps and drawings will certainly have been used as documentation material for this. These projects were also never carried out. In 1676 Gijsels died on his country estate of Mödlich near Lenzen in Brandenburg, which the Elector had given him in hereditary tenure. Eventually his estate in the way of reports, maps and drawings came, via legacies and inheritances, into the *Grossherzogliche Haus- und Staatsarchiv* of Baden, now in the *Badische Landesbibliothek*. Our especial thanks go to Mr. Rainer Fürst, librarian and keeper of collections at this institution, for making this unique collection available for reproduction in the present volume of the Atlas.

A collection of comparable origin and significance included here includes the dozens of drawings and maps of places and military operations in the Moluccas from the reports to the High Government made by Arnold de Vlaming van Outshoorn (also spelt Aernout de Vlamingh van Oudshoorn), which were made in Batavia in the years 1650-1660 by the map-maker Johannes (Johan) Nessel and are now to be found in the collections of the Netherlands National Archives and the *Koninklijke Bibliotheek*, the Royal Library or Netherlands National Library. De Vlaming was of good family and an educated man, who in his successful career with the Company in the first instance rose to the position of Governor of Malacca (1645-1646). However, his fame, or if you will infamy, dates from his time as Governor of Ambon (1647-1650), followed until 1656 by his actions as Superintendent-Commissioner and Field Commander over Amboina, Banda and Ternate, which title included the governorship of Ambon. Under his leadership during the 'Great Ambon War' in the years 1651-1656, the final subjection of the Moluccas was effectuated through a series of exceedingly violent military campaigns, as the introductory chapter tells in more detail. In 1656 he returned to Batavia, where in the following years he was Chairman of the Council of Justice, among other things. During the duplication of his reports in Batavia for dispatch to the Gentlemen Seventeen in the Republic, De Vlaming invariably had the sketches that had been made on his orders in the field copied

1656 keerde hij terug naar Batavia, waar hij in de volgende jaren onder meer voorzitter van de Raad van Justitie was. Bij het dupliceren van zijn rapporten in Batavia voor verzending naar de Heren Zeventien in de Republiek liet De Vlaming de schetsen die tijdens de diverse campagnes in zijn opdracht te velde werden gemaakt, steevast kopiëren en in het net uitwerken door Johannes Nessel. Of hij zelf kopieën hield is niet meer na te gaan, omdat hij op de thuisvaart naar Nederland als admiraal van de retourvloot in 1662 schipbreuk leed en met alle andere opvarenden van zijn schip, *'t Hof van Holland*, om het leven kwam.

De tekeningen en kaarten gemaakt in opdracht van Gijsels en De Vlaming van Outshoorn vormen tezamen met de ca. 120 andere met betrekking tot de Noord- en Zuid-Molukken en Banda een der zwaartepunten in het beeldmateriaal in Deel III: *Indische Archipel en Oceanië*, geheel in overeenstemming met de enorme betekenis die deze specerijeilanden ten opzichte van de overige VOC-kantoren in de regio hadden. Een ander is de compilatie in de laatste drie hoofdstukken van alle relevante en voor reproductie beschikbare authentieke Nederlandse manuscriptkaarten en tekeningen uit de compagniestijd van Nieuw-Guinea, Australië en Nieuw-Zeeland. De verkenning en kartering van deze gebieden zijn sinds de latere negentiende eeuw al vele malen onderwerp geweest van wetenschappelijke studies en publicaties, in het bijzonder aangaande de twee expedities onder Abel Jansz Tasman in de jaren 1642-1644, en de geschiedenis daarvan als zodanig is tegenwoordig dan ook goed bekend. Niettemin zijn de auteurs en samenstellers er ook hier in geslaagd op historisch-cartografisch terrein een aantal opmerkelijke noviteiten te presenteren, zoals de nooit eerder gepubliceerde kaartfragmenten uit het Nationaal Archief die de ontdekkingen langs de kusten van de Golf van Carpentaria met het schip *Arnhem* in 1623 weergeven (bladen 382-383), de twee kaarten gemaakt naar aanleiding van de stranding van de *Zeewijk* op de Houtman Abrolhos in 1727 (bladen 402-403) en de op oudere voorbeelden gebaseerde kaarten van het 'Zuidland' en het 'Land van de Eendracht' door de Bataviase baas-kaartenmaker Gerrit de Haan uit 1760-1761 (bladen 404-407). Veel van de andere opgenomen kaarten en tekeningen zijn wel bekend van eerdere publieksuitgaven, maar worden in dit atlasdeel nu voor het eerst compleet samengebracht en op een leesbaar formaat gereproduceerd in grafisch optimale kwaliteit. Onze bijzondere dank en waardering gaat in dit verband uit naar prof.dr. Günter Schilder, Universiteit Utrecht, zonder wiens onderzoek en waardevolle adviezen dit historisch-cartografische overzicht niet gerealiseerd had kunnen worden. De opzet daarvan volgt in hoofdzaak die in zijn standaardwerk *Australia Unveiled. The Share of the Dutch Navigators in the Discovery of Australia* (Amsterdam 1975).

Opgenomen in het kaart- en beeldmateriaal met betrekking tot Nieuw-Guinea, Australië en Nieuw-Zeeland zijn ook alle tekeningen en kaarten van deze gebieden en enkele eilanden in de westelijke Stille Oceaan uit het journaal van de eerste reis door Abel Tasman in 1642-1643 in het Nationaal Archief in Den Haag (blad 366 e.v.). De oorspronkelijke, aan boord bijgehouden journaals van deze tocht zijn niet bewaard gebleven, met mogelijke uitzondering van één enkel blad in het Nationaal Archief. Na terugkomst van de expeditie in Batavia zijn daaruit in 1643 wel de officiële eindjournaals gekopieerd, waarvan nu nog twee exemplaren bestaan: dat in het Nationaal Archief, dat ook geaccordeerd is door Tasman zelf, en het zogenoemde Huydecoper-journaal in de Mitchell Library/State Library of New South Wales in Sydney. Dit laatste bevat slechts enkele afbeeldingen, waaronder twee kaarten van de westkust van Nieuw-Zeeland en van de Tonga- en Fidji-eilanden door Tasmans opperstuurman François Jacobsz Visscher. Deze komen in kopie eveneens voor in het Haagse journaal, maar zijn hier toch gereproduceerd vanwege hun wezenlijk afwijkende inhoud (bladen 420-421). De andere tekeningen in het Huydecoper-journaal, enkele ingeplakte originele landverkenningen c.q. kustprofielen door – hoogstwaarschijnlijk – Isaac Gilsemans die in iets andere vorm ook in het exemplaar in Den Haag zijn gekopieerd, zijn niet opgenomen. Gilsemans was na afloop van zijn werkzaamheid voor Artus Gijsels (zie hiervoor) opgeklommen tot assistent en vervolgens tot onderkoopman, en in 1639 in die rang voor drie jaar naar Japan gezonden. In 1642, inmiddels bevorderd tot koopman en officieel aangesteld als fabriek in Amboina, werd hij toegevoegd aan de eerste expeditie van Tasman en Visscher, mede vanwege zijn gebleken tekentalent. Zijn taak op de *Zeehaen* omvatte onder meer het vastleggen in kaart en beeld van de nieuwe ontdekkingen, op grond waarvan hij door onderzoekers en auteurs in latere tijd wel is aangehaald als de maker van *alle* kaarten en tekeningen in de bewaard gebleven journaals, met uitzondering van de genoemde twee kaarten van François Visscher. Er zijn echter maar weinig afbeeldingen waarvan dit met vergaande zekerheid vastgesteld kan worden; naast de landverkenningen in het Huydecoper-journaal betreft dit in feite alleen een gesigneerde kaart van de ontdekkingen langs de kust van Tasmanië in de Atlas Stosch in de Österreichische Nationalbibliothek, die hier is gereproduceerd op blad 393. Van de ca. vijftig afbeeldingen in het Haagse journaal zal zeker een aantal gemaakt zijn naar originelen die Isaac Gilsemans op de *Zeehaen* tekende, maar de tekenstijl en het handschrift in dit journaal lijken te zeer af te wijken van die van Gilsemans om ook dit kopiewerk aan hem persoonlijk te kunnen toeschrijven. Veel van de afbeeldingen in het journaal in Den Haag zijn overigens overgenomen van originelen die op de *Heemskerck* moeten zijn gemaakt, dus door een andere tekenaar. Op grond van deze overwegingen wordt hier met betrekking tot de tekeningen en kaarten in het Tasman-journaal in Den Haag uitgegaan van een onbekende kopiïst-tekenaar in Batavia en worden deze afbeeldingen in de bijschriften derhalve als anoniem benoemd. Isaac Gilsemans nam in 1644 ook deel aan Tasmans tweede expeditie, waarvan geen journaal of originele kaarten en tekeningen meer bestaan. Hij overleed op ca. 40-jarige leeftijd eind 1646 of begin 1647 in Batavia, kort voor zijn geplande thuisreis naar Nederland.

Afsluitend willen wij, in aanvulling op de hiervoor al genoemde instanties en personen, onze welgemeende dank uitspreken aan de diverse archiefinstellingen in binnen- en buitenland die door hun welwillende medewerking en bijdragen de totstandkoming van deze atlas mogelijk hebben gemaakt. Dit betreft in de eerste plaats het Nationaal Archief te 's-Gravenhage, met het Koninklijk Nederlands Aardrijkskundig Genootschap en URU-Explokart/Universiteit Utrecht tevens partner in deze uitgave, waar onze erkentelijkheid uitgaat naar de Algemeen Rijksarchivaris mr. Martin Berendse en zijn staf. Daarnaast moeten in Nederland in het bijzonder worden genoemd de directies en medewerkers, individueel vermeld in het *Colofon*, van de Koninklijke Bibliotheek de 's-Gravenhage; het Tropenmuseum/Koninklijk Instituut voor de Tropen te Amsterdam; de Universiteitsbibliotheken te Leiden, Amsterdam (UvA) en Utrecht; het Maritiem Museum Rotterdam; het Rijksmuseum Amsterdam; en het Nederlands Scheepvaartmuseum Amsterdam.

Onder de buitenlandse instellingen geldt onze speciale dank het Arsip Nasional Republik Indonesia (Nationaal Archief van de Republiek Indonesië, drs. Djoko Utomo) en de Perpustakaan Nasional Republik Indonesia (Nationale Bibliotheek van de Republiek Indonesië, dhr. Dady Rachmananta), beide in Jakarta; de National Library of Australia in Canberra (dhr. Damian Cole); de Mitchell Library/State Library of New South Wales in Sydney (dhr. David Pollock); het Tokyo National Museum in Tokio (dhr. A. Sugawara); de Badische Landesbibliothek te Karlsruhe, dhr. Rainer Fürst; de Stiftung Preussischer Kulturbesitz/Staatsbibliothek zu Berlin in Berlijn(Dipl.-Ing. Holger Scheerschmidt); het Public Records Office/The National Archives te Londen; Bernard J. Shapero Rare Books, Londen, dhr. Daniel Crouch; het United Kingdom Hydrographic Office in Taunton (mevr. Elizabeth Hill), de Österreichische Nationalbibliothek in Wenen (mevr. Mag. Silke Pirolt, Mag. Jan Mokre), de Biblioteca Medicea Laurenziana te Florence (mevr. dr. Franca Arduini); de Library of Congress in Washington (dhr. James A. Flatness); de Bibliothèque nationale de France in Parijs (mevr. dr. Hélène Richard); de Société de Géographie in Parijs (dhr. Michel Dagnaud); en de Universiteitsbibliotheek Gent (mevr. dr. Sylvia Van Peteghem, mevr. Inge Van Nieuwerburgh).

Asia Maior/Atlas Maior, november 2008.

and redrawn by Johannes Nessel. It is no longer possible to check whether he himself kept copies, because on his voyage home to the Netherlands as admiral of the return fleet of 1662 he suffered shipwreck and perished with all hands on board his ship, the *Hof van Holland*.

The drawings and maps made on the instructions of Gijsels and De Vlaming van Outshoorn, together with the approximately 120 others referring to the North and South Moluccas and Banda, form one of the main focuses in the visual materials in Volume III: *Malay Archipelago and Oceania*, in complete accordance with the enormous significance that these spice islands had in relation to the other VOC offices in the region. Another main focus is the compilation in the last three chapters of all the relevant authentic Dutch manuscript maps and drawings of New Guinea, Australia and New Zealand from the time of the Company that were available for reproduction. The exploration and charting of these areas have been the subject of scholarly studies and publications many times since the later nineteenth century, with special reference to the two expeditions under Abel Jansz Tasman in the years 1642-1644, and so the history of these as such is at present well known. Nevertheless, here too the authors and compilers have succeeded in presenting a number of remarkable novelties in the field of historical cartography. Examples are the hitherto unpublished fragments of a map from the National Archives that shows the discoveries along the coasts of the Gulf of Carpentaria with the ship *Arnhem* in 1623 (sheets 382-383), the two maps made as a result of the stranding of the *Zeewijk* on the Houtman Abrolhos in 1727 (sheets 402-403), and the maps of the 'South Land' and 'Eendracht Land' made by the Batavian Master Map-maker Gerrit de Haan (dated 1760-1761 but based on older examples, sheets 404-407). Many of the other maps and drawings included are known from earlier publications, but are now brought together in their entirety in this volume of the Atlas for the first time and reproduced in a readable format and with optimal graphic quality. In this connection our special thanks and appreciation are extended to Prof. Dr. Günter Schilder, of Utrecht University, without whose research and valuable advice this historical cartographic survey could not have been produced. Its lay-out follows in the main that of his standard work *Australia Unveiled. The Share of the Dutch Navigators in the Discovery of Australia* (Amsterdam 1975).

Included in the map and visual material relating to New Guinea, Australia and New Zealand are also all the drawings and maps of these areas and several islands in the western Pacific from the journal of the first voyage by Abel Tasman in 1642-1643 in the National Archives in The Hague (sheet 366 and following). The original journals of this voyage kept on board have not been preserved, with the possible exception of one single sheet in the National Archives. After the expedition returned to Batavia, in 1643 the official, final journals were copied from the ships' journals, and two specimens of these final versions still exist, the one in the National Archives, which Tasman himself signed off, and the so-called Huydecoper Journal in the Mitchell Library/State Library of New South Wales in Sydney. The latter contains only a few illustrations, including two maps of the west coast of New Zealand and of the Tonga and Fiji Islands by Tasman's First Mate François Jacobsz Visscher. These also occur in copy in the Hague journal, but are even so reproduced here because of their essentially different content (sheets 420-421). The other drawings pasted in the Huydecoper Journal, some original landfalls or coast profiles, very probably by Isaac Gilsemans, which were copied in a somewhat different form in the specimen in The Hague, have not been included. After his duties for Artus Gijsels (see above), Gilsemans rose to Assistant and then to Junior Merchant, and in 1639 he was sent to Japan for three years with that rank. In 1642, meanwhile promoted to Merchant and officially appointed as Superintendent of Works in Amboina, he was attached to the first expedition of Tasman and Visscher, also because of his apparent talent for drawing. His duties on the *Zeehaen* included recording the new discoveries in maps and pictures, and on this basis researchers and authors in later times have sometimes cited him as the maker of *all* the maps and drawings in the extant journals, with the exception of the two above-mentioned maps by François Visscher. However, there are only a few depictions of which this can be said with a high degree of certainty; apart from the landfalls in the Huydecoper Journal, this would in fact apply to only a signed map of the discoveries along the coast of Tasmania in the *Atlas Stosch* in the *Österreichische Nationalbibliothek*, which is reproduced here on sheet 393. Out of the approximately fifty pictures in the Hague journal a number will certainly have been made from originals that Isaac Gilsemans drew on the *Zeehaen*, but the style of drawing and the handwriting in this journal seem to deviate too much from Gilsemans's to be able to attribute this copying work to him personally as well. Many of the depictions in the journal in The Hague were after all adopted from originals that must have been made on the *Heemskerck*, and thus by a different artist. On the basis of these considerations, with regard to the drawings and maps in the Tasman journal in The Hague, the assumption here is of an unknown copyist-artist in Batavia, and in the captions these drawings are therefore referred to as anonymous. In 1644 Isaac Gilsemans also took part in Tasman's second expedition, of which no journal or maps and drawings now exist. He died in Batavia at the age of about 40 at the end of 1646 or the beginning of 1647, shortly before his planned journey home to the Netherlands.

In conclusion, in addition to the institutions and persons already mentioned above, we wish to express our sincere thanks to the various archives in the Netherlands and overseas which have made it possible to compile and produce this Atlas through their kind collaboration and contributions. In the first place this applies to the National Archives in The Hague, which with the Royal Dutch Geographical Society and URU-Explokart/Utrecht University , is at the same time a partner in this publication, whereby our gratitude is extended to the General State Archivist, Mr. Martin Berendse LL.M., and his staff. As well as these in the Netherlands special mention must be made of the boards and staff members, listed individually in the *Colofon*, of the Royal Library in The Hague; the Tropen Museum/Royal Institute for the Tropics in Amsterdam; the University Libraries in Leiden, Amsterdam (UvA) and Utrecht; the Rotterdam Maritime Museum; the *Rijksmuseum* in Amsterdam; and the Netherlands Maritime Museum in Amsterdam.

Among the foreign institutions our special thanks go to the *Arsip Nasional Republik Indonesia* (National Archives of the Republic of Indonesia, Drs. Djoko Utomo) and the *Perpustakaan Nasional Republik Indonesia* (National Library of the Republic of Indonesia, Mr. Dady Rachmananta), both in Jakarta; the National Library of Australia in Canberra (Mr. Damian Cole); the Mitchell Library/State Library of New South Wales in Sydney (Mr. David Pollock); the Tokyo National Museum in Tokyo (Mr. A. Sugawara); the *Badische Landesbibliothek* in Karlsruhe (Mr. Rainer Fürst); the *Stiftung Preussischer Kulturbesitz/ Staatsbibliothek zu Berlin* in Berlin (Dpl.-Ing. Holger Scheerschmit); the Public Records Office/The National Archives in London; Bernard J. Shapero Rare Books, London (Mr. Daniel Crouch); the United Kingdom Hydrographic Office in Taunton (Mrs. Elizabeth Hill); the *Österreichische Nationalbibliothek* in Vienna (Mrs. Mag. Silke Pirolt, Mag. Jan Mokre); the *Biblioteca Medicea Laurenziana* in Florence (Dr. Franca Arduini); the Library of Congress in Washington (Mr. James A. Flatness); the *Bibliothèque nationale de France* in Paris (Mme Dr. Hélène Richard); the *Société de Géographie* in Paris (Mr. Michel Dagnaud); and the University Library of Gent (Dr. Sylvia Van Peteghem, Mrs. Inge Van Nieuwerburgh).

Asia Maior/Atlas Maior, November 2008

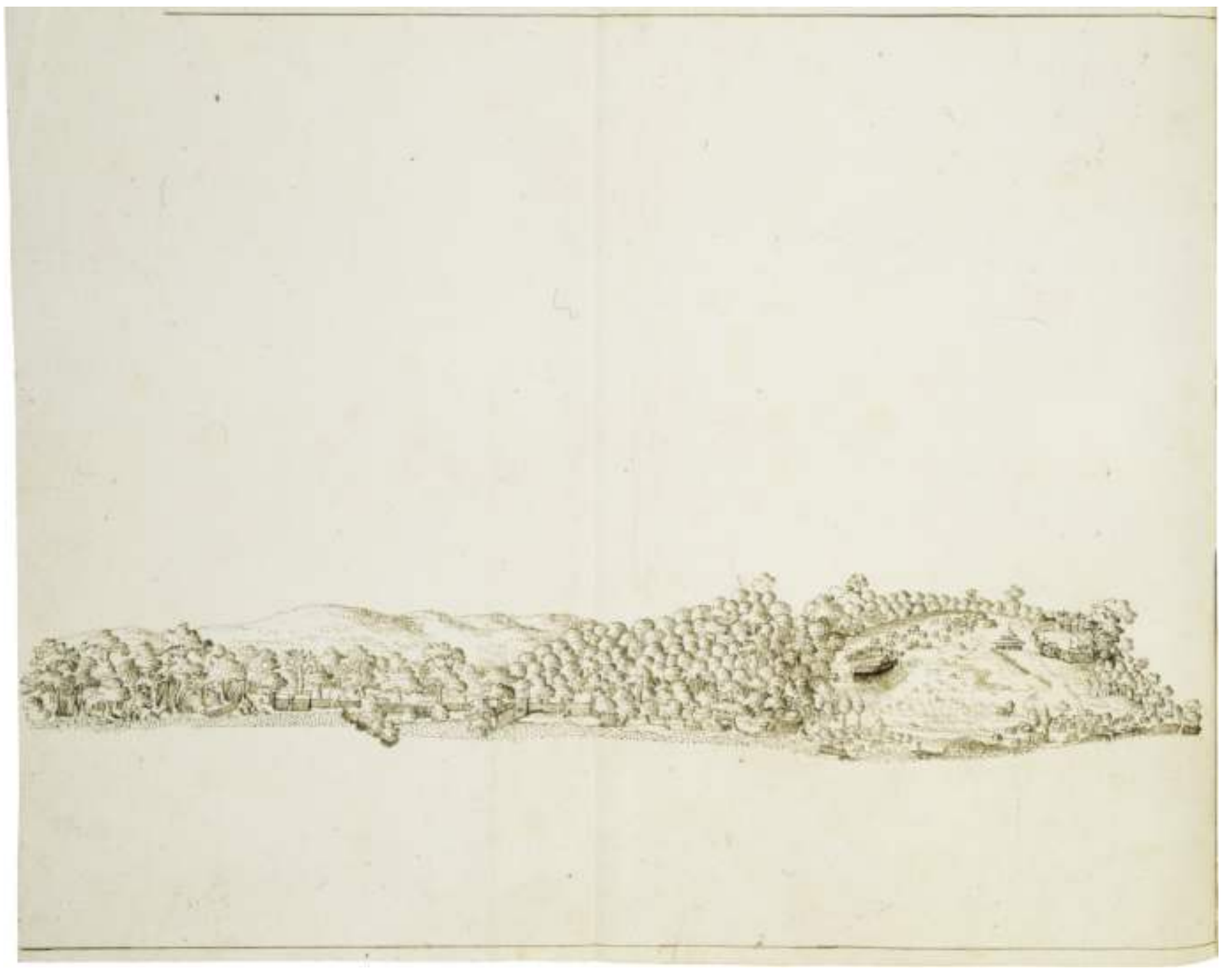

BADISCHE LANDESBIBLIOTHEK, K476 FOL. 128.

[Anoniem, ca. 1633] :
[Anonymous, c. 1633] :

[Aanzicht van een onbekend kustdorp in de Molukken].
[View of an unknown coastal village in the Moluccas].

Pentekening op papier, 30,5 x 40 cm.
Pen drawing on paper, 30.5 x 40 cm.

Enkele van de tekeningen uit de collectie van Artus Gijsels in de Badische Landesbibliothek zijn niet voorzien van een titel of inschrift, terwijl ook uit de teksten niet is vast te stellen op welke plaats of gebeurtenis de afbeelding betrekking heeft. Deze tekening van een versterkt kustdorp in de Molukken uit ca. 1633, waarschijnlijk in West-Ceram, is daarvan een voorbeeld.

Some of the drawings from Artus Gijsels's collection in the *Badische Landesbibliothek* are completely without titles or any other inscriptions, and neither can they be linked with any particular place or event from the accompanying texts. An example is this drawing of a fortified coastal village in the Moluccas, probably in West Ceram, from about 1633.

I De VOC in de Indische Archipel en het Stille Zuidzeegebied

Arend de Roever

De reizen van de voorcompagnieën naar Azië tussen 1595 en 1602 hadden een schat aan informatie opgeleverd, zowel over de enorme uitgestrektheid van de Indische Archipel als over de bestaande handelsroutes en -praktijken. Uit deze eerste ervaringen in de Oost was onder meer naar voren gekomen dat de komst van veel schepen tegelijk vaak een overcapaciteit aan laadruimte betekende, met als gevolg dat lang niet altijd direct lading ingenomen kon worden. Er waren meestal te weinig producten op voorraad aanwezig en dat leidde bij deze *ad hoc*-vaart 'op hoop van zegen' steeds weer tot tijdverlies en inefficiëntie. In 1602 kwam het uiteindelijk mede om die reden tot de bundeling van de verschillende voorcompagnieën in de Verenigde Oost-Indische Compagnie (VOC), die werd uitgerust met het alleenrecht voor de Nederlandse handel op Azië.

Tot de primaire doelstellingen van de VOC behoorden de opzet van een netwerk van permanente, al dan niet versterkte handelsposten in Azië, in de eerste plaats voor de aanleg van voorraden handelswaar, en het bedingen van exclusieve handelsrechten in de diverse regio's. In de Indische Archipel bestond in de vroege zeventiende eeuw een aantal gevestigde handelscentra, die in de loop van de verdere compagniestijd stapsgewijs meer onderworpen werden aan deze doelstellingen en later deels ook onder direct gezag van de VOC kwamen. Op Java waren dat de vorstendommen van Mataram en Bantam (Banten), op Celebes (Sulawesi) het rijk van Gowa (Goa) met Makassar als hoofdplaats, op Borneo het sultanaat Bandjermasin (Banjarmasin) en op Sumatra de sultanaten Atjeh (Aceh), Djambi (Jambi) en Palembang. Op het Maleise Schiereiland ging het om de stadstaat Malakka (Melaka), vanaf 1511 Portugees gebied, en Djohor (Johore) op de zuidpunt van het schiereiland, terwijl in de oostelijke Archipel de Compagnie al in een vroeg stadium met militair optreden bezit nam van de Portugese vestigingen in de Noord- en Zuid-Molukken en van de Banda-archipel.

Dit Deel III van de *Grote Atlas van de Verenigde Oost-Indische Compagnie* richt zich op de delen van de Indische Archipel buiten Java en Madoera, dus de eilandenboog van Sumatra via Borneo en Celebes naar de Kleine Soenda-eilanden en de Molukken plus het Maleise Schiereiland en de Filippijnen, met aansluitend de delen van Oceanië en het verdere octrooigebied van de VOC tot Straat Magellanes die in de compagniestijd door Nederlandse schepen zijn verkend: Nieuw-Guinea, Australië, Nieuw-Zeeland, Tonga en de Fidji-eilanden. In deze inleiding volgt hierna een beknopt historisch overzicht van de Nederlandse aanwezigheid in de onderscheiden deelregio's van dit gebied gedurende de zeventiende en achttiende eeuw, met in enkele gevallen een uitbreiding met de aansluitende periode tot het eind van het Britse tussenbestuur in 1816-1817.

De handel in peper op Sumatra

In 1786 noteerde de toenmalige directiesecretaris van de Engelse vestiging op Sumatra in Benkoelen, William Marsden, op zijn kaart van het eiland onder meer de volgende observaties: aan de zuidoostelijke kusten vond men 'very low land, no mountains visible from the sea', in het zuiden was 'low country overflowed during the rainy season', en meer naar het noordoosten heet het dat 'these three great rivers are made to communicate'.[1] Dit laatste had betrekking op de rivieren van de voor de peperhandel belangrijke staatjes Siak, Indragiri en Djambi, en in een notedop geeft Marsden hiermee al veel geografische informatie.

Sumatra was indertijd verdeeld in een aantal met elkaar verbonden rijkjes, met onderling steeds weer wisselende loyaliteiten. In het uiterste zuiden, behorend bij maar door Straat Soenda gescheiden van Bantam, lagen de Lampoengs (Lampung) of Lampoengse Districten, verder noordwaarts vond men achtereenvolgens Palembang, Djambi, de Minangkabau, Siak, de Bataklanden en Atjeh. Palembang in het oosten en Atjeh in het noorden waren de machtigste onder deze rijken, elk met een aanzienlijke invloedssfeer in hun regio. De Lampoengs in het zuiden waren het belangrijkste pepergewest van Bantam, dat in permanent conflict leefde met Palembang.

Van oudsher had de oostkust van Sumatra een grote verbondenheid met het Maleise schiereiland. De vroege geschiedenis van Oost-Sumatra stond van de zevende tot het eind van de twaalfde eeuw in het teken van de grote macht van het vorstendom Sriwidjaja (Srivijaya), dat in feite eerder een samenwerkingsverband was van een aantal handelsnederzettingen op beide kusten van Straat Malakka.[2] De rivierdelta's bij Djambi en Palembang groeiden door hun strategische ligging uit tot het economische centrum van het rijk. Op deze stapelmarkten vonden handelaren uit Perzië, Ceylon, Voor-Indië, de Khmerlanden en China zakenpartners uit Java en Makassar, die toegang hadden tot de specerijeilanden in het oosten. Na het uiteenvallen van Sriwidjaja ontstonden in de veertiende en vijftiende eeuw twee nieuwe centra van politieke en economische macht, Atjeh in het noorden, dat al eeuwenlang goede verbindingen onderhield met Ceylon en het achterliggende Cochin, en Malakka op het Maleise schiereiland.

Belangrijkste katalysator voor hun groei tot de dominante handelscentra in de westelijke Archipel was de steeds toenemende vraag naar peper in Europa en China, waarvan omstreeks 1500 de hogere binnenlanden van Sumatra de voornaamste productiegebieden waren. Deze werd toen uitgevoerd via de havens van Djambi en Palembang in het zuidoosten, Benkoelen en Indrapoera in het westen en Atjeh in het noorden. Ook voor de VOC was peper het voornaamste handelsproduct van Sumatra; daarnaast werd hier vanaf het eind van de zeventiende eeuw de handel in kamfer en benzoëhars (westkust van Atjeh), goud (Padang) en tin (Bangka) van betekenis. In Europa was peper toen veruit de meest gebruikte specerij, waaraan ook allerlei medicinale werkingen werden toegeschreven. Het belang van peper voor de Compagnie wordt geïllustreerd door het feit dat tegenover de verkoop in de Republiek op jaarbasis van gemiddeld ca. een half miljoen pond kruidnagelen en kaneel, een afzet van meer dan 4 miljoen pond peper stond.[3]

Peper was op Sumatra in de vijftiende eeuw als nieuwe aanplant geïntroduceerd uit Voor-Indië, als reactie op de steeds groeiende vraag uit China. Het groeide in de hoger gelegen gebieden, waar kleine peperboeren hun oogsten in beginsel verkochten aan de hoogste bieder, maar in latere tijd steeds vaker verplicht werden deze aan de opkopers van de plaatselijke vorst aan te bieden. De kleinschalige, in familieverband georganiseerde productie vond plaats naast het verbouwen van zelfvoorzieningsgewassen als rijst en katoen. Met de peper kwam daar een typisch handelsproduct bij, dat een andere aanpak en logistiek vergde. In de loop der jaren verving de peper geleidelijk aan de katoen, die als zelfvoorzienend product niet meer nodig was door betaling met goedkope stoffen uit Voor-Indië. Daarmee viel ook het arbeidsintensieve spinnen en weven weg, waardoor vooral vrouwen meer tijd kregen voor de pepercultuur.[4] Met de toenemende peperteelt ontstond een ander politiek krachtsveld, met meer en intensievere contacten tussen de bovenlanden, stroomopwaarts aan de rivieren die als belangrijkste transportweg voor de peper fungeerden, en de benedenlanden aan de benedenloop in de kustgebieden.[5] Omdat de grote rivieren op Sumatra merendeels van de hoge bergruggen in het westen naar de oostelijke kustvlakten stromen, werd meer peper aan de oostkust dan aan de westkust aangeboden.

Contacten met Djambi en Palembang

In 1615 legde de opperkoopman Abraham Sterck voor de Compagnie de eerste handelscontacten met de vorsten van Indragiri en Djambi. In het rijk van de laatste kreeg hij toestemming nabij het vorstelijke hof een loge te vestigen aan de Batang Hari, meer dan 100 km landinwaarts. Zijn opvolger als opperhoofd te Djambi, de koopman Andries Soury, knoopte daar tijdens een gezantschap van de vorst van Palembang in 1616 ook met dit rijk relaties aan, maar deze raakten direct al verstoord toen de gezanten op de terugreis door VOC-schepen werden aangevallen. Jan Pietersz Coen, toen nog directeur-generaal, stuurde daarop een vertrouweling, de diplomatiek onderlegde koopman Crijn van Raemburch, naar Palembang en Djambi om de vriendschap te herstellen en te onderzoeken of in de peperhandel vanuit deze havens een monopolie kon worden verkregen. Van Raemburch was in zoverre succesvol dat in Palembang inderdaad gunstige handelscontracten afgesloten werden, waarna de Compagnie hier in 1619 ook een loge vestigde, maar volledige exclusiviteit kon daarbij niet verkregen worden. In 1621 werd de Palembangse loge mede uit bezuinigingsoverwegingen alweer gesloten (een definitieve vestiging in Palembang volgde nadien pas in 1641) en besloot de VOC haar peperhandel voorlopig in hoofdzaak te concentreren in Djambi, waar veel meer ingekocht kon worden dan in Palembang en ook met minder concurrentie, omdat de schepen van de meeste Aziatische handelaren de moeilijk bevaarbare delta van de Batang Hari liever meden. De VOC kon aan dit bezwaar tegemoetkomen door gebruik te maken van rivierboten met lokale loodsen, die de compagniesschepen buitengaats van lading voorzagen. De Engelsen bleven hier als enige concurrent over, maar hun scheepsmacht en mankracht in Zuidoost-Azië waren toen door een geheel andere opzet van de East India Company ontoereikend om werkelijk een vuist te kunnen maken. In 1679 verlieten zij Djambi.[6]

Nadat onder Jan Pietersz Coen in 1619 het lang gewenste rendez-vous definitief was gevestigd in Jacatra (Jayakarta, later Batavia), werd Djambi voor langere tijd de belangrijkste leverancier van peper voor deze centrale stapelplaats ter bevoorrading van de retourschepen naar de Republiek. Djambi werd van 1630 tot 1679 geregeerd door sultan Agoeng (Agung), bij wie de VOC uiteindelijk vrijwel exclusieve handelsrechten had kunnen bedingen. Na zijn dood volgde een langdurige opvolgingsstrijd, die pas in 1709 door tussenkomst van de VOC-afgevaardigde Abraham Patras werd beëindigd. Tijdens deze instabiele periode waren de peperleveranties teruggelopen en had de VOC in 1696 de bezetting van haar loge tijdelijk gereduceerd ten gunste van die in Palembang, waar vooral in de vroege achttiende eeuw veel peper vandaan kwam. Ook na Patras' bemiddeling bleef het evenwel onrustig in het sultanaat, als gevolg van de voortdurende belangenstrijd tussen de Minangkabause bovenlanders en het Djambische hof. De Compagnie maakte daarbij de diplomatieke fout te veronderstellen dat het hof de bovenlanders overheerste, wat in Djambi zeker niet het geval was. Patras keerde in 1721 terug om nogmaals te interveniëren bij opvolgingsperikelen en weer een nieuw contract te maken. De exclusieve voorwaarden daarin waren echter onaantrekkelijk voor de Minangkabause peperboeren, die toen over voldoende alternatieven beschikten om hun waren elders aan de man te brengen. De in 1709 herbouwde loge werd in 1724 opnieuw opgegeven; na de herinrichting drie jaar later bleef de Compagnie hier nog tot 1768 gevestigd, al was het comptoir toen commercieel nauwelijks meer interessant. Bijna alle handel werd verlegd naar Palembang, waar de sultan wel volledige controle over zijn bovenlanden had.

Palembang en de peperhandel in het zuiden

Palembang was in de zeventiende eeuw aanvankelijk van minder belang voor de peperhandel omdat de teelt toen vooral nog geconcentreerd was in de Minangkabause landen, die door rivieren verbonden waren met Djambi. Verder in het zuiden waren de pepertuinen van de Lampoengs het exclusieve domein van Bantam. Na de dood van Agoeng van Djambi in 1679 kon Palembang gestaag aan invloed en gezag winnen bij de bovenlandse bevolking, hetgeen vooral na 1700 resulteerde in een krachtige uitbreiding van het eigen peperareaal. Palembang was daarnaast van oudsher dynastiek verbonden met de eilanden Bangka en Billliton (Belitung); Van Raemburch maakte in dit verband al in 1617 melding van 'den coninck van Banque, die sijn residentie in Palambam in thoff is houdende ende sijn dochter metten Coninck aldaer getroudt is'.[7] Deze omstandigheid zou voor de VOC in de achttiende eeuw van grote betekenis worden door de opkomst van de tinwinning op Bangka.

De Compagnie ontdook alle Sumatraanse conflicten handig en profiteerde van de rivaliteit tussen de peperstaten. Met de sultan van Palembang werd in 1642 een contract gesloten dat voorzag in de uitvoer van alle peper naar Batavia, tegen de exclusieve levering van textiel uit de Voor-Indische VOC-vestigingen. In de stad werd een permanente loge gevestigd, terwijl de sultan de toezegging kreeg van Batavia's steun voor het behoud van zijn dynastie tegenover rivaliserende facties. De toeschietelijkheid van de sultan had alles te maken met de verovering van het onneembaar geachte Malakka door de VOC in het voorgaande jaar, die het prestige van de Compagnie in de regio zeer had versterkt. Het eenzijdige verdrag leidde echter al snel tot onenigheid, waarbij Palembangse handelaren steeds weer probeerden het monopolie te ontduiken. In 1658 escaleerde de onrust toen het opperhoofd Cornelis Ockersz werd vermoord en op de Moesi, de rivier van Palembang, twee Nederlandse schepen werden aangevallen, waarbij nog eens 42 bemanningsleden omkwamen.[8]

Bij de daarop volgende strafexpeditie in 1659, bestaande uit een vloot van elf schepen onder leiding van de admiralen Joan van der Laen (Jan van der Laan) en Johannes Truytmans, werd de stad grondig vernield en vluchtte de sultan naar de bovenlanden, waar hij kort daarna overleed. Van deze expeditie publiceerde Joan Nieuhof in 1682 een gedetailleerde beschrijving, waarbij hij ook een overzichtelijke situatieschets liet maken. De grootste bedreiging tijdens de aanval kwam van grote drijvende branders, die de Palembangers bij de nadering van de Nederlandse schepen de Moesi af lieten drijven: 'De vyant zond op d'onzen ook vijf of zes verschrikkelijke branders, gemaeckt van huyzen op vlotten, van zeer groote en zware balken en bamboesen in 't vierkant, aen den anderen wel vast gehecht: waer van het grootste gedeelte ruim de breette der riviere besloegh.' De vloot kon daaraan echter tijdig ontkomen, 'zoo met afkappen van hunne ankers als mede met schuiten en boots over stuur te boegscheren, hun zelven te redden en den brandt t'ontwijken.'[9]

Een lange opvolgingsstrijd volgde, maar met de nieuwe machthebber Abdoel Rachman (Abdul Rahman) kon de VOC in 1662 met een schone lei beginnen. In ruil voor politieke steun aan de vorst en bescherming tegen Djohor werd per verdrag opnieuw de exclusieve levering van Palembangse peper aan de VOC vastgelegd, welke overeenkomst nadien periodiek zou worden hernieuwd. In de tweede helft van de zeventiende eeuw werd echter steeds meer peper uit de bovenlanden van Palembang en Djambi aangeboden aan de westkust, vooral nadat de Engelse East India Company (EIC) zich daar in 1684 had gevestigd in de havenplaatsen Indrapoera (Indrapura), Benkoelen (Benkulu) en Silebar (Pasarselebar). Deze stap was toen het directe gevolg van de gedwongen ontruiming van de Engelse loge in Bantam na de feitelijke onderwerping van dit sultanaat door de VOC in 1684. Vooral uit Djambi 'verdween' veel peper naar Fort Marlborough in Benkoelen. De VOC kocht bijvoorbeeld rond 1729-1733 in Djambi nog maar een te verwaarlozen ca. 30.000 pond per jaar in.[10]

Daar stond tegenover dat de VOC door de nieuwe verhouding met Bantam nu ook het alleenrecht op de koop van de Bantamse peper uit de Lampoengs had verkregen. Om daar de limietscheiding tussen Palembang en Bantam te bewaken, de aanvoer van peper veilig te stellen en smokkel tegen te gaan, richtte de Compagnie in 1738 aan de Toelangbawang-rivier landinwaarts van de zuidoostkust van Sumatra het fortje Valckenoog op. Het was genoemd naar gouverneur-generaal Adriaan Valckenier (1737-1741) en had een permanente bezetting van slechts tien man. In 1763 werd aan de Semangkabaai (Straat Soenda) nog een klein fort gebouwd, De Jonge Petrus Albertus (naar gouverneur-generaal Van der Parra, 1761-1775), dat vooral tot doel had de compagniesbelangen in het uiterste zuidwesten van Sumatra te bewaken tegen de Engelsen op de westkust. Met hetzelfde oogmerk handhaafde de VOC tot aan het einde van de achttiende eeuw het verliesgevende comptoir Padang in het noorden, dat overigens tijdens de Vierde Engelse Oorlog (1780-1784) in 1781 door de Britten werd bezet. In 1793 werd deze vestiging door Franse kapers ingenomen en geplunderd, waarna in 1795 een tweede Engelse bezetting volgde. Pas in 1819 kwam Padang weer onder Nederlands gezag.

Uit Palembang kon de VOC wel voldoende peper krijgen; van 1690 tot 1720 soms wel tot 5 à 6 miljoen pond per jaar, maar daarna daalde het aanbod gestaag.[11] Daarvoor in de plaats kwam tin van het eiland Bangka. Door de tinwinning beleefde Palembang in de achttiende eeuw een periode van grote bloei, in het bijzonder onder sultan Mahmoed Badaroeddin (Mahmud Badarudin), die in 1724 na een lange opvolgingsstrijd door tussenkomst van de Compagnie op de troon kwam en tot 1757 regeerde.[12] De bemoeienis van de VOC bleek op termijn voor beide partijen voordelig; tot in de vroege negentiende eeuw bleef de relatie tussen Batavia en de Palembangse sultans overwegend goed. Badaroeddin en zijn opvolgers Achmad Nadjam al-Din (Ahmad Najam al-Din, 1757-1774) en Mohammad Baha al-Din (1774-1804) zorgden voor een bewind van langdurige binnenlandse stabiliteit en via de periodiek vernieuwde contracten voor optimale, exclusieve condities voor de compagnieshandel in peper en tin, terwijl de Hoge Regering de bescherming van de vorstelijke dynastie garandeerde. Illustratief in dit verband is een uitspraak van sultan Badaroeddin, waarin hij aangaf niet te begrijpen waarom andere vorsten in de Archipel zich steeds weer inlieten met oorlogen en interne conflicten, terwijl hij intussen steenrijk werd: 'Ik cannonneer d'Ed Comp. met peper en thin en zij bombardeerd mij met goede Spaanse matten'.[13] Er was geen concurrentie en de sultan kreeg daardoor lage prijzen, maar dat deerde hem niet, want de VOC garandeerde een vaste afname en tin bleek op Bangka voldoende aanwezig te zijn. Bovendien verkreeg hij door smokkel extra inkomen, want in de praktijk ging natuurlijk niet alles van een leien dakje voor de Nederlanders. Er was veel achterdocht over en weer, de sultan bleek contracten vaak heel anders te interpreteren dan de Hoge Regering en als zich een mogelijkheid voordeed om peper en tin elders gunstiger te verkopen, liet de vorst deze zeker niet onbenut.

De VOC gebruikte peper en tin als communicerende vaten. Indien te weinig peper geleverd werd, dreigde men de afgesproken tinquota ook niet af te nemen. Naarmate de peperleveranties terugliepen, steeg na ca. 1720 de invoer van Palembangse tin, maar te zelfder tijd werden ook nieuwe wingebieden van tin ontsloten in Siak en in Selangor en Perak op het Maleise Schiereiland. Die toenemende vervangbaarheid van de Bangka-tin, in combinatie met de verplichte exclusieve levering aan de Compagnie, werd voor de sultans een reëel probleem, dat hun onderhandelingspositie op termijn ernstig verzwakte. Zo kon Gouverneur-generaal Jacob Mossel (1750-1761) in zijn generale missive van 1758 berichten dat hij sultan Nadjam al-Din gedreigd had geen tin meer af te nemen als de Compagnie niet ook minimaal 2.400.000 pond peper kreeg geleverd.[14] Deze hoeveelheid lag ver boven het gemiddelde van de leveringen in de jaren 1726 tot 1757 onder sultan Badaroeddin, die zo'n 1.700.000 pond per jaar hadden omvat, en Mossels eis moet dan ook in de eerste plaats als een stok achter de deur worden gezien.[15] Niettemin daalde de jaarlijkse leverantie door Palembang na 1760 gestaag verder, tot nog maar 400.000 pond in 1780. Omdat de feitelijke productie van peper in de bovenlanden natuurlijk niet zo snel afnam, kon dit alleen betekenen dat deze elders verkocht werd, meer speciaal in Benkoelen. In 1736 kon de EIC zodoende in Europa al net zo veel peper importeren als de gehele jaarlijkse aanvoer in Batavia uit alle districten tezamen.[16]

Atjeh in verval

Atjeh, in het noordelijkste deel van Sumatra, ontleende zijn handelsfunctie aan de gunstige ligging ten opzichte van Ceylon en Voor-Indië, op maar tien tot veertien dagen varen. Het sultanaat kwam tot bloei in het begin van de zestiende eeuw, vooral nadat in 1511 de voornaamste handelsconcurrent Malakka door de Portugezen was veroverd en Islamitische kooplieden hun handelscontacten van daar verlegden naar Atjeh, Djohor, Bantam en Makassar. Het hoogtepunt van Atjeh's bloei viel in de periode 1590-1636, onder het bewind van de krachtige sultans Aladin en Iskandar Moeda (Iskandar Muda). Hun gezag steunde vooral op het nietsontziende geweld bij de uitvoering van hun beleid, zowel in de handhaving van de orde in eigen land als in het voortdurende streven naar gebiedsuitbreiding ten behoeve van een grotere peperproductie. De eerste Nederlandse schippers van de voorcompagnieën merkten al tot hun verbazing op dat in de stad 'Achin' (het latere Koetaradja, nu Banda Aceh) veel inwoners ledematen misten, een gevolg van de amputaties waarmee zelfs kleine vergrijpen bestraft werden. Zelf bleven zij daarbij niet altijd buiten schot. Zo werd in 1599 Cornelis de Houtman, die na zijn befaamde 'Eerste Schipvaert' bij het Veerse handelshuis De Moucheron in dienst was gegaan als leider van de eerste Zeeuwse expeditie naar de Oost, bij een overval op zijn schepen voor Atjeh met nog 95 opvarenden gedood.[17] Toch bleven de Nederlanders in de volgende jaren terugkomen en kwam het in 1607 uiteindelijk ook tot de vestiging van een loge, maar de toon was gezet en bij de verdere contacten werd steeds een zekere terughoudendheid in acht genomen.

De VOC had in Atjeh vooral concurrentie van Engelsen en Portugezen. De Engelsen hadden er rond de eeuwwisseling een kleine loge en met de Portugezen was eerder al een handelsverdrag overeengekomen, bezegeld met een diplomatieke reis naar Goa. Nu er kort voor 1600 drie Europese mogendheden aan het hof verschenen waren, werd het voor de Atjehse sultans zeer verleidelijk om te pogen ook de productiegebieden van peper elders op Sumatra en het Maleise Schiereiland onder hun gezag te brengen. Vooral onder Iskandar Moeda werd de macht van Atjeh aanzienlijk uitgebreid, aan de oostkust van Sumatra tot Indragiri (ook: Inderagiri) en aan de westkust zelfs tot de Minangkabause landen, Indrapoera en – althans in naam – Benkoelen. Het leidde uiteindelijk tot een groot aanbod in Atjeh, maar niet tegen een aanvaardbare prijs. In de generale missive van 8 maart 1621 merkt de latere gouverneur-generaal Pieter de Carpentier (1623-1627) op dat 'in Atchin geen peper onder de 64 realen per bhaar is te becomen, de Coninck alleen coopman geworden was ende aen allen sijne ondersaten de liberale peperhandel op pene des doots verbooden hadde.' De normale prijs lag toen bij 12 tot 24 realen de bhaar (van 3 picol of 366 pond).[18] Een conflict was geboren. Het was duidelijk dat de Compagnie er beter aan deed haar peper vooral in het zuiden te kopen, waar de macht van Iskandar Moeda toch beduidend minder was.

Vroeg of laat moest de expansie van Atjeh leiden tot een confrontatie met Djambi, waar een Nederlandse loge gevestigd was. In 1626 vroeg de vorst bescherming aan zowel de Engelsen als de VOC en kon Batavia zich niet langer afzijdig houden. De vorst had zijn peper exclusief toegezegd aan de partij die hem zou helpen de Atjehers van het lijf te houden. De Engelsen aarzelden, vanwege hun kleine aantal schepen en geringe mankracht in de regio, maar de VOC kon de gevraagde hulp wel direct bieden. Een militaire confrontatie bleek echter niet nodig, want de Atjehers, zo ver van huis, dropen af bij de aanblik van de overmacht aan schepen voor Djambi. Een dreigende overheersing van Sumatra door sultan Iskandar Moeda werd zo voorkomen. Verrassenderwijs vroeg de Atjehse vorst drie jaar later de VOC juist weer om hulp voor zijn laatste grote militaire onderneming, een aanval op het Portugese Malakka, die door de Hoge Regering echter beleefd werd geweigerd. De sultan slaagde ook hier niet in zijn opzet; pas in 1641 zouden de Portugezen door de Compagnie alsnog uit Malakka worden verdreven.

---

1 Marsden, *The History of Sumatra*, overzichtskaart
2 Wolters, *Early Indonesian Commerce*, en Wheatley, *The Golden Khersonese*; beide studies staan geheel in het teken van de opkomst en ondergang van Sriwidjaja
3 Jacobs, *Koopman in Azië*, pag. 51
4 Watson Andaya, *To Live as Brothers*, hfdst. 2
5 ibid., hfdst. 2 en pag. 244
6 Furber, *Rival Empires*, pag. 38-39
7 Colenbrander, Coolhaas, *Jan Pietersz Coen. Bescheiden*, deel VII/I, Van Raemburch aan Coen 11 september 1617, pag. 274
8 Van Dam, *Beschrijvinge*, Tweede Boek, deel I, pag. 302
9 Nieuhof, *Gedenkwaardige Zee en Lantreize*, pag. 67-70
10 Glamann, *Dutch-Asiatic Trade*, pag. 89
11 ibid., pag. 88-89, en Jacobs, *Koopman in Azië*, pag. 53
12 Watson Andaya, *To Live as Brothers*, pag. 177-184
13 Vos, *Gentle Janus*, pag. 30
14 *Generale Missive*, 31 december 1758, pag. 246
15 Eigen telling uit de jaarlijkse *Generale Missive*, waarin de peperproductie gedetailleerd is opgenomen
16 Glamann, *Dutch-Asiatic Trade*, pag. 90
17 Stapel, *Geschiedenis van Nederlandsch Indië*, deel 2, pag. 387-389
18 Van Dam, *Beschrijvinge*, Tweede Boek, deel I, pag. 262, en Van Raemburch aan Coen in: Colenbrander, Coolhaas, *Jan Pietersz Coen. Bescheiden*, deel VII, pag. 274

Na Iskandar Moeda's overlijden in 1636 kwam het door toedoen van de lang onderdrukte rijksbestuurders, die nu weer een kans zagen hun invloed te vergroten en de eigen handel ter hand te nemen, enkele jaren later tot een minder krachtig bewind via een opvolging in de vrouwelijke lijn. In 1641 kwam zijn dochter Tadj al-Alam Safiat al-Din Sjah (Taj al-Alam Safiat al-Din Syah) op de troon, die nadien tot 1699 in directe lijn opgevolgd werd door nog drie sultanes. De invloed van Atjeh nam zienderogen af, waardoor de VOC vanaf het midden van de zeventiende eeuw in de Atjehse landen aan de oostkust gunstiger handelsrechten wist af te dwingen, terwijl de Minangkabause peperstaatjes aan de westkust zich na Nederlands militair ingrijpen in 1667 zelfs geheel los van Atjeh konden maken – uiteraard wel in ruil voor de toekenning van het handelsmonopolie voor peper, goud en zout aan de Compagnie, zoals vastgelegd in het zogenoemde Painans Contract van 1663.

De VOC kwam eveneens in conflict met Atjeh over tin uit Perak, een vazalstaat op het Maleise Schiereiland. Na de verovering van Malakka in 1641 wilde de VOC ook de bestaande handelsverdragen overnemen en eiste zij levering van tin, hetgeen echter door de vorst van Perak vanwege zijn onderhorigheid aan Atjeh werd geweigerd. Er kwam uiteindelijk een totale zeeblokkade van Atjeh aan te pas om deze concessies af te dwingen, waarna bij contract van 1650 de Perakse tinproductie voortaan gelijkelijk tussen Atjeh en de Compagnie verdeeld zou worden.[19] Met de macht van Atjeh was het na ca. 1670 in hoofdzaak gedaan; in de achttiende eeuw verloor het rijk vrijwel alle resterende vazalgebieden aan de oostkust van Sumatra en op het Maleise Schiereiland.

Padang

Met de militaire expedities tegen de Atjehers in 1666-1667 op de westkust van Sumatra kreeg de Compagnie het feitelijke gezag over de Minangkabause kustrijkjes Tikoe, Priaman (Pariaman), Padang, Salida (Salido), Painan, Indrapoera en Mendjoeto (Menjuta) volgens de bepalingen van het Painans Contract, waarbij zich in 1668 en 1672 nog de noordelijke havens Baroes (Barus) en Singkil aansloten. Aan deze veldtochten nam ook een Ambons regiment onder kapitein Jonker deel, evenals inheemse troepen onder aanvoering van de vorst van Bone (Celebes), Aroe of Aroeng Palaka (Aru, Arung Palaka), een bondgenoot van de VOC. De consolidatie van deze verhoudingen was voor een belangrijk deel het werk van de diplomatiek begaafde Jacob Jorisz Pits, die in 1667 opperhoofd en in 1670 commandeur werd in de hoofdplaats van dit nieuwe gewest, Padang, en in die hoedanigheid bij de Minangkabause oppervorst voor de Compagnie het recht bedong om tegen betaling in de kustplaatsen voor deze 'keijzer' als stadhouder te fungeren.

Voor de Compagnie was de vestiging op de westkust van Sumatra op de langere duur geen onverdeeld succes. Het beoogde monopolie op de peperhandel en de zoutwinning kon nooit volledig worden bereikt, zeker niet na de komst van het Engelse kantoor op Benkoelen. De kosten van de eigen goudwinning in de compagniesmijnen van Salida, iets zuidelijk van Padang, bleken na een veelbelovend begin op termijn steeds weer hoger uit te vallen dan de opbrengsten, ondanks de overkomst van geschoolde Europese mijnwerkers en de inzet van slaven uit Madagascar, zodat de exploitatie uiteindelijk in 1737 geheel gestaakt werd en de Padangse goudhandel nadien beperkt moest blijven tot de relatief geringe hoeveelheden die bij de lokale bevolking konden worden ingekocht. Dat de VOC dit kantoor desondanks tot het eind van haar zeggenschap over dit gebied in 1795 handhaafde, was in de latere achttiende eeuw dan ook meer om strategische en politieke redenen, namelijk het voorkomen van verdere expansie van het Engelse bruggehoofd op deze kust, dan om commerciële.

De opkomst van Siak

De definitieve neergang van Atjeh na 1670 bood het vorstendom Siak, op de oostkust van Sumatra aan de benedenloop van de gelijknamige rivier, de kans zich tot een rijk van grotere economische en politieke betekenis te ontwikkelen. Bengkalis, de haven op het tinrijke eiland van die naam tegenover de monding van de Siak-rivier, fungeerde spoedig als een officieuze dependance van Malakka, waar vrijhandelaren en compagniesdienaren uit het zicht van het gezag hun privézaken konden afhandelen.[20] Maar nu Siak belangrijk werd, meenden de sultans van Djohor weer aanspraken te hebben op het gebied (Siak viel sinds de zestiende eeuw nominaal onder Djohor) en tolgelden en handelsconcessies te kunnen eisen. Het slepende conflict met de Compagnie over Siak waartoe deze politiek onvermijdelijk leidde, werd pas in 1713 beslecht met de ondertekening van een handelsverdrag waarin alle betrokken partijen zich konden vinden. Het duurde daarna overigens nog tot 1745 voor Djohor zijn aanspraken op Siak formeel opgaf en het oppergezag van de Compagnie over dit sultanaat erkende.

In 1746 overleed radja Ketjil (Kecil) van Siak, een krachtig heerser die zich in 1717 zelfs tijdelijk van de Djohorse troon meester had weten te maken. De opvolgingsstrijd in de jaren nadien werd door sultan Soleiman van Djohor aangegrepen voor hernieuwde inmenging in Siak. Daar kwam uiteindelijk een zoon van Ketjil, Mahmoed (Mahmud) of Mahomed (ook: Mohammed) als nieuwe radja uit de strijd, die zich zowel van Djohor als van het compagniesgezag los probeerde te maken. Nadat in 1754 en 1756 nieuwe contracten met Djohor de opperheerschappij van de VOC over Siak hadden bevestigd en intussen op het eilandje Goentoeng (Guntung) in de Siak-rivier ook een kleine Nederlandse versterking was geplaatst, kwam het in 1759 tot openlijke oorlog in het sultanaat toen Mahmoed de bezetting van deze legerplaats liet vermoorden. Mahmoed overleed in 1760 en het volgende jaar 1761 vond een grote strafexpeditie naar Siak plaats, waarbij Mahmoeds zoon en opvolger radja Ismael (Raja Ismail) werd verjaagd. De Compagnie plaatste vervolgens een broer van Ketjil op de troon, radja Alam, die zich evenals later zijn zoon blijvend schikte in zijn vazalrol.

Palembang en de tinhandel

De VOC werd zich pas omstreeks 1710 volledig bewust van de grote tinvoorkomens op Bangka, hoewel deze lokaal al veel langer bekend waren. Tot dan toe waren Kedah en Perak aan de westkust van het Maleise Schiereiland de belangrijkste tingebieden in de regio geweest, maar de 'nieuwe' vondst op Bangka was van een veel grotere orde, terwijl de exploitatie er dankzij de alliantie met Palembang aanzienlijk gemakkelijker zou zijn.

Tinfolie werd vooral in China en elders in Oost-Azië gebruikt bij godsdienstige ceremonieën en was daarnaast zeer geschikt als materiaal voor de verpakking van thee. De tinwinning op Bangka vond plaats in open mijnen, waarvoor de sultans grote aantallen Chinese arbeiders naar het eiland lieten komen. Deze massale toestroom had in de verdere achttiende eeuw mede tot gevolg dat de vraag naar rijst toenam en in de Palembangse bovenlanden de rijstbouw zich uitbreidde ten koste van de perpercultuur. Net als bij de peperaanplant bemoeide de Compagnie zich niet rechtstreeks met de productie. De productie van Bangkatin bedroeg ongeveer 50.000 pikol per jaar, die per verdrag exclusief en tegen een vaste lage prijs aan de VOC geleverd moesten worden, al bereikte in de praktijk meestal niet meer dan de helft Batavia.[21] De rest verdween in vrijhandel en smokkel, waarvan de sultan zelf de regisseur was. Via het Chinese netwerk op Bangka ontdoken met zijn instemming vooral Chinese jonken het compagniesmonopolie; de ingekochte tin ging in hoofdzaak naar Siam en Canton. De Hoge Regering probeerde deze vrijhandel wel aan te pakken, maar dit bleek doorgaans een kostbare en weinig effectieve aangelegenheid. Bovendien hield de vrijhandel de marktprijs hoog, zodat uiteindelijk ook de Compagnie niet gebaat was bij een al te rigoureus optreden.

Toen halverwege de achttiende eeuw de leveranties in Batavia echter zienderogen afnamen, zonder dat dit ook voor de productie gold, besloot de Hoge Regering in 1755 toch een waarschuwing uit te laten gaan en de opperkoopman Johan Andreas Paravicini als commissaris naar Palembang te sturen om orde op zaken te stellen. Aanvankelijk was de missie weinig succesvol. Paravacini had geen geloofsbrieven meegekregen en moest hemel en aarde bewegen om sultan Badaroeddin te overtuigen van zijn mandaat. Na lang onderhandelen slaagde hij er toch in de contracten zodanig aan te passen dat de jonkenvaart verboden werd en er weer vaste peper- en tinquota werden vastgesteld, voor tin voorlopig 30.000 pikol per jaar. De verdragen werden nadien in 1763, 1775, 1776 en 1791 verlengd en aangepast aan de marktomstandigheden. De pragmatische Paravicini dacht vooral in politieke maatregelen en had weinig op met toch niet uitvoerbare regels. VOC-vaartuigen te laten patrouilleren vond hij zinloos: 'Het is onmogelijk, dat sij deze wel beseijlde sluijkvaartuighen met hunne plompe kielen inhalen [...] en in volle zee een soodanig vaartuijgh te komen visiteeren.'[22] De bejaarde Badaroeddin, inmiddels 70 jaar oud, moest echter voorzichtig opereren; er was immers altijd het gevaar dat Batavia bij zijn aanstaande opvolging een rivaliserende factie zou steunen. In de volgende jaren nam de Chinese handel dan ook af ten gunste van Batavia, waar de aanvoer van Bangkatin zich nadien stabiliseerde op een jaarlijks gemiddelde van ca. 20.000 pikol.[23]

De missie van Paravicini had echter niet tot gevolg dat het met de smokkel gedaan was. Die rol werd overgenomen door Boeginezen en Engelse vrijhandelaren, die daarvoor Riouw (Riau) als nieuwe overslaghaven gebruikten. Een nieuw conflict lag in het verschiet, dat ten slotte tot uitbarsting kwam met de militaire acties van de Compagnie tegen Riouw in 1782 en volgende jaren. Toen in 1792 op Bangka een burgeroorlog uitbrak in Muntok, waar een opvolgingstrijd aan het regentenhof leidde tot disloyaliteit aan de sultan van Palembang, zag de Djohorse sultan Mahmoed zijn kans schoon voor een poging zich met steun van piratengroepen meester te maken van het tineiland. In de langdurige chaos en anarchie die daarop volgde, kwam de tinproductie op Bangka vrijwel tot stilstand en werd de bevolking gedecimeerd door hongersnoden, ziekten en het geweld van de bezetters. Sultan Baha al-Din van Palembang was niet bij machte het tij te keren, zeker niet zonder militaire hulp van de Compagnie, die echter te verzwakt was door de oorlog tegen Riouw om effectief te kunnen ingrijpen. Tijdens al het tumult zond de Hoge Regering nog wel de kapitein-ter-zee A.H.C. Staringh, in 1789-1792 de commandant van het derde marine-eskader in de Oost, naar Palembang met het mandaat de sultan een hogere tinprijs te bieden om zo de smokkel tegen te gaan. Veel effect had het allemaal niet meer; Staringh gebruikte zijn opdracht verkeerd door ter compensatie van de prijsverhoging veel te hoge leveringen te verlangen, terwijl de situatie op Bangka onverminderd roerig bleef.[24] In dezelfde tijd begon bovendien de EIC met de rechtstreekse uitvoer van tin uit Cornwall naar Canton, waardoor het belang van Bangka als productiegebied nog verder verminderde.

Uiteindelijk keerde de rust pas in 1804 terug, bijna vijf jaar na de opheffing van de VOC. Palembang kwam in dat jaar onder bewind van sultan Mahmoed Badaroeddin II, die het Nederlandse gezag aanmerkelijk minder gunstig gezind was. Direct voorafgaand aan de capitulatie van de Franse en Nederlandse troepen op Java en het begin van het Engelse tussenbestuur op Java onder de luitenant-gouverneur Thomas Stamford Raffles (1811-1816), liet de sultan medio september 1811 de gehele bezetting van de Nederlandse loge vermoorden. Raffles stuurde het jaar daarop een strafexpeditie, waarbij de sultan werd vervangen door zijn broer Nadjmoeddin (Najmudin) en Palembang de tineilanden Bangka en Billiton blijvend moest afstaan.

Tot stabiele verhoudingen leidde deze stap evenwel niet; de verdreven sultan wist zijn gezag in de bovenlanden te handhaven en ageerde van daar uit voor het herstel van zijn vorstenmacht. Na de terugkeer van het Nederlandse gezag verving Batavia de pro-Engelse Nadjmoeddin in 1818 inderdaad weer door Badaroeddin II, die vervolgens in 1819 onverhoeds de Nederlandse bezetting van het fort aanviel en tot de aftocht uit Palembang dwong. Na een mislukte poging tot herovering nog in hetzelfde jaar, maakte een grote expeditiemacht onder generaal Merkus de Kock in juni 1821 ten een einde aan Badaroeddins bewind. De sultan werd gevangen genomen en naar Ternate verbannen, waarna Najmoeddins zoon Nadar als nieuwe vorst werd geïnstalleerd, maar zonder bestuursmacht. Het definitieve einde van het Palembangse vorstenrijk kwam in 1825, toen Nadjmoeddin en Nadar na twee jaar van hernieuwde opstand beide in Nederlandse handen vielen en verbannen werden, waarna het Gouvernement het sultanaat ophief.

De vorstendommen van het Maleise Schiereiland

In de vroeg-koloniale periode werd het Maleise Schiereiland aan de noordzijde scherp begrensd door het boeddhistische rijk van Ayutthaya in Siam, dat etnisch, cultureel en politiek weinig verwantschap had met de verscheidenheid aan islamitische Maleise vorstendommen verder zuidwaarts. Van noord naar zuid langs de westkust aan Straat Malakka waren de voornaamste onder deze kuststaatjes Kedah, Perak, Selangor, Malakka (Melaka) en, na 1511, Djohor (Johore), waartoe later ook de eilanden van de Riouw- (Riau) en Lingga-archipel behoorden. Aan de oostzijde langs de route naar China, waar de invloed van de noordelijker gelegen Siamese handelsstad Patani merkbaar was, waren Kelantan, Pahang en Terenganoe (Terengganu) de belangrijkste,

Malakka was sinds de islamisering in de vroege vijftiende eeuw als machtigste van de sultanaten bij uitstek de bakermat van de ontwikkeling van de Maleise taal en cultuur geworden, waarmee de lokale hoofden en adel van het gehele schiereiland zich in hoge mate verbonden voelde. De stad ontwikkelde zich in deze periode tot het dominerende handelscentrum in de regio, waar kooplieden uit de Arabische en Voor-Indische wereld hun stoffen en andere waren verhandelden tegen specerijen uit de Indische Archipel, porselein en andere luxe-artikelen uit China en metalen uit Japan. Javaanse handelaren speelden daarbij een voorname rol, maar politiek waren de Maleiers van oudsher meer verbonden met de oostkust van Sumatra en het Minangkabause rijk. De verschillende staten en staatjes waren naar inwonertal merendeels van geringe omvang; de direct met de sultanaten verbonden autochtone Maleise bevolking in de kustplaatsen telde veelal niet meer dan zo'n 2000 personen, met daar omheen een soms aanzienlijk groter aantal immigranten, handelaren uit alle windstreken.[25] Het dun bevolkte achterland leverde rijst voor de kuststeden en peper voor de export. De totale bevolking van het schiereiland bedroeg rond 1600 vermoedelijk niet meer dan ca. 500.000 zielen.[26] Daarnaast vond men in de Maleise wateren de zogenoemde Orang Laut (Orang Laoet, 'Zeemensen'), nomadische piratengemeenschappen van 200 tot 400 personen die op hun schepen of in tijdelijke onderkomens aan de kust bijeen leefden. Zij waren overal en nergens thuis en boden hun wankele loyaliteit aan de meestbiedende te koop aan. Vaak werden zij door de sultans ingehuurd om hun zeegebied te bewaken of een oorlogsvloot te leveren.

In tijden van oorlog werden bedreigde sultanaten nogal eens verplaatst naar minder toegankelijke streken, zoals in het geval van Malakka na 1511 naar Djohor en later naar de eilanden van de Riouw- en Lingga-archipel, zonder dat de betrokken vorsten daarbij hun aanspraken op hun oude territorium opgaven. Hun inkomsten bestonden uit tollen op goederen die via hun havens verscheept werden, en waar zij zich vestigden was dus in die zin van minder belang, mits de handel maar mee verplaatst kon worden. Dit laatste kon mede bereikt worden door de Orang Laut in te zetten voor het aanhouden en naar de eigen havens escorteren van passerende handelsschepen. Deze situatie week als geheel sterk af van die aan de oostkust van Sumatra, waar de gezagsgebieden van de verschillende sultanaten wel goeddeels vastlagen en de vorsten zich nooit blijvend elders vestigden.

De Hoge Regering bleef het liefst buiten de onderlinge en binnenlandse politieke intriges van de Maleise vorstendommen, die in de meeste gevallen te maken hadden met opvolgingskwesties. De sultan had vaak veel kinderen bij meerdere vrouwen, terwijl de hiërarchie voor de opvolging niet altijd duidelijk was. Uit politieke motieven werden vrouwen voor de sultan dikwijls gezocht in gebieden waarmee het hof banden aan wilde knopen of waarop al oudere aanspraken rustten. De sultan was omgeven door ministers en rijksbestuurders die elk hun invloed op de vorst probeerden uit te oefenen of, indien de sultan zelf nog minderjarig was, direct in zijn naam regeerden. Intrige en strijd aan het hof waren dan ook nooit ver. De aanwijzing van een favoriete zoon tot opvolger was bijvoorbeeld bijna altijd aanleiding tot felle naijver bij diens gepasseerde broers en eindigde niet zelden in openlijk verzet, met alle nadelige gevolgen voor de stabiliteit in het rijk van dien.[27] In dit klimaat voelden de vertegenwoordigers van de Compagnie zich meestal niet erg thuis, maar anderzijds kon Nederlandse steun aan de juiste factie veel voordeel opleveren in de vorm van handelsprivileges.

Een keerpunt in de geschiedenis van het Maleise Schiereiland was de verovering van Malakka door de Portugezen in 1511, waarmee zij toen als eerste Europese mogendheid een permanente vestiging in Zuidoost-Azië verwierven en de basis legden voor de verdere westerse koloniale expansie in de regio. De komst van de Portugezen had onder meer tot gevolg dat de voordien stabiele handelsstromen tussen Oost- en West-Azië verstoord raakten en de Maleise havens hun centrale rol daarin uiteindelijk deels verloren aan Bantam en Atjeh. De sultan moest vluchten en de stad werd door moslimhandelaren verlaten. Zonder een verdedigbare thuisbasis kwamen verschillende gevluchte partijen uit het sultanaat door conflicterende belangen en loyaliteiten tegenover elkaar te staan, waardoor Atjeh, Malakka en Djohor elkaar te vuur en te zwaard bestrijdende handelsconcurrerenten werden.[28] Mede door de vijandige houding van de Portugezen tegenover de islam verloor Malakka daarbij steeds meer terrein als centrum van de regionale peperhandel, al kon dit later in de zestiende eeuw ten dele gecompenseerd worden door de functies van koloniaal bestuurlijk centrum en stapelplaats van specerijen aangevoerd uit de Portugese vestigingen in de Molukken.

Malakka en Djohor

De zwerftocht van de uit Malakka verjaagde sultan Mahmoed (Mahmud) eindigde in Djohor, waar hij zich kort na 1511 vestigde in afwachting van een mogelijkheid zijn gebied te heroveren. Gedurende de verdere zestiende eeuw deed zich daartoe voor hem en zijn opvolgers geen gelegenheid meer voor, maar met de komst van de Nederlanders in de Maleise wateren leek de verwezenlijking van dit doel in de vroege zeventiende eeuw alsnog binnen bereik te komen. De wederzijdse belangen waren nagenoeg gelijk. Centraal stonden het inperken van de macht van Atjeh en Malakka, het laatste indien mogelijk door volledige verdrijving van de Portugezen, en het bereiken van stabiele en veilige verhoudingen in de regionale politiek en handel. Djohor kon de VOC daarbij behulpzaam zijn door zijn invloed op de Orang Laut aan te wenden om de Nederlandse macht ter zee te versterken.

In 1606 en 1608 ondernamen vloten van de VOC de eerste gerichte pogingen Malakka in te nemen, vooralsnog zonder hulp van Djohor, dat na bijna een eeuw van strijd te zwak was om een substantiële bijdrage te leveren. De vloot van Cornelis Matelieff viel de stad in 1606 driemaal aan, maar werd evenzo vaak teruggeworpen. Admiraal Pieter Willemsz Verhoeff probeerde het twee jaar later nog eens, opnieuw zonder succes; Malakka bleek voor zulke gelegenheidsondernemingen door passerende vloten eenvoudig te sterk. Pas nadat de Compagnie in 1619 in Batavia haar bestuurscentrum in Azië had gevestigd, kon aan een meer structurele aanval gedacht worden.

Het duurde nog tot 1636, toen radja Moeda van Atjeh overleed en zijn opvolgers niet zijn macht erfden, dat Djohor en de VOC concrete plannen konden maken. In augustus 1640 kwam het op initiatief van gouverneur-generaal Antonio van Diemen (1636-1643) ten slotte tot een grote gezamenlijke actie, nadat compagniesschepen en de Orang Laut, ingehuurd door sultan Abdoel al-Djalil (Abdul al-Jalil, 1623-1677) van Djohor en altijd op zoek naar buit, tevoren al een langdurige blokkade van Malakka waren begonnen. De stad werd echter hardnekkig verdedigd, waardoor de grote aanval aanvankelijk verzandde in een slepend beleg, dat aan beide zijden veel slachtoffers vergde. Het was uiteindelijk pas in januari 1641 dat Malakka door de compagniestroepen kon worden ingenomen. De overwinnaars troffen bij hun intocht de stad volledig in puin aan; meer dan 7000 van de oorspronkelijk ca. 20.000 inwoners bleken tijdens het beleg door hongersnood en beschietingen te zijn omgekomen.

Met de overwinning verkreeg de VOC vrijwel volledige zeggenschap over de Straat van Malakka. Atjeh was sterk verzwakt, met de Oost-Sumatraanse sultans van Djambi en Palembang waren gunstige verdragen gesloten, terwijl de bevriende Djohoresen de zuidkust controleerden. Met de sultan van Djohor werden verdragen gemaakt over de verdeling van de handel en het bieden van bescherming tegen zeeroverij. In de nieuwe situatie won de regio als geheel sterk aan stabiliteit, al gaven verschillen in de uitleg van de verdragen in latere jaren nog wel eens aanleiding tot onenigheid. De rol van Djohor bij het beleg was overigens volgens de eigen bronnen veel groter geweest dan in de interpretatie van de Compagnie en de overwinning had Abdoel al-Djalil veel aanzien gebracht.[29] De sultan maakte daar gebruik van door Siak en Indragiri op Oost Sumatra en gebieden in Selangor en Pahang op te eisen, op grond van de staatkundige verhoudingen van voor de Portugese verovering van Malakka in 1511. Daarnaast maakte zijn nieuwe macht het hem mogelijk de zeehandel met hulp van de Orang Laut in toenemende mate naar Djohor te dirigeren, waardoor Malakka letterlijk steeds meer schepen aan zich voorbij zag gaan. Atjeh werd na de val van Portugees Malakka met Nederlandse hulp tot vrede met Djohor gedwongen, waardoor de sultan ook het noorden weinig problemen meer te verwachten had.

In politieke zin was de VOC nogal tweeslachtig te werk gegaan. In Batavia werd Malakka na de verovering in de eerste plaats gezien als de waakhond van de Compagnie in de noordelijke Straat van Malakka, die er vooral voor moest zorgen dat veilige doorvaart gegarandeerd was. De handel op Malakka werd minder belangrijk geacht; de opbrengsten daaruit werden in Batavia via de contracten met Djohor toch wel verkregen. Dit alles werd met lede ogen aangezien door de plaatselijke VOC-bestuurders in Malakka, die aldus meer administrateurs dan negotiehouders werden en bedrijvigheid en inkomsten zagen verdwijnen, niet in het minst van hun private handel. De tegengestelde belangen van Malakka en Batavia betekenden voor de sultan van Djohor in feite dat hij met twee VOC's te maken had. De instructies vanuit Batavia naar Malakka gaven niet altijd duidelijk de beleidsprioriteiten aan, waardoor het plaatselijke bestuur nogal eens eigengereid te werk kon gaan. Men keek er met jaloersheid naar Djohor en het kwam ten slotte zover dat Batavia om militair ingrijpen werd gevraagd teneinde de Djohorse handel in het gebied te beteugelen en gedeeltelijk naar Malakka te dirigeren.

De aanleiding was een incident in Siak, waar kort voor 1670 tin was gevonden. VOC-opperhoofd Balthazar Bort in Malakka was er snel bij om een verdrag te maken voor de exclusieve levering van de Siakse tin. Deze zou worden verhandeld via Malakka, zonder de sultan van Djohor, die oude aanspraken op Siak liet gelden, daarvoor rechten te betalen. Gouverneur-generaal Joan Maetsuyker (1653-1678) bleek niet bereid aan de eisen van zijn ondergeschikte toe te geven, om de belangrijke vrede met de sultan niet te verstoren. Tegelijkertijd zag hij wel in dat de Compagnie diens groeiende macht op termijn aan banden zou moeten leggen. In diezelfde jaren had de VOC de handen echter nog vol aan de verovering van Makassar op Celebes, die in 1669 werd voltooid. Een van de gevolgen daarvan was een massale uittocht van inheemse bevolkingsgroepen uit Zuid-Celebes, die de verhoudingen in de Maleise wereld ingrijpend zou veranderen.

De Boeginezen op het Maleise Schiereiland

Na de inname van Makassar verlieten grote groepen Boeginezen (Bugis) hun oude woongebied in het zuiden en oosten van Zuid-Celebes, dat nu onder gezag kwam van de Compagnie en haar bondgenoot en vazal Aroe Palaka van Bone. 'They took to their ships like marauding Vikings in search of honour, wealth and new homes,' zo vat Merle Ricklefs de uittocht treffend samen in zijn *A History of Modern Indonesia since c. 1300*.[30] Velen trokken westwaarts naar het dun bevolkte Maleise Schiereiland, waar zij zich onder meer vestigden in de Riouw-archipel en rond Selangor. Hoewel de Boeginezen zich aanvankelijk goeddeels buiten de interne aangelegenheden van de Maleise vorstendommen hielden, ontstonden op den duur toch spanningen. In 1699 werd de Djohorse Sultan Mahmoed Sjah

19 ibid., deel III, pag. 288
20 Lewis, *Jan Compagnie*, pag. 25-36
21 Vos, *Gentle Janus*, pag. 37
22 ibid., pag. 31-32
23 Jacobs, *Koopman in Azië*, pag. 53-60
24 ibid., pag. 190-191
25 Van Goor, *De Neerlandse Kolonien*, pag. 77
26 *Cambridge History of S.E. Asia*, pag. 463
27 Andaya, *De VOC en de Maleise Wereld*, pag. 125-150, en Watson Anday, Andaya, *A History of Malaysia*, hoofdstukken 2 en 3
28 Ricklefs, *A History of Modern Indonesia*, pag. 24, en Watson Andaya, Andaya, *A History of Malaysia*, pag. 61
29 Vos, *Gentle Janus*, pag. 63
30 Ricklefs, *A History of Modern Indonesia*, pag. 65

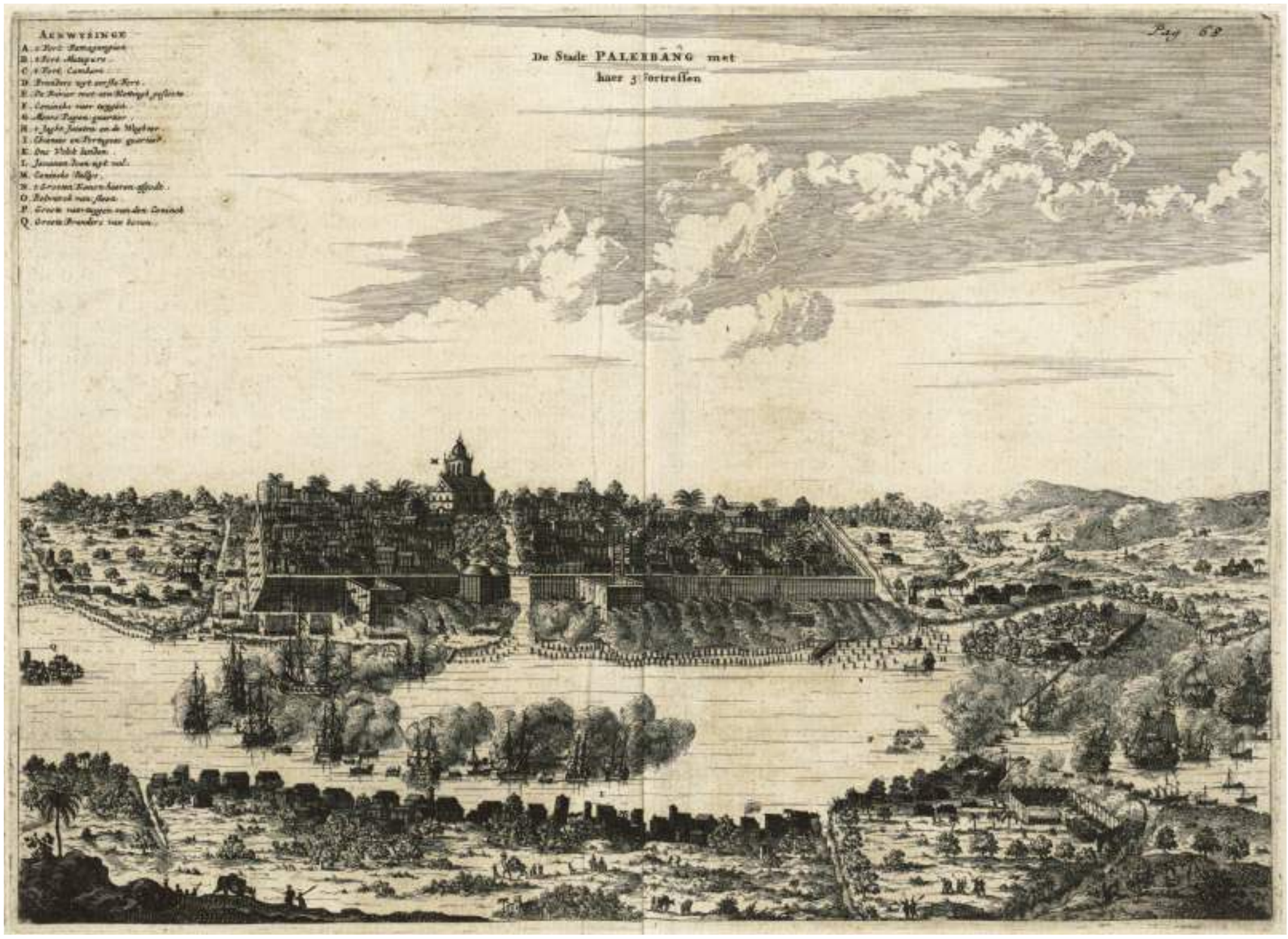

De verovering en de facto onderwerping van Palembang door een expeditiemacht uit Batavia onder leiding van Joan van der Laen en Johannes Truytmans in 1659, na de inname van Malakka in 1641 de tweede grote militaire onderneming door de Compagnie in de westelijke Indische Archipel, legde de grondslag voor de latere hegemonie van de VOC over zuidelijk Sumatra. De aanval op de stad is hier afgebeeld in een gravure uit Joan Nieuhofs *Gedenkwaerdige lant en zeereise door verscheide gewesten van Oostindien* (1682).

The conquest and *de facto* subjugation of Palembang by an expeditionary force from Batavia under Joan van der Laen and Johannes Truytmans in 1659, which was the Company's second major military endeavour in the western Malay Archipelago after the capture of Malacca in 1641, laid the foundation for the VOC's later hegemony over southern Sumatra. The assault on the city is shown here in an engraving from Joan Nieuhof's *Gedenkwaerdige lant en zeereise door verscheide gewesten van Oostindien* (Memorable land and sea journey through various parts of the East Indies, 1682).

Collectie/Collection: A.G. de Roever.

(Mahmud Shah, geïnstalleerd 1685) na een wreed bewind door leden van zijn hofadel vermoord en vervangen door een leider uit eigen kring, hetgeen direct tot grote problemen met de Orang Laut had geleid. In hun traditie had alleen Allah het recht te oordelen over heersers en daarom weigerden zij het gezag te erkennen van de nieuwe sultan Abdoel Djalil Sjah (Abdul Jalil Shah), die een van de opstandelingen was geweest.[31] Zij vervielen spoedig weer in piraterij en kwamen als vijanden tegenover Djohor te staan. De Boeginezen zagen hierin een kans meer macht te verwerven en sloten zich bij de Orang Laut aan, om gezamenlijk tegen de nieuwe machthebber op te trekken. De Maleise factie van de vermoorde sultan was gevlucht naar Terenganoe, in de hoop van daar met hulp uit Siam de oude dynastie weer te kunnen vestigen.

Na jaren van onrust verscheen in 1717 de Siakse vorst radja Ketjil, die beweerde een zoon van de vermoorde Mahmoed Sjah te zijn en daarom aanspraak maakte op de troon van Djohor. Hij vond steun bij de Orang Laut en de aan de dynastie van de vermoorde sultan trouw gebleven Maleiers, maar niet bij de Boeginezen, die nu zelf hun oog op de troon hadden laten vallen. Hun aantal was door verdere immigratie uit Celebes fors gegroeid en zo hadden zij zich steeds onafhankelijker van Djohor op kunnen stellen, vooral in het noorden rond Selangor. Abdoel Djalil Sjah was op de vlucht geslagen voor de invallers uit Siak, maar Ketjil had hem later onder verraderlijk voorwendsel teruggeroepen naar Djohor en hem vervolgens onderweg laten vermoorden. In 1721 moest uiteindelijk echter ook radja Ketjil buigen voor het verzet van de Boeginezen en zich in Siak terugtrekken.

De Hoge Regering had intussen met groeiende bezorgdheid het centrale gezag van Djohor, nodig voor een stabiele en controleerbare zeehandel, zien wegvallen. Het sultanaat verviel gaandeweg in een chaos van strijdende partijen en facties van Maleiers, Boeginezen, Minangkabauers uit Siak en Orang Laut. Ook deden deze partijen naar de zin van Batavia veel te veel zaken met Engelse handelaren, die hier op deze wijze een steeds groter aandeel van de handel in tin, peper en opium buiten de Compagnie hielden. De bezorgdheid om de scheepvaart was terecht en er was haar dus alles aan gelegen de vroegere orde terug te krijgen, waarvoor de beste methode leek een sterke sultan in het zadel te helpen. Toen in 1720 de Boeginezen de hulp zochten van de VOC bij de opvolgingsstrijd in Djohor, zag men in Batavia dan ook zijn kans schoon. Met Nederlandse hulp werd een zoon van Abdoel Djalil Sjah geïnstalleerd als sultan Soleiman (Suleiman, 1722-1760), met een der Boeginese hoofden als kroonprins. Een dochter van Soleiman trouwde later met de beoogde sultan van Terenganoe, Mansoer Sjah (Mansur Shah, 1740-1793), waardoor deze beide staten verbonden werden. De VOC ontving voor haar steun exclusieve handelscontracten in Selangor en Siak, gebieden die van oudsher onder Djohor stonden maar nu een grotendeels Boeginese kustbevolking hadden.

In 1755 ontstonden echter toch weer conflicten, die hoog opliepen toen de Compagnie haar greep op de tinproductie in Siak, Perak en Selangor wilde verstevigen door gewapenderhand een eind te maken aan de massale ontduiking van deze contracten door de plaatselijke Boeginese bevolking. Met hulp van Mansoer Sjah uit Terenganoe werden de Boeginezen geheel verdreven uit Siak, maar in Selangor lukte dat maar gedeeltelijk. De Boeginezen antwoordden met een tegenaanval op Malakka, die zonder succes bleef; een door Batavia gestuurde vloot om hulp te bieden kon zonder in actie gekomen te zijn terugkeren.[32] Uiteindelijk dwong de VOC door effectieve blokkades van de Boeginese havens in Perak en Selangor de geëiste exclusieve tinleveringen alsnog af.

Na de dood van Soleiman in 1760 ontstond in Djohor een opvolgingsstrijd tussen een pro- en een contra-Boeginese partij, de laatste onder leiding van sultan Mansoer van Terenganoe. Het pleit werd beslecht door de aanwijzing van een eenjarige baby als troonopvolger, de latere sultan Mahmoed (Mahmud, 1761-1812), waarmee de werkelijke macht voorlopig in handen kwam van de Boeginese eerste minister Daeng Kambodja (Daeng Camboja). Uiteindelijk kwam het in 1782 en volgende jaren tot een grote militaire confrontatie tussen de VOC en de Boeginezen van Riouw en Selangor onder aanvoering van hun zelfbenoemde radja Hadji (Haji), waaruit de Nederlandse partij, na aanvankelijke tegenslagen, in 1784 ondubbelzinnig als overwinnaar tevoorschijn kwam. Beslissend daarbij was de inzet in dat jaar van een landseskader van zes oorlogsschepen met een expeditiemacht uit de Republiek onder commandeur Jacob Pieter van Braam, die eerst het belegerde Malakka ontzette en vervolgens de Boeginese strijdkrachten in Selangor en Riouw versloeg. Djohor kwam nu formeel onder oppergezag van de Hoge Regering, met sultan Mahmoed als vazal; het uiteindelijke verdrag daartoe, dat de vorst ter compensatie voor het verlies van bestuursmacht een deel van de havenopbrengsten bood, werd hem in 1787 opgelegd.

Sultan Mahmoed aanvaardde deze uitkomst niet. Daartoe in het geheim aangezet door de Djohorse vorst, verdreef een groep piraten uit de Filippijnen, de Ilanun, nog in 1787 het VOC-garnizoen uit Riouw. Mahmoed, die zich daarbij nadrukkelijk afzijdig had gehouden, wachtte de onvermijdelijke tegenactie van de Compagnie liever niet af en week met zijn hof uit naar de Lingga-archipel. Van daar uit zocht hij steun bij sultan Mansoer van Terenganoe, met wiens bemiddeling hij tot een nieuw vergelijk met Batavia hoopte te komen. Het was duidelijk, zoals de geschiedenis al eerder had bewezen, dat de twee partijen tot elkaar veroordeeld waren. De rondzwervende Boeginezen, de Orang Laut zonder meester en nu ook nog de Ilanun hadden de scheepvaart er niet veiliger op gemaakt en de VOC in haar nadagen wilde geen oorlog meer. Zonder hulp van de sultan van Djohor zou de piraterij niet te bedwingen zijn. In 1795 ging de Hoge Regering ermee akkoord dat Mahmoed opnieuw als sultan van Djohor werd geïnstalleerd.

In de volgende jaren werden echter alle Nederlandse bezittingen aan de Straat van Malakka met goedkeuring van de gevluchte stadhouder Willem V door de Engelsen bezet. De EIC had zich al in 1786 blijvend in de regio gevestigd op het eiland Pinang (Penang, Prince of Wales Island) voor de kust van Kedah, tegen betaling van een jaargeld aan de vorst. Het was in eerste instantie bedoeld als verversingsplaats op de zeeroute naar China, maar voor de later noodzakelijk geachte controle op de scheepvaart in het zuidelijke deel van de Straat van Malakka en in Straat Soenda voldeed het vanwege de noordelijke ligging minder. De ideale locatie voor deze Britse belangen werd in 1819, na de teruggave van de vroegere compagniesbezittingen in de Indische Archipel aan Nederland, door de toenmalige gouverneur van Benkoelen en vroegere luitenant-gouverneur van Java, Thomas Stamford Raffles, gevonden op het Djohorse eilandje Singapoera (Singapura, Singapore) of Temasek aan de uiterste zuidpunt van het Maleise Schiereiland. Tegen betaling van een vaste vergoeding aan de sultan verkreeg de EIC hier het recht tot vestiging van een nederzetting, die zich in de volgende decennia zou ontwikkelen tot een geduchte handelsconcurrent van Batavia. Het conflict met Nederland dat hieruit direct ontstond – Djohor gold voor Batavia immers als een onderhorige staat – werd in 1824 beëindigd met het Verdrag van Londen, waarbij onder meer de Engelse vestigingen op de westkust van Sumatra werden geruild tegen de Nederlandse op het Maleise Schiereiland. In het kader van deze overeenkomst kwam Benkoelen met onderhorigheden op 1 maart 1825 onder gezag van het Nederlands-Indische Gouvernement en werd het gewest Malakka op dezelfde datum overgedragen aan Groot-Brittannië.

Borneo

Borneo (Kalimantan), het op twee na grootste eiland ter wereld, was voor de VOC van relatief gering belang. De bemoeienis van Batavia richtte zich voornamelijk op het sultanaat Bandjermasin of Martapoera (Banjarmasin, Martapura) aan de zuidkust, ter verkrijging van het pepermonopolie in dit deel van de Archipel, en op Soekadana (Sukadana) met zijn gelijknamige haven en hofplaats, waar de handel in diamanten enige tijd van betekenis was. In beide hadden zich na de verovering van Malakka in 1511 gevluchte kooplieden gevestigd, evenals in Brunei (Broenei), waarna ook op Borneo de islamisering van de kustlanden op grotere schaal was begonnen. Bandjermasin was hier in de zestiende en zeventiende eeuw het machtigste rijk en vanwege de bestaande pepercultuur tevens de belangrijkste handelsplaats. Het sultanaat was dynastiek verbonden met de radja's van Soekadana, wat ook dit kleine vorstendom binnen zijn invloedssfeer bracht. Tussen Bandjermasin en Soekadana lag het uitgestrekte gewest Kotawaringin, waar de Compagnie later bij gelegenheid rijst inkocht. Het eiland werd in de zestiende eeuw geregeld bezocht door Portugezen en Spanjaarden. De eerste Nederlandse expeditie die Borneo aandeed, was die van Olivier van Noort in 1600. Hij ging in Brunei aan land, maar merkte al snel dat de bevolking hem niet welgezind was. Ter plaatse bleek weinig handelswaar voorhanden, afgezien van enige kamfer en ook diamanten, die door Chinese kooplieden naar Patani werden uitgevoerd. In Soekadana zouden mogelijk meer diamanten verkrijgbaar zijn, terwijl dit vorstendom ook toegankelijker werd geacht voor westerse kooplieden.

Bandjermasin

De eerste poging van de VOC om handelsbetrekkingen met Bandjermasin aan te knopen, in 1607 onder leiding van de koopman Gillis Michielsz, eindigde rampzalig: bij een van de bezoeken aan wal werd het voltallige gezantschap uitgemoord. Hoewel het vermoeden bestond dat Michielsz de slachtpartij door onhebbelijk optreden zelf had uitgelokt, kon de Compagnie dit niet over haar kant laten gaan; strafexpedities hadden vooral de functie 'indruk te maken op andere inlandsche potentaten'.[33] Niet eerder dan in 1612 had men echter in de Archipel de beschikking over voldoende schepen om daadwerkelijk te kunnen optreden. Ondanks de schijnbare overmacht van de radja, die volgens sommige bronnen wel 50.000 man op de been kon brengen, werd Bandjermasin vanaf de Martapoera-rivier door vier VOC schepen aangevallen en met de grond gelijkgemaakt.[34] De stad en het hof bestonden voornamelijk uit houten behuizingen op palen pal aan de rivier en lagen geheel onbeschermd tegen het scheepsgeschut.[35] De sultan trok zich met zijn gevolg terug op de hoger en verder landinwaarts aan de rivier gelegen plaats Martapoera, die beter verdedigbaar was.

Pas in 1623 werd weer een schip gestuurd, met de strikte instructie uitsluitend vanaf het dek te handelen en niet aan land te gaan. Door vijandelijkheden met Bantam in die jaren waren de peperleveranties van Java teruggelopen en werd elders in de Archipel naar alternatieven gezocht. In Bandjermasin bleek de handel zonder eigen loge en voorraden spoedig een moeizame aangelegenheid en veel resultaat leverde het dan ook niet op. Tot 1629 werden nog enkele expedities uitgerust, maar de opbrengsten van zo'n 100.000 pond peper per reis waren te gering om de kosten te dekken.[36] De oogsten gingen merendeels buiten de Compagnie om met Chinese jonken naar Siam en Makassar. Gouverneur-generaal Jan Pietersz Coen (1619-1623, 1627-1629) had intussen vrijhandelaren toegestaan peper in te kopen in gebieden waar de VOC niet zelf gevestigd was, mits deze vervolgens maar naar Batavia werd gebracht. Deze regeling werd nu ook voor Bandjermasin van kracht.

Na 1631 ontstond er een nieuwe politieke situatie, toen Bandjermasin in conflict raakte met Mataram en de Hoge Regering om bescherming vroeg. Deze wilde wel helpen, in ruil voor het pepermonopolie, en een expeditie werd uitgezonden om voor de kust van zuidelijk Borneo en op de Martapoera-rivier Javaanse schepen te weren. Ter bekrachtiging van de nieuwe samenwerking zond de radja een afgevaardigde, Godja Babouw (Goja Babau), naar Batavia om een overeenkomst te tekenen, waarbij de vorst een vooruitbetaling kreeg voor het leveren van peper. Deze 'obligatie bij forma van contract' werd door de Compagnie geïnterpreteerd als een solide verdrag op basis waarvan zij exclusiviteit in de peperhandel kon claimen. De aanhef van het op 4 september 1635 ondertekende document luidde in dezelfde geest: 'Ik, Retna dy Ratya, alias Godja Babouw, sabandhar des konings van Benjarmassingh in Martapoera, expresselijk als ambassadeur door Z. majesteit afgezonden van Martapoere naar Batavia om aan den heer Gov. Genl. En Raden te beloven dat er geen peper in de landen van Benjarmassingh zal verkocht worden zoolang als eenige Nederlanders te Martapoera aan land zullen houden of dat daar, of te Benjarmassingh eenig schip, jacht of sloep van welg. Heeren Gen en Rn mogt wezen.'[37]

Niettemin bestond al langer het vermoeden dat de Engelsen, die intussen ook in Bandjermasin waren verschenen, van hier heimelijk peper uitvoerden. Het monopolie gaf de VOC in eigen ogen het recht een passensysteem in te voeren voor alle vaart naar en van zuidelijk Borneo en 'overtreders' op te brengen, maar tegelijkertijd kon een al te strikte naleving in Bandjermasin veel kwaad bloed zetten. Dit gold in het bijzonder voor de rijksbestuurders, die veel macht van de oude radja hadden overgenomen en de VOC vijandig gezind waren omdat zij met het monopolie hun eigen lucratieve handel in gevaar zagen komen. Zij leverden voor hogere prijzen aan de Engelsen en ook aan Chinese, Javaanse en Makassarse handelaren, buiten de radja om, die bij een totale jaarlijkse peperproductie van ongeveer 1,5 miljoen pond in het vorstendom als geheel naar eigen zeggen over slechts 250.000 pond zeggenschap had. In 1635 betrok de VOC een kleine loge in Bandjermasin om voorraad te vormen; tot 1637 werd hier gemiddeld zo'n 670.000 pond peper per jaar ingekocht.[38]

In 1637 werd een nieuw opperhoofd aangesteld, de onervaren Coenraad Cramer. Zijn letterlijke interpretatie van de obligatie leidde ertoe dat de rijksbestuurders nu zodanige beperkingen opgelegd kregen, dat zij de VOC geheel uit het vorstendom wilden weren. Door hun toedoen kwam het in 1638 tot een opstand tegen de

31 Watson Andaya, Andaya, *A History of Malaysia*, pag. 77
32 *Generale Missive*, 31 december 1756, pag. 48
33 Kielstra, *Indische Archipel*, pag. 230
34 Van Dijk, *Neerlands vroegste betrekkingen*, pag. 7; Valentijn, *Oud en Nieuw Oost-Indiën*, dl. III, pag. 224, houdt het op 7200
35 Valentijn, *Oud en Nieuw Oost-Indiën*, dl. III, pag. 222
36 Van Dijk, op. cit., pag. 9-11
37 Van Dijk, op. cit., pag. 25
38 ibid., pag. 49

Nederlanders, waarbij de 108 man tellende bezetting van de loge in Bandjermasin geheel werd uitgemoord, evenals de voltallige bemanning van 40 koppen op twee schepen van vrijhandelaren die door de Compagnie naar Kotawaringin waren gezonden om rijst in te kopen. De diepere oorzaak lag in de al te eenzijdige bepalingen van de overeenkomst van 1635, in Bandjermasinse ogen eerder een opgelegd wurgcontract, en de strikte naleving ervan door Cramer was niet meer dan een aanleiding voor het geweld geweest. Het opperhoofd had daarbij weinig oog gehad voor zijn instructies, waarin het afsluitend met nadruk heette: 'Wees vriendelijk en humain, in uw omgang een voorganger van deugd en soberheid, houd uw volk in goede orde en ontzag en administreer een goede justitie: zo zal God het werk der Compagnie onder uw directie zegenen.'[39]

In Batavia leidden de gebeurtenissen tot grote verontwaardiging. Directeur-generaal Philip Lucasz, die toen gouverneur-generaal Van Diemen verving voor de duur van diens inspectiereis naar de Molukken, organiseerde direct een gruwelijke wraakactie door een schip te zenden met de instructie zoveel mogelijk lokale inwoners op te pakken en hen afzichtelijk te verminken, en de ongelukkigen vervolgens in open bootjes naar het sultanshof te sturen. Op het diplomatieke front nam Lucasz daarnaast een ongebruikelijke stap door van het gebeurde een eenzijdig verslag op te laten stellen en openbaar te maken, waarin de onbetrouwbaarheid van de sultan wereldkundig werd gemaakt. Deze brief, met de titel *Insinuatie over 't moorden der Nederlanders door die van Martapoera aan alle Indische koningen gedaan*, werd naar alle compagniesvestigingen, vorsten en staten in de Indische Archipel verzonden, vergezeld van een uitdrukkelijk verbod op alle handel van en naar Bandjermasin. In de geschiedenis van de VOC is deze notitie volstrekt uniek; een publiek document van vergelijkbare strekking was nooit eerder uitgegaan en evenmin is het nadien ooit nog tot een dergelijk optreden gekomen.

Lucasz' wrede actie had op korte termijn ongetwijfeld een afschrikwekkend effect op de lokale bevolking, maar het voorspelbare resultaat was dat de peperhandel in Bandjermasin nu voor langere tijd vrijwel geheel in handen kwam van de EIC. De Engelsen hielden zich afzijdig van het conflict en achtten zich niet gebonden het verbod op de handel met het sultanaat, conform de brief van Lucasz, op te volgen. Van Diemen reageerde na zijn terugkomst veel behoudender en zocht naar een praktische oplossing om toch van peperleveranties verzekerd te zijn. In 1640 had de VOC de handen vol aan de voorgenomen verovering van Malakka, de strijd op Ceylon en de blokkades van Goa; op een uitgebreide oorlog in Bandjermasin zat men niet te wachten. Hij bood de radja uiteindelijk vrede aan en stelde voor ''t gepasseerde ter wederzijden als in de zee te begraven', ondanks de toen geldende instructie van de Heren Zeventien tot onverminderde voortzetting van de strafmaatregelen tegen Bandjermasin[40]. Eigen schepen stuurde Batavia voorlopig niet meer, maar de handel kon als vanouds weer door lokale schepen en Chinese tussenhandelaren worden onderhouden.

In de verdere zeventiende eeuw bleef de relatie koel. Weliswaar werd in 1661 toch weer een monopoliecontract afgesloten en vier jaar later zelfs opnieuw een loge geopend, maar het verdrag bleek in de praktijk nauwelijks meer dan een papieren letter en al in 1666 besloot de Hoge Regering de vestiging weer op te heffen. Wel kreeg de VOC toen de toezegging dat eigen schepen van de radja voortaan peper naar Batavia zouden aanvoeren. Tot 1711 werden nadien geen compagniesschepen meer gestuurd en wachtte men gelaten af wat er jaarlijks uit Bandjermasin werd gebracht.

Paravicini, Hoffman en Van Boekholtz als commissarissen naar Borneo

In de eerste decennia van de achttiende eeuw begonnen de peperleveranties uit Palembang en Bantam terug te lopen en werd het voor de Compagnie van belang de handel met Bandjermasin nieuw leven in te blazen; van de ca. 25 miljoen pond peper die in de jaren 1729-1734 in Batavia werd aangevoerd, kwam onder de bestaande verhoudingen toch 6% uit Bandjermasin.[41] In 1733 werd opnieuw een verdrag gesloten, dat echter in de praktijk van de volgende jaren niet tot substantieel hogere leveranties leidde. Gouverneur-generaal Gustaaf Willem baron van Imhoff (1743-1751), de zelfbenoemde 'Hersteller', besloot daarop tot een krachtiger aanpak en zond in 1747 een eskader van zes schepen naar Borneo om de peperhandel door anderen te beletten en een nieuw monopoliecontract af te dwingen. Op het eilandje Tatas tussen de Martapoera-rivier en de Barito werd tegenover het hof van Bandjermasin een loge gevestigd, die op zijn instructies ook gehandhaafd zou blijven in tijden van onrendabele handel, teneinde in de toekomst steeds verzekerd te zijn van regelmatige leveranties. Het nieuwe contract voorzag onder meer in het recht voor de Chinese gemeenschap om jaarlijks 400.000 pond peper te kopen en te verhandelen, waarvoor de VOC een commissie kreeg; de rest diende rechtstreeks aan de Nederlanders geleverd te worden.

Aanvankelijk ging de handel goed en kwamen er jaarlijkse leveranties tussen de 600.000 en 1 miljoen pond tot stand, maar na 1751 daalde de toelevering scherp. In Batavia geloofde men de berichten van het opperhoofd Bernard te Lineto over slechte oogsten, de onwil van sultan Tamdjidoellah (Tamjidulah) en de ongunstige rol van de Chinezen niet en rees het vermoeden dat er meer aan de hand was. Daarop werd in 1756 besloten Johan Andreas Paravicini, die eerder succesrijke missies naar Palembang en Timor had volbracht, als commissaris naar Bandjermasin te sturen om de zaak te onderzoeken. Paravicini ging weer zeer voortvarend te werk. Het vorstendom werd in deze periode beheerst door een opvolgingsstrijd tussen de heersende sultan Tamdjidoellah, die in feite als regent optrad voor de tot dan toe minderjarige wettige sultan Mohammed, en de laatstgenoemde, die nu volwassen was en zijn troon opeiste. Door met zowel de oude sultan als de pretendent contracten te maken, zonder dat zij dit van elkaar wisten, hoopte Paravicini de belangen van de Compagnie onder alle omstandigheden veilig te kunnen stellen, ongeacht de uitkomst van de opvolgingskwestie. Zijn onderzoek naar Te Lineto leverde niet veel op, hoewel er een sterk vermoeden bestond dat deze smeergeld van de Chinezen aannam om illegale peperleveranties door de vingers te zien. De enige concessie die Paravicini gedaan had om zijn contracten getekend te krijgen, was de toezegging enkele afvallige gewesten in oostelijk Borneo, onder meer Koetei (Kutai) en Pasir, met militaire hulp weer onder het gezag van Bandjermasin te plaatsen.

Paravicini was niet weinig trots op dit resultaat, zoals blijkt uit de inleidende tekst van zijn verslag aan Batavia: 'Dat hij [= Paravicini] dergerlijke voordelen verkregen heeft van zulk een trotsen en ongemakkelyken en magtigen monarch, welkens aansien alleen genoeg is om iemand een dadelyke benauwdheijd op 't lijf te jagen, dat is iets dat alle verstand te boven gaat.'[42] Deze visie werd in Batavia echter niet door iedereen gedeeld en de kritiek was er niet van de lucht, in het bijzonder vanwege de toezegging van militaire steun. De Compagnie was niet bij machte, noch had zij er enig belang bij, een expeditie naar de commercieel oninteressante oostkust van Borneo uit te zenden om daar het gezag te vestigen van een vorst in wie men toch al weinig vertrouwen had. Stilzwijgend hield de Hoge Regering zich dan ook niet aan deze afspraak, ook al was het duidelijk dat de sultan zich dan evenmin aan zijn verplichtingen gebonden zou achten.

Tamdjidoellah deed in 1759 'vrijwillig' afstand ten gunste van de wettige erfopvolger Mohammed, maar deze stierf al een jaar later. Hij werd opgevolgd door de rijksbestuurder Nata, een neef van Tamdjidoellah, die zich als sultan Kaharoeddin (Kaharudin, 1761-1801) van de troon meester had gemaakt; Tamdjidoellah zelf overleed in 1767. Na 1780 raakte de VOC opnieuw verstrikt in een opvolgingsstrijd, toen Kaharoeddin twee van de drie erfopvolgers had laten vermoorden; het VOC-opperhoofd rapporteerde over het gebeuren dat de ongelukkigen 'met een geprepareert drankie uijt de waereld geholpen' waren.[43] De overgebleven broer Amil vluchtte naar Pasir, vanwaar hij later met hulp van Boeginese troepen zijn aanspraak op de troon met de wapenen poogde af te dwingen. Daarmee kreeg de VOC een diplomatieke reden toegespeeld om zich in de strijd te mengen. Boeginezen golden als 'buitenlandse mogendheid' en in geval van een aanval op het sultanaat zou de Compagnie conform het bestaande verdrag hulp moeten bieden. Daarbij besefte men in Batavia maar al te goed dat een dreigende Boeginese overheersing van Bandjermasin het einde van de peperhandel zou betekenen. Toen Kaharoeddin de steun van de Compagnie zocht, werd hem die dan ook prompt toegezegd, in ruil voor het volledige pepermonopolie. In 1785 werd een vloot gezonden onder commandeur Christoffel Hoffman, die de Boeginezen wist te verslaan en zelf als commissaris werd aangesteld om te onderhandelen over een nieuwe overeenkomst. Per contract van 1787 stond de sultan het oppergezag over het rijk van Bandjermasin formeel af aan de Hoge Regering, die hem nadien aanhield als leenvorst.

De VOC kwam nu eindelijk ook feitelijk in het bezit van het volledige monopolie op de Bandjermasinse peperhandel, al had dit in de praktijk eerder te maken met de afnemende productie en de verminderde belangstelling van Chinese handelaren dan met de naleving van het contract door de sultan. Nata hield zich niet aan zijn toezeggingen over betaling van de boeren in de bovenlanden, die daarop de pepertuinen verwaarloosden en weer rijst gingen verbouwen. De peperleveranties vielen elk jaar tegen en de kosten van militaire expedities tegen opstandige dorpen die trouw waren aan Amil bleven veel te hoog. Uiteindelijk wist Hoffman Amil gevangen te nemen en als banneling naar Batavia te sturen, waarmee hij hoopte het probleem te hebben opgelost. In plaats daarvan werd hij zelf in 1789 in zijn huis op Tatas door onbekenden vermoord; algemeen werd hierin de hand van de sultan vermoed, nadat hij eerder al herhaaldelijk was gewaarschuwd en bekritiseerd om zijn als goedgelovig beoordeelde vertrouwen in de afspraken met de vorst. De Hoge Regering liet het erbij en voerde voortaan een politiek van inkrimping en bezuiniging. Pas naderhand bleek dat de daders van de moord gezocht moesten worden bij handlangers van Hoffmans ex-vrouw, die met een van zijn ondergeschikten samenwoonde.

Nog eenmaal werd uit Batavia een commissaris gestuurd, François van Boekholtz, die met Nata in 1797 een contract maakte. Tijdens de voorafgaande onderhandelingen gaf de sultan aan Van Boekholtz toe dat hij al die jaren de peperteelt bewust laag had gehouden om zo de Nederlandse vestiging verlies te laten leiden, wat hij als enig middel zag om de VOC uit zijn rijk te verdrijven. Ook dit laatste verdrag leverde weinig meer op; in 1809 besloot gouverneur-generaal mr. Herman Willem Daendels (1808-1811) ten slotte de vestiging in Bandjermasin geheel op te doeken. Na bijna twee eeuwen van Nederlandse inmenging, aldus J.C. Noorlander in zijn *Bandjarmasin en de Compagnie*, '[was] het eens zo bloeiende handelsrijk van het begin der achttiende eeuw aan het einde daarvan nog slechts een schim van wat het geweest was. De handel was totaal verwoest evenals de eens zo belangrijke pepercultuur, terwijl in plaats van welstand, wanorde en armoede in het uitgemergelde rijk heersten. Dit was de prijs die het land moest betalen om gespaard te blijven voor een vredig en misschien welvarend, maar onvrij leven onder den Westerling.'[44]

De diamanthandel met Soekadana

Soekadana, het kleinere vorstendom in het westen van Borneo, is nooit van groot belang geworden voor de VOC. Na de expeditie van Olivier van Noort werden deze kusten in 1604 grondiger verkend door Wybrand van Waerwijck, die op het eiland Karimata voor de bocht van Soekadana aan land ging en de eerste contacten met het vorstendom legde. Nadat daaruit was gebleken dat in de binnenlanden veel diamanten werden gevonden, zond de Compagnie in 1608 een expeditie uit onder leiding van de koopman Samuel Bloemaert, met de opdracht in Soekadana een kleine loge te vestigen en diplomatieke betrekkingen met de vorstin aan te knopen. Hij keerde terug met 633 diamanten en liet als opperhoofd Pieter Aertsz achter, aan wie de verdere uitvoering van de instructies werd overgelaten. Spoedig werd duidelijk dat de meeste diamanten echter niet uit Soekadana zelf afkomstig waren, maar uit de in naam onderhorige Dajak-gewesten Landak en Sambas in het uiterste noordwesten, waar ze wellicht voordeliger rechtstreeks konden worden ingekocht. Dit voornemen leidde vanzelfsprekend tot een conflict met de vorstin, maar uiteindelijk werd in 1609 toch een contract gesloten, waarbij diamanten geleverd zouden worden in ruil voor bescherming tegen Brunei, dat herhaaldelijk aanvallen ondernam op Sambas.

Het jaar daarop, na tussentijds nog driemaal in Soekandana te zijn geweest, verzocht Bloemaert plotseling om repatriëring, wat hem op grond van zijn staat van dienst werd toegestaan. Pas toen hij al onderweg naar het vaderland was en uit Soekadana van Aertsz berichten kwamen over verschillen tussen en inkoop en afdracht van diamanten in de voorafgaande periode, ontstonden bij zijn superieuren de eerste verdenkingen van mogelijk bedrog. Bloemaerts geval illustreert bij uitstek de kern van de problematische compagnieshandel op Soekadana. Diamanten 'pasten in elken broekzak', vereisten geen logistieke onderneming voor opslag en vervoer, en waren dus als geen ander artikel uit de Oost geschikt voor 'sluik en morschhandel'. De strenge verboden op zulke private handel ten spijt, bleef deze altijd 'duizend maal belangrijker dan de officiële boeken aangaven'.[45] Hoewel later ieder jaar wel een zending diamanten naar Batavia kwam, doorgaans in de orde van ca. 500 tot 1000 karaat, waren onder deze omstandigheden op langere termijn de kosten hoger dan de opbrengsten en verloor de Compagnie uiteindelijk goeddeels haar belangstelling voor Soekadana. Bovendien ondervond men al snel veel concurrentie van de Engelsen, die een kleine versterking aan land hadden, en van Chinese handelaren, die de edelstenen rechtstreeks naar Siam uitvoerden. Zo streden omstreeks 1620 drie partijen om de gunst van de Dajaks, waardoor de prijs van de ruwe diamanten steeds werd opgedreven. In 1622 leek zich zelfs nog een vierde te presenteren, toen een Mataramse vloot een aanval deed op Soekadana en de plaats met de grond gelijkmaakte, inclusief de Nederlandse en Engelse loges, maar de Javanen vertrokken nadien weer, zodat de gevolgen voor de handel beperkt bleven. Nadat echter in 1637 een compagniesschip in Sambas door Dajaks overvallen werd en de hele bemanning het leven liet, was hier voor Batavia de maat vol. De roep om wraak was groot en dezelfde expeditie die toen door directeur-generaal Lucasz tegen Bandjermasin werd uitgezonden, verwoestte aansluitend ook Sambas.

In Soekadana zelf was na 1622 de compagniesloge niet herbouwd, anders dan de Engelse, en werd de negotie door de Nederlanders nadien uitsluitend nog van de schepen bedreven. Naast de bescheiden diamanthandel betrof deze later vooral de inkoop van rijst, terwijl Karimata de VOC enige tijd jaarlijks grote aantallen parangs (lange kapmessen) en bijlen voor de inkoop van sandelhout op Timor leverde. Door een verandering in de vraag naar sandelhout nam de behoefte aan de befaamde Karimatase ijzerwaren na 1637 geleidelijk aan af. Na de definitieve verovering van Makassar door de VOC in 1669 vestigde zich in Soekadana een grote Boeginese gemeenschap, die aan het eind van de zeventiende eeuw de vorstenmacht overnam. In 1699 werden Soekadana en zijn intussen weer zelfstandig geworden gewesten Landak en Sambas met instemming van de Compagnie onderworpen door Bantam, dat deze landen daarna als overzeese wingewesten kon behouden. Deze verovering maakte tevens een einde aan de Engelse aanwezigheid in Soekadana, in lijn met het motief van de Hoge Regering om aan het Bantamse optreden haar steun te verlenen. Nadien liet de VOC de handel in Soekadana tegen een jaargeld tot 1778, toen het gewest onder oppergezag van de Hoge Regering kwam, geheel over aan de Bantammers. De handel aan Borneo's westkust was toen overigens niet meer in Soekadana zelf geconcentreerd, maar in de noordelijker gelegen kustplaats Pontianak, waar in 1772 een kolonie van Arabische kooplieden was gevestigd en de Compagnie tussen 1778 en 1791 een kleine handelspost onderhield.

De Filippijnen

De eilandengroep van de Filippijnen was al in 1521 tijdens de eerste wereldomzeiling door Ferdinando de Magallanes voor de Spaanse Kroon in bezit genomen. De basis daartoe vormde toen het Verdrag van Tordesillas uit 1494, dat de wereldbol gelijkelijk verdeelde in een Portugese en een Spaanse invloedssfeer. Pas veel later in de zestiende eeuw bleek dat de eilanden feitelijk binnen de Portugese helft vielen; aan de status quo zou dit nadien echter niets meer veranderen, mede vanwege de inlijving van Portugal bij Spanje gedurende de periode 1580-1640. Voor deze eerste contacten met het Westen stond de uitgestrekte archipel in de veertiende eeuw merendeels onder invloed van het Javaanse rijk van Modjopahit (Majapahit), terwijl in de vijftiende en vroege zestiende eeuw het Borneose sultanaat Brunei een zekere macht uitoefende. Het noordelijke hoofdeiland Luzon – 'grooter dan Engelant en Schotlant t'samen'[46] – onderhield van oudsher verbindingen met China en Japan, het zuidelijke eiland Mindanao via de Soeloe-archipel meer met Borneo en de overige Indische Archipel. In het zuiden had de islam in de vroege vijftiende eeuw zijn intrede gedaan, maar de invloed daarvan reikte niet tot in de binnenlanden. De eilanden kenden geen eenheid van bestuur. In het noorden domineerden dorpsgemeenschappen ingedeeld in families, zogenoemde barangay, die elk hun eigen territorium beheerden; op Mindanao was uit de Bruneise invloed in de zestiende eeuw een zelfstandig sultanaat voortgekomen.

Na 1521 werd de eilandengroep door opeenvolgende Spaanse expedities geleidelijk aan verder verkend, maar tot de eerste succesvolle permanente vestigingen kwam het pas in 1565 en 1571, respectievelijk op het zuidelijke eiland Cebu en in Manilla – later de hoofdplaats van de kolonie – op Luzon. De archipel als geheel kreeg naar de toenmalige Spaanse koning Filips II de naam Las Islas Filipinas. Tijdens de ruim drie eeuwen van Spaanse kolonisatie, tot het verlies aan de Verenigde Staten in de Spaans-Amerikaanse oorlog van 1898, werden de Filippijnen intensief gekerstend en ging uiteindelijk het overgrote deel van de bevolking over tot het katholicisme. Het Spaanse gezag in Manilla kreeg evenwel nooit greep op de moslims in het zuiden, die de Europeanen te vuur en te zwaard bleven bestrijden.

De Filippijnen werden onder Spaans bewind het middelpunt in het handelsnetwerk dat China en Zuidoost-Azië met de Spaanse koloniën in Zuid- en Midden-Amerika verbond. Vanuit Acapulco in Mexico werd elk jaar een grote hoeveelheid gemunt en ongemunt zilver uit Peru gezonden, waarvoor zijde, porselein en andere artikelen uit China en specerijen uit de Molukken ingekocht werden. Manilla diende als centrale doorvoerhaven in deze handel, die een monopolie van de Spaanse Kroon was, maar profiteerde als zodanig zelf nauwelijks van de passerende rijkdommen, evenmin als de eilanden als geheel. De jaarlijkse zilvervloot was altijd het doelwit van piraten en van kapers in dienst van vijandelijke mogendheden, waaronder tot 1648 de Republiek en haar representant in Azië, de VOC, en voer daarom zeer onregelmatig, zodat geen consistente handelsfrequentie kon worden gerealiseerd. Voor het overige toonden de Nederlanders door de jaren heen weinig belangstelling voor de Filippijnen, aangezien de Chinese producten en de specerijen via het eigen handelsnetwerk verkregen konden worden. Met de woorden van Olivier van Noort, leider van de eerste Nederlandse expeditie die de eilanden aandeed: 'Dese Eylanden in haer selven en hebben geenen rijckdom.'[47]

Blokkades van Manilla

De politiek van Batavia ten aanzien van de Filippijnen was er in de zeventiende eeuw vooral op gericht Manilla te blokkeren en zo de Spanjaarden naar vermogen uit te sluiten als handelsconcurrent in Azië. Zolang de Tachtigjarige Oorlog in Europa voortduurde, was daarbij een legitieme grondslag aanwezig voor gerichte militaire actie tegen de Spaanse vestigingen overzee en de zilvervloten, evenals voor direct optreden tegen Chinese jonken en schepen van andere mogendheden op de vaart van en naar Manilla. Tegelijkertijd was het voor de Compagnie vanwege haar afhankelijkheid van de Chinahandel zaak de jonkenvaart niet af te schrikken of het Chinese keizerrijk te bruskeren. Nadat in 1619 met de stichting van Batavia een centrale stapelplaats was ingericht en de VOC na 1622 door haar vestiging op Formosa een directere greep op de Chinavaart had gekregen, werd het beleid van de Compagnie er dan ook in de eerste plaats op gericht de Chinese zeehandel op Manilla naar Batavia om te leiden.

Daartoe werden in de volgende decennia tot 1648 van Batavia uit herhaaldelijk blokkadevloten naar Manilla gezonden, die met wisselend succes poogden de Spaanse haven af te sluiten of ten minste de scheepvaart in de Filippijnen te ontregelen. Daarbij bleken de gemiddeld grotere Spaanse galjoenen vaak geduchte tegenstanders en leden de compagniesvloten meerdere malen gevoelige verliezen, mede doordat deze expedities vanwege de veelvuldige operaties elders in de Indische Archipel lang niet altijd met voldoende schepen en manschappen waren uitgerust. Tekenend in dit verband is ook dat de VOC er in deze gehele periode niet eenmaal in slaagde een Spaans zilverschip buit te maken. Belangrijke verliezen aan Nederlandse kant waren er onder meer in 1610, toen van een vloot onder François Wittert drie schepen ten onder gingen, en verder in 1617 en 1646, met respectievelijk drie en vier verloren schepen tijdens acties voor Manilla onder de commandeurs Jan Dirckz Lam en Maerten Gerritsz de Vries.[48]

Na het einde van de Tachtigjarige Oorlog in 1648 werd alles anders. Voor openlijke vijandelijkheden bestond nadien geen rechtvaardiging meer en bij de Vrede van Munster werden de Spaanse aanspraken in het Verre Oosten formeel bekrachtigd. De Republiek erkende de Filippijnen als Spaans gebied, tezamen met de bezittingen van de Spaanse Kroon in de Molukken, waarbij de Compagnie van een eigen handel in deze gebieden uitgesloten werd. Nadien probeerde de VOC enige tijd met weinig succes in Manilla kruidnagelen van de Spaanse Molukken-eilanden op te kopen, om zodoende het compagniesmonopolie op deze specerij te beschermen. In de achttiende eeuw was de politiek van de VOC er voornamelijk op gericht de vaart op Manilla via Arabische, Voor-Indische en Chinese vrijhandelaren te onderhouden. Daarbij werd via Malakka onder meer kaneel uit Ceylon aangevoerd in ruil voor Spaans zilvergeld uit Manilla, dat toen overal in Azië als betaalmiddel werd geaccepteerd en daarmee onontbeerlijk was voor de regionale handel van de VOC. Na ca. 1740 vonden langs deze weg ook veel stoffen van de Coromandelkust en Bengalen hun weg naar Manilla. Dit gebeurde in toenemende mate geheel buiten de Compagnie om, onder herhaald maar weinig effectief diplomatiek protest uit Batavia.

Een andere belangrijke aanleiding tot wrijving met Manilla kwam in 1732 en volgende jaren voort uit Spaanse plannen voor de oprichting van een eigen Oost-Indische compagnie, die tegen de bepalingen van de Vrede van Munster in de vaart op Oost-Azië via Kaap de Goede Hoop zou ondernemen. Voor de Hoge Regering was dit in 1733 reden om een kruiseskader uit te zenden naar het zeegebied tussen de Molukken en Mindanao, dat tevens instructie kreeg contacten te leggen met het onafhankelijke sultanaat op dit eiland. Een van de schepen, de sloep *Langerak*, raakte tijdens deze onderneming los van de andere en werd door een Spaanse vloot opgebracht. Het zou uiteindelijk tot ver in 1735 duren voor het bestuur in Manilla de bemanning naar Batavia liet terugkeren, en ook toen pas nadat enige machtsvertoon door een sterk compagnieseskader voor Manilla de eisen van de Hoge Regering de nodige kracht had bijgezet. Dit was overigens meteen de laatste gelegenheid waarbij de Compagnie in Filippijnse wateren een vuist kon maken. In de late achttiende eeuw verloor de VOC hier elke invloed, zoals overduidelijk bleek uit haar onmacht toen zij in 1785 bij de vaststelling van nieuwe handelscontracten door de Real Compania de Filipinas volledig werd uitgesloten.[49]

De Molukken

De eigenlijke specerijeilanden in de oostelijke Indische Archipel omvatten in de vroeg-koloniale periode in hoofdzaak de Noord-Molukken of Ternataanse Eilanden, waar de kruidnagelboom groeide, en de veel kleinere Banda-archipel in de Zuid-Molukken, het productiegebied van de nootmuskaat en de daarvan afgeleide foelie. De Molukken als geheel vormden geen bestuurlijke eenheid, maar waren verdeeld over verschillende eilandrijkjes en enkele grotere vorstendommen, waarvan de sultanaten Ternate en Tidore de belangrijkste waren. De steeds toenemende vraag naar specerijen leidde in de zestiende eeuw tot het ontstaan van een geregelde kruidnagelteelt, die in relatief korte tijd de oude praktijk van het verzamelen van in het wild groeiende nagelen verdrong. Een beslissende factor was de komst van de Portugezen in de Molukken, die hier in 1522 vanuit Malakka hun eerste handelspost vestigden op Ternate en vervolgens in 1525 ook op Hitoe (Hitu),

39 ibid., pag. 62-63
40 ibid., pag. 67-69
41 Glamann, *Dutch-Asiatic Trade*, pag. 89
42 Paravicini, *BKI*, dl. 8, 1862, pag. 218, verslag van Paravicini aan GG en Raad d.d. 8 november 1756
43 Noorlander, *Bandjarmasin en de Compagnie*, pag. 56
44 ibid., pag. 144
45 Van Dijk, *Neerlands vroegste betrekkingen*, pag. 191
46 IJzerman, *De reis om de wereld van Olivier van Noort*, pag. 112-113
47 ibid., pag. 113
48 Roessingh, *Nederlandse betrekkingen*, pag. 486-489
49 ibid., pag. 504

het noordelijke schiereiland van Ambon in de Zuid-Molukken. Hun verschijning bracht de specerijeilanden voor het eerst in direct contact met de Europese markt en leidde door hun bereidheid grotere ladingen af te nemen en hogere prijzen te betalen dan de inheemse handelaren van Makassar en Java tot een snelle uitbreiding van de lokale productie.[50]

Anderzijds ontstonden door het Portugese streven naar beheersing van de specerijhandel en de actieve verbreiding van het katholicisme spoedig conflicten met de plaatselijke heersers en ook met de Spanjaarden, die al in 1521 een eerste contract hadden gesloten met de sultan van Tidore en zich nadien ook op dit eiland vestigden. In 1575 werden de Portugezen door sultan Baboelah Datoe Sjah (Babulah Datu Syah) van Ternate verdreven, waarna zij zich in een kleinere versterking op Tidore en de vestiging op Hitoe terugtrokken. Hun hoofdvestiging op Ambon werd kort daarna verplaatst naar een nieuw fort op het zuidelijke schiereiland Leitimor, waar de inheemse bevolking in de volgende decennia in meerderheid tot het christendom overging.

Dit was de wereld die de Nederlanders van de voorcompagnieën in de oostelijke archipel aantroffen, toen tijdens de 'Tweede Schipvaert' een deeleskader van vier schepen onder commando van de admiraals Wybrand van Waerwijck en Jacob van Heemskerck in maart 1599 vanuit Bantam voor het eerst in de Molukken doordrong en zowel Banda als Ambon en Ternate bezocht. Door de vorst van Ternate, die nog steeds in vijandschap met de Portugezen leefde en nu van de Nederlanders militaire steun verwachtte, werden zij tijdens deze pioniersreis bijzonder goed ontvangen en voorzien van een rijke lading specerijen. Bij de volgende expeditie in 1600 maakte admiraal Steven van der Haghen een exclusief contract met de hoofden van Hitoe. Tijdens zijn tweede reis, in 1605 voor de VOC, wist hij de Portugezen uit hun hoofdvestiging op Leitimor te verdrijven en dit zuidelijke deel van Ambon tot eerste territoriaal bezit van de Compagnie in de Molukken te maken. De veroverde versterking werd hernoemd tot Kasteel Victoria en diende daarna enkele jaren als algemeen bestuurscentrum in de Oost. Op Banda maakte Van der Haghen in hetzelfde jaar een soortgelijk contract voor de exclusieve levering van nootmuskaat aan de Compagnie.

In de Noord-Molukken slaagde Cornelis Matelieff er in 1607 in een overeenkomst met Ternate te sluiten, waarin het kruidnagelmonopolie aan de VOC werd toegezegd in ruil voor steun aan het sultanaat tegen de Spanjaarden, die zich twee jaar eerder van het westelijke deel van het eiland meester hadden gemaakt. In 1606 verdreven zij ook de Nederlanders weer van Tidore, waar een smaldeel van de vloot van Steven van der Haghen het jaar tevoren de kleine Portugese vestiging had veroverd. Matelieff werd in de volgende jaren bij uitstek de architect van het compagniesbeleid in de Archipel, dat in zijn visie voor alles gericht zou moeten zijn op het afdwingen van handelsmonopolies bij de plaatselijke vorsten en het weren van alle Europese mededingers. In de bestaande onoverzichtelijke en politiek verbrokkelde situatie in de Oost kon dit alleen bereikt worden door in een strategisch gelegen rendez-vous met ruime voorraadcapaciteit een krachtig centraal VOC-bestuur met voldoende militaire macht te vestigen. Nadat in lijn met deze zienswijze in 1610 het gouverneur-generaalsambt was ingesteld, werd het nieuwe 'kasteel' Oranje op Ternate, waarvan de bouw in 1607 onder Matelieffs leiding was begonnen, tot de stichting van Batavia in 1619 de eerste standplaats van deze hoogste gezagsdrager van de Compagnie in Azië.[51]

Het monopolie op de kruidnagelhandel

Ruim tien jaar later was het centrale compagniesgezag al enige tijd een feit, maar de onoverzichtelijke situatie in de oostelijke Archipel was er nog niet minder om, zoals toen ook werd opgemerkt door de opperkoopman Aert of Artus Gijsels, die in 1615 naar de Oost kwam en in 1631 gouverneur van Ambon zou worden (zie ook het Voorwoord). In 1621 noteerde hij in zijn *Grondigh verhael van Amboyna*, een uitvoerige beschrijving van de Molukken: 'd'Oorloghen in de Molouques sijn de heftichste in de eylanden Tarnaten ende Tidoor, alwaer wij malcanderen seer naer op de neus sijn liggende, ja de sommige van haer ende onse fortten liggen malcander soo naer, dat men gevoechlick met een canon in malcanders sterckte kan geschieten. In dese eylanden worden daegelicx veel scharmutselingen soo door Spaengiaerden, Neerlanders, Tidoreesen, als Tarnaten gedaen.'[52]

De VOC had hier toen al een groot aantal versterkte vestigingen ingericht om overal kruidnagelen in te kopen en de 'sluikhandel' tegen te gaan. Gijsels kwam tot de volgende telling: in de Noord-Molukken had het eiland Makian er drie, op Tidore was er één (dat echter spoedig weer verlaten werd), Ternate had er vier en Djailolo of Halmahera drie. Daartegenover stonden maar twee Spanjaanse forten, namelijk één op Tidore en één op Ternate. Op Ambon telde hij er twee plus nog eens acht op de omliggende eilanden, terwijl de Banda-eilanden er gezamenlijk vijf hadden. Er waren dus 26 versterkingen; 'in summa fortten genouch in de Molouques,' zo constateerde hij droogjes. Zijn voorstel was dan ook de eilanden onder een krachtiger centraal gezag te brengen, zodat aan de voortdurende onderlinge oorlogen en opstanden een eind gemaakt kon worden en men de kruidnagelteelt beter kon beheersen, waarna de Compagnie uiteindelijk veel uitgaven zou besparen door een kleiner aantal forten te handhaven.[53]

De kernvraag bleef evenwel hoe in deze deze uitgebreide eilandengroep met de beperkte middelen van de VOC blijvend een effectief monopolie op de specerijhandel kon worden verkregen. In theorie zou dit voor een belangrijk deel gerealiseerd kunnen worden door de verdragen die in 1607 en volgende jaren met Ternate waren afgesloten; de invloedssfeer van het sultanaat strekte zich in Gijsels' tijd uit over grote delen van Halmahera, Boeroe, West-Ceram (Seram) en de tussenliggende kleinere eilanden. De Ternataanse vorst was daarmee in de gehele Molukken in naam de belangrijkste inheemse heerser, maar had in deze gebieden merendeels geen feitelijk gezag en de afgesloten contracten werden in de lokale situatie op de verschillende eilanden dan ook meestal niet goed nagekomen. Ook Ambon en de naastgelegen eilanden Haroekoe (Haruku), Saparoea (Saparua) en Noesalaoet (Noesa Laoet, Nusa Laut) behoorden oorspronkelijk deels tot Ternate, maar deze gebieden waren met de verdrijving van de Portugezen in algemene zin onder gezag van de Compagnie gebracht. Hier had de Compagnie waar mogelijk vanaf het begin directe contracten gemaakt met de hoofden van de plaatselijke bevolking, die zich echter omstreeks 1620 steeds meer begonnen te verzetten tegen de leveringsverplichtingen en de vastgestelde monopolieprijzen. Deels was dit verklaarbaar uit een verschillende interpretatie van de verdragen, voor een ander deel ook uit de doorgaande aanwezigheid van Makassaarse en Javaanse handelaren, die de Molukkers vaak betere prijzen boden en de bevolking bovendien noodzakelijke ruilwaren als stoffen en rijst konden leveren.[54]

De aanhoudend grote vraag naar kruidnagelen leidde voor de opeenvolgende leveringscontracten aanvankelijk tot steeds hogere prijzen. Rond 1600 betaalden de Nederlanders nog 35 realen per bhaar (3 pikol of 366 pond), maar tegen 1620 was dit opgelopen tot 70 realen of 54 rijksdaalders, omgerekend een kwart gulden per pond, een prijs die de Compagnie nadien tot in de achttiende eeuw wist te handhaven.[55] In de Republiek kreeg men voor datzelfde pond halverwege de zeventiende eeuw drie gulden vijftig, tegen 1666 zelfs al zeven gulden vijftig. Bij deze marktverhoudingen bleef de sluikhandel natuurlijk steeds een aantrekkelijk alternatief voor de Molukse producenten, waartegen de VOC in de eerste decennia nauwelijks verweer had. Bij de controle op het monopolie ter zee bleken de grote en logge Europese schepen in dit uitgestrekte eilandenrijk met zijn grillige kustlijnen en talloze ondiepten en riffen geen partij voor de snelle en wendbare inheemse vaartuigen, die bovendien overal langs de kust gemakkelijk verborgen konden worden.

Vanaf de jaren twintig van de zeventiende eeuw werd het beleid er dan ook toenemend op gericht de kruidnagelteelt onder dwang te beperken tot een kleiner en beter beheersbaar gebied in de zuidelijke Molukken, waar het compagniesgezag al stevig was gevestigd. In de Noord-Molukken, waar Gijsels al een achteruitgang van de teelt door de voortdurende oorlogen en het verloop van de bevolking constateerde, diende de productie van kruidnagelen op termijn geheel te verdwijnen door de plaatselijke heersers per contract te verplichten tot 'extirpatie' van de aanplant. Voor de handhaving van deze politiek was een voortdurende en intensieve controle noodzakelijk, waartoe naast een sluitend stelsel van versterkte posten en forten geregeld inspectie- en strafexpedities – zogenoemde hongitochten – naar de eilanden buiten het eigen productiegebied moesten worden georganiseerd.

Verzet en opstand

Het groeiende verzet tegen de strikte handhaving van het monopolie, in het bijzonder bij de islamitische bevolking van de Ambonse Eilanden en Ceram, die daarbij heimelijk werd gesteund door Ternate, leidde in 1624 ten slotte tot een eerste grote opstand. Bijna te zelfder tijd vond op Ambon een incident plaats dat voor lange tijd de verhouding met Engeland zou verstoren, de zogenoemde Ambonse Moord in 1623. Het ging daarbij om de overhaaste terechtstelling van acht Engelsen op last van gouverneur Herman van Speult (1618-1625), na hun door marteling afgedwongen bekentenis dat zij een aanslag op het compagniesbestuur ter plaatse hadden beraamd. Op grond van een eerdere overeenkomst tussen de Republiek en Engeland had de Hoge Regering het jaar tevoren zeer tegen haar zin moeten toestaan dat de Engelsen een loge op Ambon openden. Met dit *Amboina Massacre* werd de EIC nu voorgoed van de Ambonse Eilanden verdreven, tegen de prijs van langdurige diplomatieke schade voor zowel de Republiek als de VOC.

De opstand van 1624 concentreerde zich op het overwegend islamitische schiereiland Hoamoal (Hoalmoal) in het uiterste westen van Ceram, waartegen Van Speult in 1625 met een vloot van compagniesschepen en inheemse roeiprauwen of kora-kora's een grote strafexpeditie ondernam. De roeiers voor zulke hongitochten werden verplicht geleverd door de inheemse hoofden op Ambon en de andere eilanden onder compagniesgezag, waarbij per eiland en dorp een vast contingent gold. Langs de kust van Hoamoal werden alle dorpen met de grond gelijkgemaakt en tienduizenden nagelbomen vernietigd; de overlevende bevolking werd naar de binnenlanden verjaagd. Uiteindelijk werd de vrede weer getekend, onder de hernieuwde toezegging door de plaatselijke hoofden van exclusieve leverantie aan de VOC. De rigoureuze acties hadden echter veel kwaad bloed gezet en in de volgende jaren ging de oude praktijk van 'illegale' aanplant en smokkel hier dan ook volop door. Handelaren van buiten bleven komen, vooral uit Makassar; van daar uit bleef nog lange tijd een effectieve smokkelroute open via het moeilijk te controleren eiland Boeroe (Buru).

Van Speults optreden markeert de omslag in het beleid naar concentratie van de kruidnagelteelt op Ambon, Haroekoe, Saparoea en Noesalaoet. Op Ambon werd nu ook het noordelijke schiereiland Hitoe, dat formeel nog tot Ternate behoorde, onder feitelijk compagniesgezag gebracht, hetgeen opnieuw aanleiding werd tot onrust en verzet. Onder het harde bewind van Artus Gijsels kwam het vervolgens in 1634 tot een tweede grote uitbarsting, die naar de leider bekend is geworden als de Kakiali-opstand.

Gijsels was na acht jaar tussentijds verblijf in de Republiek in 1629 in Batavia teruggekeerd met een benoeming tot raad van Indië op zak en had bovendien bij de Heren Zeventien bedongen dat hij bij de eerste gelegenheid tot gouverneur van Ambon aangesteld zou worden. Twee jaar later vertrok hij in deze functie naar de Molukken, waar hij de handhaving van het kruidnagelmonopolie aanvankelijk vooral probeerde door te voeren door de smokkelvaart te bestrijden en 'illegale' aanplant op Ceram te vernietigen. Met de hongi-vloot trok hij er zo vaak op uit naar Hoamoal en het zuiden en oosten van Seram, dat de bevolking de verplichte roeidiensten na verloop van tijd niet meer accepteerde. Gijsels zag echter al snel in dat deze werkwijze, ondanks de vernietiging van grote aantallen smokkelschepen, nooit de gewenste totale controle zou kunnen opleveren. Hij stelde de Hoge Regering daarom voor de uitroeiing van de kruidnagelteelt buiten de gebieden onder compagniesgezag veel krachtiger dan voorheen ter hand te nemen, ervan uitgaande dat de jaarlijkse 'eis' aan nagelen inmiddels geleverd kon worden door de vier Ambonse Eilanden. In 1632 schreef hij dienaangaande aan de gouverneur-generaal: 'hoe eer hoe liever, daer toe mijns oordeels [...] salt vooral noodich wesen dat Ued. Ordre geeft dat wij hare nageleboomen ruyneren ende in den den grondt verdelgen, alsoo Hittoe ende de plaetse onder t Casteel sorterende den eysch [...] genoech connen voldoen'[56]

Gijsels voegde de daad bij het woord en ging nog voordat hij antwoord gekregen had al rigoureus aan de slag. '[Gijsels] heeft te Cerelauw de negerije geruineert ende in d'assche geleyt en de ongelooflijcke quantiteyt nagel- ende alderhande vruchdraegende boomen soo geschilt als omme gehackt ende daerinne soodanigen destructie gedaen als door de Nassousche vloote anno 1625 niet en is geschiet,' meldde gouverneur-generaal Hendrik Brouwer (1632-1636) in 1633 in zijn jaarlijkse verslag aan de Heren Zeventien.[57] In 1633 trad Gijsels opnieuw op tegen West-Ceram, waarbij nogmaals duizenden nagelbomen en ook 500 nootmuskaatbomen werden vernietigd en 350 inwoners als slaven afgevoerd naar Banda.[58]

Gijsels' beleid bracht hem na verloop van tijd in conflict met Anthony van den Heuvel, die in 1633 door de Hoge Regering als commissaris naar Ambon was gezonden en meer een voorstander was van harder optreden tegen smokkelaars dan van doorgaande vernietiging van aanplant op de andere eilanden. Naar aanleiding van diens rapportage keerde Gijsels in 1634 terug naar Batavia om zich te verantwoorden voor zijn bestuur en ook voor vermeende malversaties. In zijn plaats werd Van den Heuvel benoemd als gouverneur, die meteen al een schijnbaar succes wist te behalen door de leider van de opstand op Hitoe, Kakiali, met een list gevangen te nemen. De opstand nam daarop echter alleen maar in hevigheid toe, mede door verdergaand tactloos optreden van de gouverneur, zodat Van den Heuvel nu zelf toenemend in discrediet raakte bij de Hoge Regering. Zij zond in 1635 Artus Gijsels, die zich intussen met een goed gedocumenteerde verdediging volledig had kunnen rehabiliteren, als commissaris terug naar de Molukken om Van den Heuvel af te zetten en een nieuwe gouverneur te installeren. Terug in Batavia kon Van den Heuvel de eerdere verdediging van Gijsels niet weerleggen; zijn pleidooi bevatte in de woorden van de gouverneur-generaal 'veel verhaels en te weynich bewijs', waarmee hij zijn positie voorgoed verspeelde.

De nieuwe gouverneur, Jochem Roelofsz van Deutecom (1635-1637), bleek het spoedig eveneens aan tact in de omgang met de bevolking te ontbreken, met als gevolg dat niet alleen de strijd op Hitoe niet werd beëindigd, maar in de volgende jaren ook de bevolking op de christelijke eilanden Haroekoe en Saparoea in opstand kwam. In Batavia realiseerde zich men dat er iets moest gebeuren en in 1637 en 1638 kwam tot tweemaal toe gouverneur-generaal Antonio van Diemen in persoon met een grote vloot voor inspectie naar Ambon. De bevolking kreeg verlichting van de roeidiensten, die nu aan een maximum periode gebonden werden, en met sultan Hamzah van Ternate werd een verdrag gesloten waarbij het weerspannige Hitoe formeel onder diens gezag bleef, maar tegen een vergoeding in leen aan de VOC werd overgedaan. Als blijk van goede wil liet Van Diemen de Molukse leider Kakiali vrij, in de hoop daarmee een der hoofdredenen voor de onvrede weg te nemen.

Het verzet bleef echter en de Compagnie raakte gedurende de volgende jaren opnieuw verwikkeld in een ware guerrillaoorlog met de Hitoeëzen, die de hulp van Makassar en de bevolking van Hoamoal hadden ingeroepen. Het keerpunt in deze strijd was de onderschepping en vernietiging van een grote Makassaarse vloot door compagniesschepen in 1642, die in hoofdzaak een einde maakte aan de steun van die kant en ook aan de 'illegale' handel tussen Hitoe en Makassar; voor de Makassaarse handelaren werd het risico eenvoudig te groot bij de steeds toenemende verliezen ter zee. Al in 1631 had Gijsels tijdens een enkele tocht met de hongi-vloot bij het eiland Kelang 43 Makassaarse schepen vernietigd.[59] Met de definitieve uitschakeling van de vaart op Hitoe vanuit Makassar bereikte de VOC in 1642 alsnog het vrijwel volledige kruidnagelmonopolie in de Molukken.[60]

Te land duurde het nadien nog tot 1646 voor de rust enigszins terugkeerde. Kakiali had zijn eerdere bolwerk Wawani in het binnenland van Hitoe na veelvuldige aanvallen uiteindelijk in 1643 moeten opgeven en zich teruggetrokken naar Kapaha in het noorden van het schiereiland. Daar werd hij nog in hetzelfde jaar gedood door een huurmoordenaar, in opdracht van gouverneur Gerard Demmer (1642-1647). Zijn opvolger als leider van het verzet, Toeloekabesi (Tulukabesi), zette de strijd na een mislukte poging tot onderhandelingen moedig voort. Het verzet gold toen overigens al lang niet meer alleen de monopoliebepalingen, maar vooral ook de onhandige ingrepen door de Compagnie in het lokale, inheemse bestuur, die vaak als ontoelaatbare aantasting van bestaande rechten volgens de Molukse adat werden ervaren. Demmer begreep echter weinig van de inheemse samenleving en haar gevoeligheden, weigerde bakzeil te halen en richtte een blokkade op tegen Kapaha. In 1646 werd de vesting bij een 'heroïsche' aanval van compagniestroepen onder kapitein Jacob Verheyden genomen. Het verhaal heeft later zowel in de Nederlandse als de Molukse overlevering legendarische proporties aangenomen en staat nu te boek als een van de meest geromantiseerde verhalen uit de geschiedenis van de VOC.[61] Toeloekabesi zelf wist aanvankelijk te ontkomen, maar werd naderhand opgepakt en in Ambon terechtgesteld.

Banda

De voorgaande ontwikkelingen in de Molukken tot ca. 1650 waren goeddeels voorbijgegaan aan de Banda-eilanden. Wat had zich daar sinds de eerste contacten tijdens de 'Tweede Scheepvaart' in 1599 afgespeeld? Bij die expeditie had Jacob van Heemckerck met twee schepen de Banda-archipel bezocht en de situatie ter plaatse in hoofdlijnen in kaart gebracht. Hij had geconstateerd dat de bevolking op de verschillende eilanden voortdurend in burgeroorlog was verwikkeld, waarbij 'sy sich onderlinghe doodt slaen als honden waer sy elckanderen konnen bespringhen'.[62] Op Banda Neira, waar de beste nootmuskaat vandaan kwam, bevonden in die jaren bijvoorbeeld de dorpen Labetaka in het noorden en Neira in het zuiden, nog geen mijl uit elkaar, zich in een eindeloze strijd over de illegale kap van bomen op elkaars grondgebied.

Door het wilde karakter van de bevolking en het ontbreken van een centraal gezag was er weinig zekerheid te verkrijgen in de handel, maar de commerciële mogelijkheden van de nootmuskaatteelt waren in beginsel enorm, omdat deze specerij vrijwel nergens anders groeide. Weliswaar wist Gijsels in 1621 te melden dat ook op Hoamoal en Hitoe nootmuskaat van uitstekende kwaliteit voorkwam, maar dat de inwoners de noten uit bijgeloof niet wilden plukken.[63] Het was daarbij uiteraard vanaf het begin niet in het interesse van de VOC om elders in de Molukken nootmuskaat aan te planten of deze teelt toe te staan. Van Heemskerck dichtte de kruidnagelen welhaast magische krachten toe: 'de muscaten stercken de herssenen scherpen de memorie verwarmen de mage verdrijven winden maecken een goeden aessem doen wel wateren ende dempen den buyckloop.'[64]

De Banda-archipel bestaat uit tien eilandjes, waarvan er in de vroege zeventiende eeuw vijf permanent bewoond waren: Banda Neira of Klein-Banda in het noorden, Groot-Banda of Lontor (Lonthoir, Banda Besar, Lontar) in het zuiden, in het westen de eilandjes Roen (Run) en Ai, en in het oosten Rozengain (Rosengein, Rosengain). Pal tegenover de westkust van Banda Neira ligt Goenoeng Api (Gunung Api, 'Vuurberg'), een actieve vulkaan die in de latere compagniestijd door herhaalde uitbarstingen periodiek grote schade op de eilanden zou veroorzaken. Op Banda Neira en Lontor groeide de meeste nootmuskaat; de andere eilanden kampten vaak met gebrek aan zoet water en waren daardoor als productiegebieden veel minder belangrijk. De bevolking was deels islamitisch, deels nog animistisch. De eerstgenoemde groep werd in de vroege berichtgeving aangeduid als Oelilima's (Ulilima) en beheerste volgens Artus Gijsels het westelijke deel van Lontor en Rozengain. Het andere bevolkingsdeel, de Oelisiba's (Ulisiba), dat door de eerdere Portugese invloed intussen ook al christelijke bekeerlingen telde, bewoonde Banda Neira, Roen, Ai en Selaman (ook: Selamon) in het oostelijke deel van Lontor.

Steven van der Haghen sloot in 1605 met een aantal hoofden van Banda een nieuw contract voor de exclusieve levering aan de VOC, in ruil voor protectie tegen hun vijanden. Nadat de uitvoering daarvan in de volgende jaren te wensen had overgelaten – voor de Bandanezen betekende een dergelijke overeenkomst eerder een verbond in beginsel dan een bindende verplichting – arriveerde in april 1609 een vloot onder leiding van Pieter Willemsz Verhoeff, met de opdracht van de Heren Zeventien in de Banda-archipel een fort te bouwen en aansluitend veel verdergaande leveringscontracten af te dwingen. Op Banda Neira kreeg Verhoeff aanvankelijk toestemming een ouder Portugees fort te herstellen en uit te breiden tot permanente compagniesvestiging, maar bij een vervolg op de onderhandelingen met de plaatselijke hoofden werd hij aan wal onverhoeds aangevallen en met zijn gehele gevolg van 45 man gedood. Zijn vice-admiraal Simon Jansz Hoen liet terstond een wraakactie uitvoeren, waarbij een groot aantal Bandanezen omkwam en het hele eiland militair werd bezet en formeel voor de VOC in bezit genomen. De aanleg van Fort Nassau, zoals de versterking kwam te heten, ging vervolgens versneld door, waarna Hoen in augustus 1609 ook de hoofden op de eilanden Lontor en Rozengain onderwierp. Ai en Roen, waar de EIC intussen vestigingen had, bleven echter nog buiten compagniesgezag. Een van de deelnemers aan deze eerste grote Banda-expeditie was de onderkoopman Jan Pietersz Coen, die samen met Verhoeff op diens eerste reis in 1607 naar de Oost was vertrokken. Zijn ervaringen ter plaatse in 1609, vooral de moord op zijn commandant, zouden bepalend worden voor zijn meedogenloze latere optreden tegen de Bandanezen.

In de volgende jaren liepen de spanningen met de Engelsen op Roen en Ai steeds op, terwijl de Bandanezen op de andere eilanden het opgelegde monopolie met succes bleven ontduiken, onder meer door levering van muskaatnoten aan Makassaarse handelaren via de kustbevolking van Oost-Ceram en de Kei- en Aroe-eilanden. De Engelsen werden na een eerdere mislukte poging ten slotte in 1616 verdreven van Ai, waar de Compagnie het fortje Revengie stichtte. De Engelse concurrentie was daarmee vrijwel uitgeschakeld, al zou de EIC desondanks pas na 1667 alle aanspraken op Roen opgeven, toen bij de Vrede van Breda dit eilandje definitief aan de Republiek was toegewezen. Voor de totale onderwerping van de Banda-archipel en een definitieve vestiging van het nootmuskaatmonopolie kwamen evenwel pas na de stichting van Batavia in 1619 voldoende schepen en militairen vrij.

Eind februari 1621 verscheen voor Banda Neira een vloot van zestien compagniesschepen en 36 inheemse vaartuigen met een troepenmacht van 2000 man onder persoonlijk bevel van Jan Pietersz Coen, die toen zijn eerste termijn als gouverneur-generaal vervulde. In de loop van de volgende vier maanden werd het eiland Lontor, waar het verzet steeds het hevigst was geweest en intussen was begonnen met de bouw van een fort bij de hoofdnegorij Lontor, met veel geweld bezet en uiteindelijk goeddeels ontvolkt. Ruim 700 gevangenen gingen in mei als slaven naar Batavia en enkele tientallen Lontorse hoofden werden op beschuldiging van samenzwering tegen de Compagnie op uiterst wrede wijze terechtgesteld. De in eerste instantie overlevende bevolking vluchtte bij duizenden naar de heuvels in het binnenland, waar zij merendeels alsnog omkwam door koude, honger en uitputting.[65] Na de laatste operaties tegen de vluchtelingen in juli 1621, waarbij nog eens honderden werden gedood, telde de gehele bevolking van Lontor niet meer dan zo'n 600 zielen. Slechts een 300-tal Lontorezen wist uiteindelijk te ontsnappen naar Oost-Ceram, de Kei- en Aroe-eilanden en Roen. Op het laatstgenoemde eiland volgde kort daarop nog een bloedbad, toen hier de gehele bevolking naar aanleiding van een gerucht over een aanstaande vlucht naar Oost-Ceram werd opgepakt en alle volwassen mannen, ca. 160 in getal, bij wijze van afschrikking werden gedood.

Coens harde optreden lokte ook in zijn tijd al veel kritiek uit, zowel door het bloedige karakter ervan als vanwege de praktische nadelen voor het compagniesbedrijf. Die laatste betroffen vooral het gebrek aan arbeidskrachten waarmee men na de ontvolking van Groot-Banda werd geconfronteerd. Dit probleem werd in de volgende jaren opgelost door Lontor en nadien ook de andere eilanden te verdelen in zogenoemde perken, kleine contractplantages waar vrijburgers met inzet van geïmporteerde slaven de nootmuskaatteelt bedreven en de noten tegen

---

50 De Graaf, *Geschiedenis van Indonesië*, pag. 133

51 VOC 3104, Matelief aan Hugo de Groot, *Discours van den stant van Oost Indiën*, 12 november 1608, in: Rietbergen, (red.), *Pieter Both*, pag. 196 e.v.

52 Gijsels, *Verhaal van eenige oorlogen in Indië*, 1622, pag. 497-498

53 ibid., pag. 499-501

54 Knaap, *Kruidnagelen en Christenen*, pag. 24

55 ibid., pag. 24

56 Tiele, Heeres, *Bouwstoffen*, dl. II, pag. 185, Artus Gijsels aan Jacques Specx 23 mei 1632

57 *Generale Missive*, 15 december 1633, pag. 399

58 Van der Chijs, 4, 1631-1634, pag. 196

59 *Generale Missive*, 6 januari 1632, pag. 315

60 Knaap, *Kruidnagelen en Christenen*, p. 35

61 Ritter, 'Toeloecabesi', Amboina in 1644, in: *TNI*, 6de jrg 1844, pag. 59-94, 180-254, 312-379; voor een samenvatting zie A.G. de Roever, *De jacht op Sandelhout*, n. 703, pag. 321-322

62 Commelin, *Begin ende Voortgangh*, dl. 1,3, pag. 21

63 Gijsels, *Grondigh verhael van Amboyna*, pag. 499

64 Commelin, *Begin ende Voorgangh*, dl. 1,3, pag. 25

65 Kiers, *Coen op Banda*, pag. 146-265

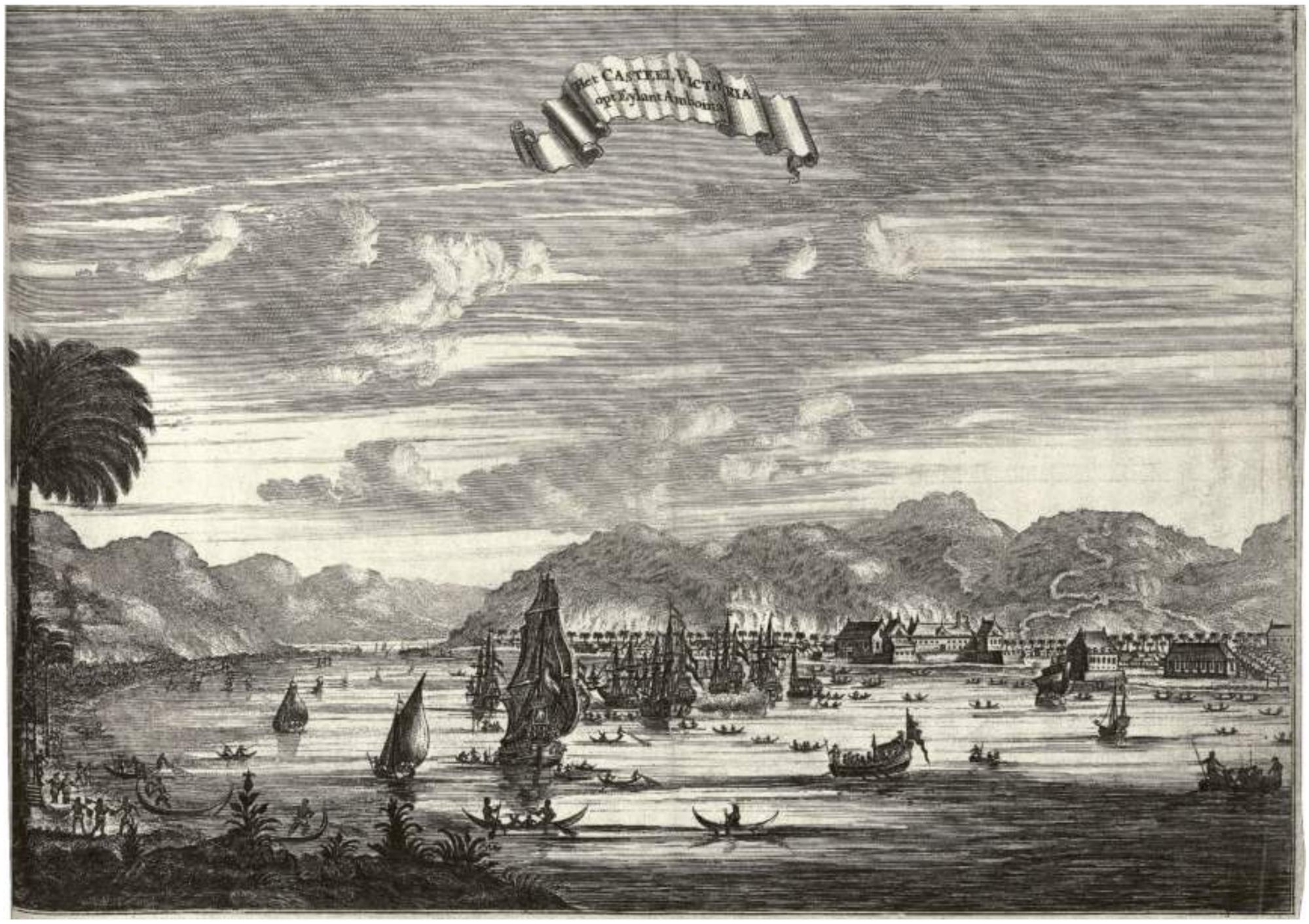

Het zuidelijke schiereiland van Ambon, Leitimor of Laitimor, was het oudste territoriale bezit van de Compagnie in de Maleise Archipel. Na verovering van het Portugese fort te Kota Laha in 1605 diende dit, herdoopt tot Kasteel Victoria, als bestuurszetel voor het Gouvernement Ambon of Amboina. Dit aanzicht van het fort Victoria en de stad Ambon die er nadien omheen groeide, is een gravure uit *Oost-Indische Voyagie* (1676) van Wouter Schouten, die in de jaren 1658-1662 als chirurgijn in compagniesdienst in de Oost onder meer Ambon en Makassar bezocht. Als voorbeeld voor deze afbeelding diende overduidelijk de tekening op blad 288, die wellicht aan Schouten zelf toegeschreven kan worden.

Ambon's southern peninsula, Leitimor or Laitimor, was the Company's first territorial possession in the Malay Archipelago. After the capture of the Portuguese fort at Kota Laha in 1605 this was renamed Victoria Castle and made the seat of the Government of Ambon or Amboina. This view of the fort Victoria and the town of Ambon that soon developed around it was taken from an engraving in *Oost-Indische Voyagie* (Journey in the East Indies, 1676) by Wouter Schouten, who as a surgeon in the Company's service between 1658 and 1662 visited the Moluccas, Macassar and various other places in the East. The drawing on sheet 288, which may indeed be attributed to Schouten himself, obviously served as a model for this illustration.

Collectie/Collection: A.G. de Roever.

vastgestelde prijzen en in gereguleerde hoeveelheden aan de VOC leverden. Daarnaast keerde na verloop van tijd ook een deel van de eerder gevluchte Bandanezen naar de eilanden terug. De Lontorse vluchtelingengemeenschappen in Oost-Ceram, de aangrenzende Ceram Laoet-eilanden en de Kei- en Aroe-eilanden bleven de Compagnie echter tot het laatste van haar bestaan onverminderd vijandig gezind en via hen kon vooral in de eerste decennia na 1621 nog enige sluikhandel in muskaatnoten blijven voortbestaan.

Deze was weliswaar te klein om een wezenlijke bedreiging te vormen voor het compagniesmonopolie, maar desondanks kregen de opeenvolgende gouverneurs van Banda steeds de uitdrukkelijke instructie naar vermogen op te treden tegen Makassaarse handelaren, die de voornaamste afnemers van de gesmokkelde muskaatnoten waren en jaarlijks met gemiddeld zo'n 50 schepen de Ceramse kust en de Kei- en Aroe-eilanden bevoeren[66]. Onder gouverneur Crijn van Raemburch (1630-1633), een vertrouweling van Coen die eerder belast was geweest met belangrijke missies in Djambi en op Timor, kwam daartoe een effectief systeem van uitwisseling op afroep van troepen en schepen met Ambon tot stand, waar in die jaren Artus Gijsels gouverneur was. Voor de verdediging van de Banda-archipel zelf bleven tot het eind van de compagniestijd in hoofdzaak dezelfde vier forten aangewezen die al bij de definitieve onderwerping in 1621 bestonden, namelijk Revengie op Ai, Hollandia op Lontor, Nassau op Banda Neira en het op een heuvel daarboven gelegen fort Belgica. De voordelen van het uiteindelijk bereikte monopolie werden op termijn deels tenietgedaan door de doorlopend hoge kosten van onderhoud en bezetting, hetgeen de Heren Zeventien al in 1628 deed opmerken dat 'nu wij zelfs Heer en Meester van Banda waren, ons de nooten en foelie veel dierder te staen kwamen, dan toen wij die van Banda cochten.'[67] Alleen bij Nassau en Belgica ging het om grotere versterkingen; Revengie en vooral Hollandia waren zeer bescheiden fortjes, die in de achttiende eeuw hun militaire betekenis vrijwel hadden verloren.

Over Fort Belgica, dat in 1611 werd begonnen als extra bescherming voor het te laag gelegen Nassau, merkte François Valentijn op dat het aanvankelijk verkeerd gebouwd was. Aan de noordzijde achter het fort lag namelijk nog een grotere hoogte, waardoor het bij een aanval van die kant moeilijk verdedigbaar zou zijn. Bij Valentijns bezoek aan Banda in 1688 was deze intussen zover afgegraven dat deze situatie geen gevaar meer kon opleveren. Fort Nassau, waarin de zetel van het gouvernement Banda was gevestigd en de verzamelde muskaatnoten voor verzending naar Batavia werden opgeslagen, achtte hij nu goed beschermd. Mochten vijandelijke troepen er al in slagen het van dichtbij te naderen, dan zou men 'hen van 't kasteel Belgica plat kunnen schieten'.[68] Niettemin werd het fort in 1796 zonder veel moeite door een Engels eskader ingenomen. De Engelsen bleven in eerste instantie tot 1803, toen de Banda-archipel met de overige Molukken na de Vrede van Amiens aan de Bataafse Republiek werden teruggegeven. Een tweede bezetting volgde tussen 1810 en de definitieve terugkeer van het Nederlandse gezag in 1817.

Nieuwe opstand: de Grote Ambonse Oorlog

In de Molukken mocht dan het monopolie van kruidnagelen omstreeks 1642 goeddeels bereikt zijn en leek Hitoe na de terechtstelling van Toelakabesi vier jaar later onder controle gebracht, de weerstand tegen de VOC werd er niet minder op. Vooral Hoamoal bleef een moeilijk controleerbaar gebied, van waar nog steeds nagels naar Makassar 'verdwenen'. Ook de Spanjaarden in het noorden op Ternate en Tidore gaven niet op en toen in 1648 de vrede van Munster getekend was, viel voor de VOC de mogelijkheid weg hen hier gewapenderhand te bestrijden. De Spanjaarden konden vanuit deze vestigingen nadien buiten het compagniesmonopolie om 'legaal' kruidnagelen verhandelen, al bleven in de praktijk hier de aangeboden hoeveelheden te gering om de Nederlandse handelsbelangen werkelijk te schaden.

In 1648 overleed sultan Hamzah van Ternate. Diens opvolger Mandar Sjah (Mandar Syah) kreeg vanwege zijn compagniesgetrouwe opstelling spoedig te maken met een paleisrevolte tegen zijn bewind en deed een beroep op de Hoge Regering om hem in zijn ambt te bevestigen. Deze onrust viel in het zuiden samen met een opstand in Hoamoal en elders op Ceram, waar vier jaar na afloop van de eerdere opstand de bezetting in alle forten toen weer tot een minimum teruggebracht was. In 1650 werden hier de vestigingen te Cambello (Seri Kambelo), Lessidi (Lesidi) en Assahoedi (Assaoedi, Asaudi) overrompeld en uitgemoord, waarbij in totaal zo'n 130 compagniesdienaren omkwamen; Loehoe (Luhu) kon ternauwernood behouden worden. De scheidende gouverneur van Ambon, Arnold de Vlaming van Outshoorn, die in 1647 Demmer was opgevolgd en kampte met een zwakke gezondheid, was intussen al naar Batavia vertrokken om aansluitend te repatriëren. In plaats daarvan werd hij nog in hetzelfde jaar als superintendant met een vloot naar de Molukken teruggestuurd om de opstand te bestrijden, met het mandaat voor eens en voor altijd het monopolie te vestigen. De aankondiging van zijn komst bleek meteen al voldoende de onrust in Ternate te beëindigen en Mandarsjah weer terug te krijgen op de troon.

De Vlaming ging uit van Gijsels' oude plan om alle nagelcultuur in de Molukken buiten een relatief klein gebied onder direct VOC-gezag te vernietigen. Met Mandarsjah van Ternate, die dankzij de steun van de VOC zijn sultanaat had gered en dus weinig weerwoord kon geven, werd in januari 1652 een contract getekend waarbij hij in ruil voor een betaling van 12.000 realen per jaar voor hemzelf en 2000 voor de gezamenlijke Ternataanse hoofden toestemde in de vernietiging van alle kruidnagelbomen binnen zijn gezagsgebied. Dit gaf De Vlaming de gewenste wettelijke basis voor zijn plannen, waarna in de volgende jaren in de zogenoemde Grote Ambonse Oorlog tot 1656 met alle inzetbare middelen en niets ontziend geweld werd afgerekend met Hoamoal en andere opstandige gebieden in de Zuid-Molukken. De bevolking hier werd gesteund door troepen van Makassar, dat zijn winstgevende 'illegale' kruidnagelhandel vanzelfsprekend niet op wilde geven. In 1652 veroverde De Vlamings expeditiemacht de oorspronkelijke hoofdplaats van het verzet op Hoamoal, Loki, maar het duurde nadien nog tot 1655 voor zij ook de Makassaren wist te verdrijven uit hun zwaar versterkte hoofdkwartier in Assahoedi. Op het gehele schiereiland en ook op naburige eilanden als Manipa, Ambeloe (Ambelau) en Boeroe vernietigden de compagniestroepen systematisch alle kruidnagelaanplant en werden de dorpen geplunderd en platgebrand, waarbij onder de bevolking duizenden doden vielen. De overlevenden, voor zover zij niet hadden kunnen vluchten, werden deels als slaaf verkocht, voor een ander deel gedwongen zich onder VOC-gezag op de Ambonse Eilanden te vestigen. Dit laatste gold speciaal de inwoners van Hoamoal, waar De Vlaming hen zonder omhaal dreigde in het andere geval 'de kop voor de voeten [te] leggen'.[69] De christenen en animisten werden overgebracht naar Leitimor, Haroekoe en Saparoea, de islamieten vooral naar Hitoe. Het ontvolkte Hoamoal bleef nadien lange tijd verboden voor nieuwe bewoning, ter controle waarop periodiek hongi-tochten plaatsvonden.

Het laatste probleem in het noorden op Tidore en Ternate loste zich na de Grote Ambonse Oorlog vanzelf op, nu de Spanjaarden geen aanvoer van nagels meer kregen; in 1663 gaven zij hun forten hier op. In 1667-1669 viel ten slotte ook de laatste concurrent Makassar na een lange strijd in handen van de VOC. Bijna zeventig jaar na de eerste Nederlandse contacten in de Molukken had de VOC haar doel bereikt: de absolute macht op de oostelijke eilanden, die nu in feite een eigen compagniesstaat vormden met de sultan van Ternate als marionet, en het felbegeerde monopolie van de specerijen, waarbij zowel de productie als de handel naar behoefte gereguleerd konden worden.

Ambon en Ternate in de achttiende eeuw

Na deze woelige aanvangsperiode bleven de Molukken tot laat in de achttiende eeuw vast in handen van de Compagnie, die er haar absolute kruidnagelmonopolie, inclusief het strikte uitvoerverbod op nagelbomen, lange tijd met succes wist te handhaven. Ter controle op de naleving van alle verordeningen werd nog ieder jaar de hongi-vloot ingezet, hoewel het belang van deze praktijk later afnam. François Valentijn, die van 1686 tot 1694 en van 1707 tot 1712 op Ambon werkaam was als predikant, laat met zijn uitgebreide beschrijving van zo'n tocht zien dat het geen kleine expeditie was: 'deze hongi of coracoravloot bestond uit 62 coracora's, 2 advijs- en 2 voorraadjagten [...] de vloot die in 1709 uitging bestond uit 3182 scheppers behalven nog 978 nato [soldaten]'.[70]

De wereldbehoefte aan kruidnagelen bleef gedurende de gehele eeuw relatief constant op een niveau waarin was te voorzien met de oogst van ongeveer 500.000 bomen. Deze aanplant bleef tot het laatst van de compagniestijd geconcentreerd op de vier eilanden Ambon, Haroekoe, Saparoea en Noesalaoet, de zogenoemde Ambonse Eilanden in het gouvernement Ambon of Amboina. Het strakke gezag van de VOC over de eilanden in het noorden, het gouvernement der Molukken of Ternate (naar de huidige naamgeving dus in hoofdzaak de Noord-Molukken), was in de eerste plaats juist bedoeld om daar de aanplant te verhinderen. Onder dit gouvernement vielen overigens sinds 1657 ook de Minahasa en aangrenzende delen van Noord-Celebes, met hoofdplaats Menado (Manado), en de Sangihe- en Talaud-eilanden (1677). Afhankelijk van fluctuaties in de vraag en de voorraden in Batavia en de Republiek, kon de productie op de Ambonse Eilanden indien nodig aangepast worden door de aanplant uit te breiden of in te krimpen. In 1780 bijvoorbeeld werd het aantal bomen met 100.000 verminderd om overproductie te voorkomen.

De eerste grotere scheuren in het kruidnagelmonopolie van de VOC ontstonden omstreeks 1770, nadat een Franse expeditie er toch in slaagde een aantal nagelboompjes te verkrijgen, waarmee naderhand in het Caribisch gebied en op Mauritius een succesvolle eigen teelt werd begonnen. Het formele einde van de alleenhandel kwam met de verloren Vierde Engelse Oorlog (1780-1784), toen bij de vredesonderhandelingen door de Engelsen vrije vaart en handel voor de EIC in de Indische Archipel werd afgedwongen. Na de vlucht van stadhouder Willem V naar Engeland in 1795 werden met diens toestemming direct pogingen in het werk gesteld om de specerijeilanden onder Brits gezag te brengen. De gouvernementen Ambon en Banda werden in 1796 zonder moeite bezet, maar op Ternate slaagden de Engelsen daar door de hardnekkige verdediging pas in 1801 in, na verscheidene mislukte ondernemingen. Na de teruggave in 1803 werden de Noord- en Zuid-Molukken in 1810 opnieuw door de Engelsen ingenomen, ditmaal zonder noemenswaardig verzet. In 1817 kwamen alle eilanden weer blijvend onder Nederlands gezag.

Celebes

De economische betekenis van Makassar in de Indische Archipel tijdens de vroeg-koloniale periode is door historici nogal eens overschat. Het eiland Celebes produceerde in de beginjaren van de zeventiende eeuw zelf geen handelsproducten van enige betekenis, met uitzondering van rijst, en Makassar had als specerijhaven dan ook voornamelijk een overslagfunctie. Toen de VOC er in 1621 en omstreeks 1642 in slaagde met geweld een monopolie af te dwingen voor respectievelijk nootmuskaat en kruidnagelen, was het nadien met het feitelijke belang van Makassar als koopstad dan ook snel gedaan. Haar politieke macht was daarmee echter nog niet gebroken. Al vanaf de eerste contacten hadden de Compagnie en Makassar elkaar de hegemonie over de oostelijke eilanden betwist en de onderlinge verstandhouding was nooit goed geweest. Nadat omstreeks 1660 de consolidatie van het Nederlandse gezag in de Molukken was afgerond, richtte Batavia zich in de volgende jaren op de definitieve uitschakeling van deze laatste belangrijke inheemse tegenstander in de oostelijke Archipel.

Celebes (Sulawesei) vormde in de zestiende en zeventiende eeuw geen politieke eenheid, terwijl ook de gebiedsaanspraken op delen van het grillig gevormde eiland door de diverse betrokken rijken in de regio in veel gevallen allerminst eenduidig bepaald waren. De Minahasa in het uiterste noordoosten bijvoorbeeld werd door de sultan van het nabijgelegen Ternate tot zijn gezagsgebied gerekend, maar ook Gowa (Goa) in het uiterste zuidwesten maakte hier aanspraken. Dit rijkje Gowa vormde met het aangrenzende Tello in de vroege zeventiende eeuw een twee-eenheid, waarbinnen elk een eigen vorst had die werd bijgestaan door een rijksbestuurder uit de andere staat. Gowa-Tello, waarbinnen ook Makassar was gelegen, was in Zuid-Celebes lange tijd de dominante politieke macht. Makassar was als koopstad tot ontwikkeling gekomen na de verovering van Malakka in 1511, toen zich hier een grote Maleise gemeenschap uit deze plaats had gevestigd. De belangrijkste handelsconnectie was daardoor aanvankelijk die met Patani aan de noordoostkust van het Maleise Schiereiland; later in de zestiende en in het begin van de zeventiende eeuw werd de Chinese en Europese vaart op Makassar van grotere betekenis.

Aan de oostkant van het zuidwestelijke schiereiland lagen omstreeks 1600 de Boeginese vorstendommen Bone, Sopeng en Wadjo (Wajo), waarmee Gowa-Tello in een voortdurende strijd om de heerschappij over Zuid-Celebes was verwikkeld. In 1611 werd deze voorlopig beslist met de onderwerping en gedwongen islamisering van Bone, dat daarna met de andere Boeginese rijkjes onderhorig werd aan Gowa. Verder naar het noorden vond men in de centrale delen van het eiland de Toradjalanden (Toraja) en het rijk van Loewoe (Luwu), waar Gowa in naam eveneens het oppergezag uitoefende, en op het noordoostelijke schiereiland onder meer Gorontalo en de Minahasa. Het rijk van Boeton (Boetoeng, Butung, Buton), dat behalve het gelijknamige eiland ook Moena (Muna) en een deel van

66 *Generale Missive*, 1 december 1632, pag. 358
67 Tiele, Heeres, *Bouwstoffen*, dl.2, pag. XLIX
68 Valentijn, *Oud en Nieuw Oost-Indiën*, dl. III, pag. 2
69 De Graaf, *De geschiedenis van Ambon*, pag. 126
70 Valentijn, *Oud en Nieuw Oost-Indiën*, dl. II, pag. 192-197

het aangrenzende zuidoostelijke schiereiland van Celebes omvatte, kon echter met hulp van de VOC buiten bereik van Gowa-Tello c.q. Makassar blijven.
Gedreven door het succes van de onderwerping van Zuid- en Midden-Celebes, richtte de vorst van Makassar, sultan Ala'hoeddin (Alaudin, Alahudin, 1593-1639), zijn aandacht in de volgende jaren op een aantal gebieden buiten Celebes, in de eerste plaats de Kleine Soenda-eilanden. Het motief voor deze doorgaande expansie was ook hier deels godsdienstig van aard, namelijk de verdere verbreiding van de islam, maar het hoofddoel bleef zoals voordien de exploitatie van nieuw veroverde gebieden door het opleggen van een schatplicht. Een vloot van 33 Makassaarse oorlogsprauwen die daartoe in 1613 verscheen voor Solor moest echter onverrichterzake weer vertrekken, toen bleek dat het Portugese fort hier kort tevoren door de VOC was ingenomen en er voldoende compagniesschepen aanwezig waren om een eventuele aanval af te slaan. De Makassaren voeren daarop door naar Oost-Flores, waar de Portugezen hen vanuit hun vestiging Larantoeka (Larantuka) eveneens met succes weerden. Slechts in die gebieden waarvoor de Europeanen geen interesse hadden wegens gebrek aan producten, zoals West-Flores, Soemba en Soembawa, kon Makassar naderhand alsnog enig gezag vestigen. Ten aanzien van de oostelijke Archipel merkte de EIC-koopman Short al in 1625 op dat de Makassaren nog maar zelden ver van huis gingen en de inheemse vaart naar de Molukken intussen goeddeels aan de Maleiers overlieten. Pas in 1641 zouden de Makassaren opnieuw in ernst proberen hun macht overzee uit te breiden, met het uitzenden van een grote expeditie om Solor en Timor te veroveren, welke poging echter al even weinig blijvend resultaat had als die in de eerste periode.[71]

Boeton

De eerste gouverneur-generaal Pieter Both (1610-1614) ontving in 1612 een voorstel van de vorst van Boeton voor een gezamenlijke onderneming tegen de Portugezen op Solor. Het kleine rijk had sinds de vestiging van de Portugezen op Solor in 1563 veel van de eigen handel in sandelhout verloren en de vorst voelde zich bovendien in toenemende mate bedreigd door Makassar, dat inmiddels een groot deel van Celebes beheerste.

Bij zijn aanstelling had Both mede instructie gekregen een aanval op Solor te ondernemen, om zodoende voor de Compagnie een sleutelpositie op de zuidelijke route naar de Molukken te verkrijgen. Boeton zou voor hetzelfde doel geschikt zijn op de noordelijke route; indien ook op dit eiland een versterking gebouwd kon worden, zou de VOC een veel betere controle op de Molukkenvaart kunnen uitoefenen. Het aanbod van de vorst werd dan ook graag aanvaard, inclusief de verlangde tegenprestatie van bescherming van Boeton tegen Makassar. Eind 1612 kwam Both met zijn vloot voor Boeton aan, waar met groot ceremonieel een overeenkomst gesloten werd. Voor de gevraagde bescherming voorzag deze in de oprichting van een fortje, voorlopig met een bezetting van tien soldaten en bewapend met vier kanonnen. Na een verblijf van twee weken gingen de vorst en Both als grote vrienden uit elkaar, waarbij de Nederlanders werden uitgewuifd door 4000 tot de tanden bewapende krijgers. Tevoren had Both ten overstaan van de bevolking op verzoek van de vorst een van diens zoons als troonopvolger erkend. De aangeboden Boetonse hulp voor de verovering van Solor achtte de gouverneur-generaal vooralsnog niet nodig, al vroeg hij de vorst wel zijn troepen beschikbaar te houden.

Door de vestiging op Boeton, hoe bescheiden ook, zag Makassar inderdaad af van een aanval op Boeton, althans op de korte termijn. Bovendien was daarmee de EIC, die intussen ook voor Boeton was verschenen, hier de pas afgesneden. In de volgende jaren toonde de Compagnie zich echter een onbetrouwbare partner, want de vestiging op Boeton werd al in 1614 onder hevig protest van de vorst weer verlaten, met het argument dat met het nieuwe comptoir op Solor het fortje op Boeton te duur was. Niettemin bleef Boeton de VOC nadien noodgedwongen trouw; opgeven van het bondgenootschap met de Nederlanders zou onder de bestaande machtsverhouding immers met zekerheid leiden tot overheersing door Makassar.

Makassar en de VOC

Makassar werd vanaf 1604, toen de VOC toestemming kreeg voor de vestiging van een bescheiden loge, geregeld bezocht door compagniesschepen. De betrekkingen kregen hier echter al snel een vijandig karakter, dat het latere beleid van de VOC blijvend heeft beïnvloed. Door de veroveringsoorlogen van sultan Ala'hoeddin in Zuid-Celebes liep de handel in Makassar vooral na 1610 sterk terug, waarop in 1615 het toenmalige opperhoofd Abraham Sterck op eigen gezag besloot de vestiging op te heffen. Bij de afhandeling van lopende vorderingen op de sultan liet Sterck enkele Makassaarse hoofden aan boord van een compagniesschip in gijzeling nemen, waarbij een gevecht ontstond en de meeste Makassaren werden gedood; twee overlevenden, onder wie een bloedverwant van de sultan, werden als gevangenen naar de loge in Bantam afgevoerd. Ala'hoeddin nam het volgende jaar bloedig wraak door vijftien nietsvermoedende opvarenden van het schip *Eendracht*, dat toen uit de Republiek via de westkust van Australië op de rede van Makassar was aangekomen, tijdens een walbezoek te laten vermoorden. In reactie daarop liet de Compagnie een algemene instructie uitgaan om Makassaarse schepen waar mogelijk aan te vallen en te vernietigen. De Engelsen maakten dankbaar gebruik van het vertrek van de VOC door in Makassar een loge te openen en ook de Denen vestigden zich er, de laatsten aanvankelijk vooral als expediteurs die voor rekening van anderen voeren. Tezamen met de reeds eerder gevestigde Portugezen vormden deze nieuwe Europese spelers op de Makassaarse markt tegen 1620 de dominante partij.

Na de vestiging van Batavia in 1619 is tot 1636 verscheidene malen geprobeerd Makassar te blokkeren, overwegend met gering succes. Tijdens een blokkade in 1634 slaagden de Makassaren er zelfs in alsnog Boeton te veroveren, dat de Compagnie was blijven steunen. Een hoofdprobleem bij het doorvoeren van de blokkades was steeds dat de Makassaarse handel via het onderhorig gemaakte Bone aan de oostkust van Zuid-Celebes meestal ongehinderd door kon gaan. Het ontbrak de Compagnie zonder groter steunpunt in de regio hier aan voldoende middelen om de lange kust permanent te bewaken, terwijl in de praktijk kleinere prauwen de blokkadevloten doorgaans ook gemakkelijk konden ontwijken. Met de mislukking van de laatste blokkade in 1636 werd het duidelijk dat Makassar op deze wijze niet op de knieën gedwongen kon worden en waarschijnlijk meer te verwachten was van een beleid van handelspreventie, waarbij door optreden elders specerijen in grotere hoeveelheden niet verkrijgbaar zouden zijn en de stad vanzelf haar aantrekkingkracht zou verliezen. Van de belangrijke Oost-Indische producten werd peper uit Bandjermasin in Makassar toen in te geringe mate aangevoerd om de compagnieshandel nog wezenlijk te kunnen verstoren. Voor nootmuskaat en foelie had de VOC door de volledige onderwerping van de Banda-eilanden in 1621 al het volledige monopolie verworven. Indien men dit nu ook kon bereiken voor de Molukse kruidnagelen, zou de Makassaarse handel volledig verlamd raken.

Toenemende vijandelijkheden

De omslag in het beleid kwam na de benoeming van gouverneur-generaal Antonio van Diemen in 1636. Op instructie van de Heren Zeventien, voor wie de financiële nadelen van de langdurige confrontatiepolitiek steeds zwaarder gingen wegen, zocht deze in de volgende jaren toenadering tot Makassar, met de overweging dat het uiteindelijk voordeliger zou zijn om de daar aangevoerde specerijen op te kopen dan deze handel geheel aan de Portugezen, Engelsen en Denen te laten. In 1637-1638 bezocht Van Diemen tweemaal de Molukken, waarbij hij op de thuisreis Makassar aandeed voor een poging tot verzoening met de sultan en zijn regenten. De positie van de Compagnie was daarbij in het laatste jaar aanzienlijk versterkt door het sluiten van een nieuw contract met de sultan van Ternate, dat het kruidnagelmonopolie en daarmee de mogelijkheden van preventie van de handel op Makassar in de navolgende jaren binnen bereik zou brengen. Aan Makassaarse kant had men in de afgelopen twee decennia toch veel te lijden gehad van de uitputtingsstrategie van de VOC door de blokkades en de algemene instructie tot vernietiging van schepen, ook al had deze nog niet geleid tot een beslissende uitkomst in het slepende conflict. De sultan had daarom veel te winnen bij een vrede en Van Diemen kon dan ook vrij snel tot overeenstemming komen, hoewel het wantrouwen bij beiden bleef. De gouverneur-generaal had zo zijn twijfels en in tegenstelling tot de gangbare compagniespolitiek om verdragen met inheemse vorsten zo omvattend mogelijk te formuleren, wilde hij nu zo min mogelijk op papier zetten. Van Diemen verwachtte in feite niet dat een vrede met Makassar lang stand zou kunnen houden, zoals hij al in 1637 schreef aan de Heren Zeventien: 'Alsoo wij ons inbeelden den vrede met Macassar niet stabil off van dure conde blijven om verscheyde redenen, soo waeren voornemens geen conditien met desen Coninck schriftelijck aen te gaen.'[72] Zijn inschatting zou uiteindelijk juist blijken.

Ala'hoeddin werd na zijn overlijden in 1639 opgevolgd door zijn zoon Mohammad Said, die in algemene zin het beleid van zijn vader voortzette, maar ook vriendschappelijke betrekkingen aanknoopte met Atjeh, Mataram en de Spanjaarden in Manilla, mogendheden waarmee de Compagnie toen op voet van oorlog stond. Hetzelfde gold voor de Portugezen, die nog altijd in Makassar zelf gevestigd waren, terwijl ook de verhouding tot de Engelsen aldaar weinig hartelijk was. De handel ter plaatse van deze Europese concurrenten en van de Denen was toen overigens al lang niet meer van dezelfde betekenis als tijdens Makassars grote bloeiperiode twintig jaar eerder. Bij het begin van de hernieuwde contacten met de VOC in 1638 vormden de Maleiers, die hier sinds 1511 gevestigd waren en dus eerder ingezetenen dan vreemdelingen waren, als vanouds weer de belangrijkste handelsgemeenschap, die het merendeel van de Makassaarse vaart in de oostelijke Archipel onderhield.[73]

De Maleiers hadden in voorgaande decennia jaarlijks 25 à 50 schepen naar de Molukken gezonden, maar vooral na ca. 1630 waren de verliezen door aanvallen van compagniesschepen sterk opgelopen. De opperkoopman Hendrick Kerckringh, die in 1638 verantwoordelijk werd voor de nieuwe loge in Makassar, merkte dan ook op: 'Naer 't seggen van veel Maleyers thoonen niet off seer weynich geinclineert te sijn meerder (alhoewel een profitabele vaert voor hunluyden geweest) naer Amboina offte die contreyen te tendeeren.'[74] Kerckringh had de opdracht ter plaatse alle specerijen op te kopen – althans voor zover die nog aangevoerd werden, want over het hele jaar 1638 kwam in Makassar nog maar 6000 pond kruidnagelen op de markt.[75] Daarnaast kreeg Makassar voor de VOC een functie als doorvoerhaven van sandelhout, dat onder Van Diemens voorgangers door de Compagnie zelf van Timor werd gehaald, maar nu uit overwegingen van kostenbesparing via Makassaarse handelaren zou worden aangekocht.

Deze vaart leidde op zichzelf weer tot nieuwe spanningen, vanwege het passenstelsel voor Makassaarse schepen dat Van Diemen als voorwaarde bij de vredesonderhandelingen had bedongen. Dit hield in dat in de zeegebieden in de oostelijke Archipel onder controle van de VOC alleen gevaren mocht worden met een speciale compagniespas, op straffe van confiscatie van schip en lading. Behalve Timor en de overige Kleine Soenda-eilanden vielen daaronder ook de Molukken en de wateren rond Celebes, zodat de Makassaren deze vergaande beperkingen tot hun grote woede feitelijk zelfs in eigen haven opgelegd kregen. Omgekeerd ontstond in Batavia irritatie toen na de val van Malakka in 1641 de rijksgroten in Makassar een weg vonden om onder het passensysteem uit te komen door hun schepen voortaan onder de vlag van gevluchte Portugese vrijhandelaren te laten varen.

Die praktijk kon evenwel niet beletten dat de Compagnie kort daarop definitief het overwicht kreeg door de onderschepping van een Makassaarse vloot voor Hitoe in 1642 en de navolgende onderwerping van het Ambonse schiereiland, waarmee toen haar kruidnagelmonopolie in hoofdzaak was gevestigd.[76] De kooplieden van de EIC-loge berichtten hun superieuren in Bantam al in 1643 dat er in Makassar niets meer te koop was en hun comptoir snel op verlies zou komen te staan door gebrek aan handel. Alleen als transporteur van sandelhout in dienst van de Portugezen of soms zelfs van de VOC konden zij nog iets verdienen. De koopman van een Engels schip dat in 1649 Makassar aandeed, klaagde dat hij zijn ruilgoederen er aan de straatstenen niet kwijt kon en dat er werkelijk niet één kruidnagel te koop was.[77] De strategie van preventie van de handel had haar werk gedaan.

De verovering van Makassar

Onder sultan Hasanoeddin (Hasanudin), die in 1653 op de troon kwam, en zijn rijksbestuurder Pattingaloang kwam het uiteindelijk tot een beslissende krachtmeting met de VOC. De vorst besefte maar al te goed dat het opdrogen van de handel in specerijen het einde van Makassar zou betekenen en daarom met alle middelen gepoogd moest worden de eigen belangen in de Molukken veilig te stellen. De inleidende fase van de onvermijdelijke confrontatie met Batavia volgde al in de eerste jaren van zijn bewind, toen Arnold de Vlaming van Outshoorn in de Molukken zijn vernietigingsoorlog tegen Hoamoal en andere 'opstandige' delen van Ceram voerde. De leiders van de opstand hadden in 1652 versterkingen gevraagd en verkregen in Makassar, wat vervolgens voor de Compagnie aanleiding werd de nieuwe sultan de oorlog te verklaren. Op Ceram werden de Makassaren in 1655 verslagen, maar de opnieuw ingestelde blokkades van de stad zelf hadden als vanouds weinig effect, waarna later in dat jaar weer een vredesverdrag werd getekend.

De vijandige verhoudingen bleven echter onverminderd bestaan. In 1657 kwam het tot nieuwe openlijke onenigheid vanwege de vestiging van een versterkte compagniesloge in Menado, een stap die door Hasanoeddin gezien werd als een bewuste inbreuk op zijn soevereiniteit over de Minahasa. Omgekeerd erkende de Hoge Regering deze aanspraken niet en achtte zij zich hier uitsluitend gebonden aan de contracten met Ternate. Als tegenmaatregel verbood de sultan voortaan de bemanningen van compagniesschepen in Makassar aan wal te gaan en werden met zijn volledige instemming de bepalingen van het laatste vredescontract waar mogelijk ontdoken. Van God, zo merkte Hasanoeddin naar aanleiding van de steeds verdergaande Nederlandse eisen op, kon hij zich niet indenken dat deze de zee uitsluitend voor de Nederlanders had geschapen. Misschien zou het daarom beter zijn nu voor eens en voor altijd de wapenen te laten beslissen.[78] Makassar was intussen dankzij Portugese kennis van de vestingbouw en Engelse wapenleveranties tot een goed verdedigbare stad gemaakt, die naar zijn overtuiging zelfs de VOC niet snel zou aanvallen en in elk geval niet zou kunnen veroveren.

Dit bleek echter al in 1660 een misrekening, toen een compagniesvloot onder de admiraals Johan van Dam en Johannes Truytman een succesvolle actie tegen Makassar uitvoerde en daarbij na de vernietiging van een Portugees eskader op de rede een sterk fort direct ten zuiden van de stad, Panakoekang (Panakukang) of Panakoke, wist te veroveren. De sultan zag zich gedwongen een nieuwe vrede te sluiten, op nog ongunstiger voorwaarden dan die van 1655. Makassaarse schepen mochten voortaan in het geheel niet meer varen op de Molukken en Banda; verder diende Makassar zich blijvend uit de Minahasa en van Boeton terug te trekken, terwijl de Portugezen hun vestiging in de stad moesten opgegeven. Voor Hasanoeddin was het er in de eerste plaats om te doen door ondertekening van dit contract tijd te winnen en de acute dreiging af te wenden. Onder de gegeven omstandigheden was hem vanaf het begin duidelijk dat Makassar zich niet aan de bepalingen zou kunnen houden, terwijl anderzijds de VOC vanwege de hoge kosten en de verstoring van de handel niet langdurig oorlog zou willen voeren.

Nadat in de volgende jaren dan ook steeds weer nieuwe schendingen van het verdrag plaatsvonden en bovendien in 1662 en 1664 twee voor Zuid-Celebes gestrande compagniesschepen door de Makassaren waren geplunderd, besloot gouverneur-generaal Joan Maetsuyker in 1666 een definitief einde aan de macht van Makassar te maken. Onder opperbevel van admiraal Cornelis Speelman, de latere gouverneur-generaal (1681-1684), werd in november van dat jaar een expeditiemacht van 21 schepen met 600 man Europese soldaten uitgezonden, bijgestaan door Ambonse en Boeginese hulptroepen onder aanvoering van respectievelijk kapitein Jonker van Manipa en Aroe Palaka van Bone. Deze laatste was een uitgeweken Boeginese leider die de overheersing van Bone en Sopeng door Makassar nooit had geaccepteerd en nu door een verbond met de VOC een kans zag het rijk te herwinnen. Deze hulp was de Compagnie zeer welkom, temeer daar Aroe Palaka eerder in 1666 bereid was gebleken zijn troepen voorafgaand aan de operaties tegen Makassar ter beschikking te stellen voor de veldtocht in de Minangkabau tegen Atjeh.[79]

Na aankomst voor Makassar in december 1666 probeerde Speelman de sultan eerst door onderhandelingen tot overgave te bewegen, in de hoop dat het machtsvertoon met zijn vloot daarvoor voldoende zou zijn. Hasanoeddin was niet geïmponeerd, waarna eerst Makassar zelf enkele dagen door de schepen werd gebombardeerd en aansluitend de nabijgelegen stad Bonthain (Bantaeng) aan de zuidkust werd ingenomen en met nog een dertigtal omliggende dorpen in brand gestoken. Deze streek was bij uitstek de rijstschuur van Makassar, dat vooruitlopend op latere Nederlandse acties zo werd afgesneden van zijn voedselbron. Vervolgens zeilde Speelman met zijn hoofdmacht door naar Boeton, waar de hoofdplaats toen was ingesloten door een ca. 15.000 man sterk Makassaars expeditieleger. Dit bestond voor een belangrijk deel uit Boeginese huurlingen en horigen, die bij de verschijning van Aroe Palaka met zijn troepen aan de zijde van de Compagnie massaal overliepen, waardoor de strijd binnen enkele dagen beslist was. Met de vorst van Boeton werd eind januari 1667 een contract gesloten, waarbij deze zich tegen een jaargeld van 100 rijksdaalders verplichtte de 'illegale' nagelcultuur uit te roeien. Nadien ging de vloot eerst voor een periode van drie maanden door naar de Molukken, waar Speelman in opdracht van de Hoge Regering onder meer een langlopend geschil tussen Ternate en Tidore bijlegde en nieuwe contracten met de beide sultans maakte. Intussen was Aroe Palaka met zijn Boeginese troepen naar Zuid-Celebes teruggekeerd, ter voorbereiding van de uiteindelijke aanval op Makassar.

Begin juli werd het beleg van de stad hervat, waarbij eerst opnieuw Bonthain werd bezet. Het duurde nadien echter nog bijna vier maanden voor de Nederlandse en Boeginese troepen de ring van forten om Makassar hadden doorbroken en Hasanoeddins laatste vesting Samboepo konden insluiten. Op 18 november 1667 sloten de sultan en Speelman in het dorp Bongaja (Bungaya) het zogenoemde Bongaais Verdrag, dat in wezen een herhaling en verdere verscherping van de eerdere bepalingen was. Zo dienden alle resterende Europeanen nu daadwerkelijk uit Makassar verbannen te worden, terwijl de sultan hier slechts één vesting zou mogen behouden. De Compagnie nam het fort Oedjoeng Pandang ten noorden van de stad, dat naar Speelmans geboortestad de naam Fort Rotterdam kreeg, blijvend in bezit, waar Speelman voor alle zekerheid een sterke bezetting legerde; alle overige Makassaarse versterkingen moesten afgebroken worden. Aroe Palaka ontving de feitelijke heerschappij over het land Bone, waar in naam de macht van de oude heerser La-Madarama als leenvorst van de Compagnie werd hersteld.

Conform Speelmans boze verwachting brak in april 1668 de strijd opnieuw uit, die aanvankelijk verzandde in een slepende stellingenoorlog om Makassar. Pas eind juni 1669 slaagden de compagniestroepen en hun bondgenoten er na bijna twee weken van aanhoudende stormlopen in Hasanoeddins vesting, het zogenoemde Koningskasteel, in te nemen. De sultan bleek intussen echter afstand van de troon gedaan te hebben ten gunste van zijn zoon Mapasomba, die aan Speelman op 27 juli, na eerst nog een vergeefs verzoek om hulp aan de soesoehoenan van Mataram te hebben gericht, een voorlopig verdrag van overgave aanbood. Het definitieve akkoord werd op 20 december 1669 getekend in de Grote Zaal van het Kasteel van Batavia. In het bijzijn van Speelman, Aroe Palaka, kapitein Jonker en nog 1500 andere genodigden boden de rijksgroten van Makassar namens de sultan daar hun onderwerping aan door gouverneur-generaal Maetsuyker hun krissen te overhandigen, die hij vervolgens eervol aan hen retourneerde op de belofte van trouw aan de Compagnie. Ruim een halve eeuw na het incident met de *Eendracht* was de strijd om de specerijmarkten in de oostelijke Archipel ten einde.

Na de verovering

De buitenlanders in de stad, waar het de VOC mede om te doen was geweest, hadden het einde van de oorlog niet afgewacht. De EIC had haar comptoir tijdig gelicht, de Denen waren naar hun vestiging Tranquebar aan de Coromandelkust vertrokken, terwijl de Portugezen in meerderheid naar Macao en Goa waren gegaan. Een aantal Portugese handelaren bleef zich nog enige tijd verzetten tegen uitzetting, maar vestigde zich ten slotte in Larantoeka op Flores. Met de Europeanen verlieten tijdens en na de oorlog tegen Makassar ook duizenden inheemsen Zuid-Celebes, vooral Boeginezen, die zich later onder meer langs de kusten van het Maleise Schiereiland neerlieten. Onder oppergezag van Batavia werden Zuid-Celebes en Makassar in de volgende jaren ingepast in het bestuurlijke en commerciële stelsel van de Compagnie. Daarin was de handel volledig gereguleerd en bleven de meest lucratieve producten, waaronder stoffen, opium en alle specerijen, uitsluitend aan de VOC voorbehouden; zee- en bosproducten liet men aan de vrijhandel. De productie van rijst, het belangrijkste gewas in Zuid-Celebes, werd van compagnieswege krachtig gestimuleerd, terwijl later hier ook de indigoplant (gebruikt als blauwe kleurstof) als nieuwe cultuur werd geïntroduceerd.

De voornaamste rijstgebieden, waaronder Bonthain, bleven onder direct compagniesgezag, hetgeen leidde tot langdurige onenigheid met de rijksgroten van Makassar c.q. Gowa en Tello, die daardoor een deel van hun inkomsten en aanzien verloren zagen gaan, en ook met Aroe Palaka van Bone, die eveneens gebiedsaanspraken in Zuid-Celebes liet gelden. Een neerslag van deze conflicten vormt de in dit atlasdeel opgenomen grote overzichtskaart van Zuid-Celebes, die in 1693 in opdracht van de toenmalige gouverneur van Makassar, François Prins, voor de Hoge Regering werd gemaakt. Daarop is onder meer aangegeven welke landen vroeger aan Gowa en Tello toekwamen, hoe de bestuurlijke indeling na 1669 was geworden en welke gebieden de VOC onder eigen beheer had genomen. Op de rijstproductie legde de Compagnie naar het plaatselijk gebruik tribuut van tien procent van de oogst, maar als gevolg van de overlappende aanspraken ontkwam de bevolking er vaak niet aan een zelfde heffing ook aan Bone af te dragen.

Aroe Palaka had zich voorheen altijd een loyale bondgenoot van de VOC betoond en was als zodanig ook door de Hoge Regering erkend, maar kwam na 1669 steeds weer in conflict met het lokale compagniesbestuur in Fort Rotterdam, waarvan de zeggenschap aanvankelijk nog nauwelijks buiten Makassar reikte. Door strategische verbintenissen, handige diplomatie en, bij gelegenheid, directe territoriale veroveringen, wist Aroe Palaka na zijn formele installatie als vorst van Bone in 1672 zijn macht over bijna geheel Zuid-Celebes uit te breiden. Deze succesvolle expansie wekte toenemend achterdocht bij de gouverneurs in Makassar, die in de vroegere vriend steeds meer een potentiële bedreiging voor de Compagnie op Celebes begonnen te zien. Die houding berustte in hoofdzaak op onbegrip en diplomatiek onvermogen bij het plaatselijke Nederlandse gezag. In werkelijkheid is Aroe Palaka de Hoge Regering tot zijn overlijden in 1696 onverminderd trouw gebleven, indachtig zijn gelofte en het inzicht dat het verbond met de Compagnie de basis had gelegd voor zijn latere macht en rijkdom.

In de achttiende eeuw verloor het gouvernement Makassar door de strikt volgehouden monopoliepolitiek uiteindelijk vrijwel alle betekenis voor de compagnieshandel, met uitzondering van de uitvoer van rijst en indigo. Van tijd tot tijd laaide in Batavia de discussie op om het verliesgevende gewest op te geven, maar om strategische en handelspolitieke redenen werd daarvan steeds weer afgezien.[80] Het geringe belang van Makassar in de late compagniestijd blijkt mede uit het feit dat de Engelsen na 1795 aanvankelijk geen enkele poging ondernamen om deze vestiging in te nemen. Pas begin 1812 kwam het alsnog tot een bezetting, maar de vorst van Bone – opnieuw een Aroe Palaka – weigerde het nieuwe bewind te erkennen. De gewapende opstand die daarop volgde, werd in 1814 in eerste instantie neergeslagen door een Engelse strafexpeditie. De Britten konden echter niet verhinderen dat Aroe Palaka zich met een deel van zijn aanhang in de binnenlanden terugtrok en van daar uit tot de terugkeer van het Nederlandse gezag in 1816 met succes een guerrillastrijd bleef voeren.

Timor

De rol van Timor in het economische verkeer tijdens de vroeg-koloniale periode is wellicht het meest bepaald door de omstandigheid dat de Timorezen, in tegenstelling tot bijna alle andere volkeren in de Archipel, geen enkele vorm van scheepvaart kenden.

De bevolking vreesde er van oudsher de zee en bleef er het liefst zo ver mogelijk vandaan. De oorzaak voor deze uitzonderlijke situatie lag in het animistische geloof

71 De Roever, *De jacht op sandelhout*, pag. 230
72 Tiele, Heeres, *Bouwstoffen*, dl. II, pag. 324, Antonio van Diemen 9 december 1637
73 ibid., pag. 336, Gerard Kerckringh, *Corte remonstrancie weegens de staat in Macassar*, 24 september 1638
74 ibid., pag. 336
75 ibid., pag. 336
76 Knaap, *Kruidnagelen en Christenen*, pag. 35
77 Nagel, *Der Schlüssel zu den Molukken*, pag. 262-263
78 Andaya, *The Heritage of Arung Palakka*, pag. 47
79 ibid., pag. 67
80 Nagel, *Der Schlüssel zu den Molukken*, dl. II, pag. 808

van de eilandbewoners, dat voorschreef dat een overledene altijd in de eigen omgeving naast de voorouders begraven moest worden om rust te kunnen vinden voor de ziel. Bij een verdrinkingsdood zou daaraan niet voldaan kunnen worden en was de ziel gedoemd tot in de eeuwigheid rond te dolen. Timor, het grootste van de Kleine Soenda-eilanden, was vooral van betekenis vanwege het vrijwel exclusieve voorkomen van de sandelboom op het eiland. Het geurige sandelhout werd in China gebruikt als wierook en grondstof voor meubelen, boeddhabeelden, crematiehout en om olie te winnen voor farmaceutische en medicinale toepassingen. Voor de VOC werd het mede van belang als betaalmiddel in het Aziatische handelsverkeer. Vanaf het begin van de Nederlandse vaart in de Archipel waren de verwachtingen ten aanzien van de handel in dit product hooggespannen, zoals onder meer blijkt uit de instructies van 1609 aan de eerste gouverneur-generaal Pieter Both: 'U wel informerende op den profijtelijken handel van 't sandelhout [...] 't welk gansch Indie door kostelijk en duur gehouden wordt, welken handel van sandelhout [...] bevelen U expresselijk, dat gij op 't zelve stuk ordre wilt stellen [...] dat daarin gehandeld wordt.'[81]

Deze opdracht was verre van eenvoudig. Op het eiland was geen centraal gezag en de vele rijkjes waarin het was verdeeld waren bijna voortdurend verwikkeld in uiterst gewelddadige onderlinge oorlogen. Chinese handelaren hadden Timor al in de veertiende eeuw bezocht, maar tot een geregeld handelsverkeer was het later nooit gekomen. Door hun berichtgeving ontstond wel het beeld dat het eiland volledig bedekt was met sandelbomen. De Chinese zeevaarder Wang Ta-yüan schreef in die tijd: 'De bergen op Timor zijn bedekt met dikke bossen, allemaal sandelhout. Het eiland produceert niets anders.'[82] Ook bij de Nederlandse pioniers in de vaart op de Oost bestonden aanvankelijk zulke overdreven verwachtingen. Om toegang tot deze vermeende rijkdommen te verkrijgen, moest echter eerst afgerekend worden met de Europese concurrenten in deze handel, de Portugezen op Solor.

De verovering van het Portugese fort op Solor

Nadat in 1605 de Portugezen uit de Molukken verdreven waren, was hun enige resterende vestiging in de oostelijke Archipel die op het eilandje Solor, ten noordwesten van Timor. Daar was door de broeders dominicanen in 1561 een stenen fort gebouwd, vanwaar nadien de missie naar de omliggende eilanden ter hand was genomen en sandelhout van Timor verscheept werd naar Macao. Als vestigingsplaats was Solor voor de Portugezen veel geschikter dan Timor, dat grote delen van het jaar slecht bereikbaar was door de moesson. Solor had bovendien een gezonder klimaat en was gunstiger gelegen ten opzichte van de route naar de Molukken. Eind 1612 benoemde Both de toenmalige commandant van Makian, de Zeeuw Apolonius Schot, tot leider van een expeditie vanuit Ternate die de Portugezen van Solor moest verjagen.

Na in Boeton de aan Both toegezegde versterkingen te hebben opgehaald, kwam Schot in januari 1613 met twee schepen voor het fort aan. Dit bleek echter veel sterker dan gedacht; ondanks herhaalde beschietingen en insluiting van het fort aan de landzijde slaagde de kleine expeditiemacht er niet in het te veroveren. Pas nadat op zijn verzoek om assistentie in april nog eens drie schepen uit de Molukken arriveerden, werd de overmacht de Portugezen te groot en gaf de bezetting zich over. Schot stond de gehele Portugese gemeenschap ter plaatse toe naar Larantoeka te vertrekken om van daar te zijner tijd te worden opgehaald voor transport naar Goa of Macao. Daar is het echter nooit meer van gekomen en achteraf is hem terecht verweten dat mede door zijn goedgelovigheid de Portugezen niet uit de regio verjaagd waren, maar zich op Flores opnieuw hadden kunnen vestigen. De in dit atlasdeel opgenomen tekening door Abel van der Werp uit 1614 geeft een goed beeld van zowel de fortificatie zelf als van de krijgshandelingen. Een nogal heroïserende versie van Schots verslag van de verovering verscheen in 1646 in druk in *Begin ende Voortgangh*, het bekende overzichtswerk van Isaac Commelin over de aanvangsperiode van de VOC.[83]

Het oude Portugese fort werd door de Compagnie na de inbezitname herbouwd en kreeg de naam Henricus. De lokale moslimbevolking, die verwantschapsbanden met Ternate had, is de VOC gedurende de volgende twee eeuwen altijd trouw gebleven. Omgekeerd toonde het Nederlandse gezag zich heel wat minder consistent in zijn houding, vooral in de eerste tientallen jaren na de verovering, toen het onder de opeenvolgende gouverneurs-generaal ten aanzien van de vestiging op Solor steeds weer tot wisselingen in het beleid kwam. Zo werd het fort in eerste instantie al in 1615 weer verlaten, in 1618 opnieuw bezet, in 1629 voor de tweede keer opgegeven, in 1636 na een kortstondige terugkeer van de Portugezen heroverd en aansluitend verlaten, in 1645 weer bezet, in 1653 opnieuw verlaten en ten slotte in 1667 blijvend bezet!

De handel in sandelhout

Als eerste handelaar in sandelhout voor de Compagnie werd Crijn van Raemburch benoemd, toen nog in de rang van onderkoopman. Hij en opvolgers vertrokken vanaf 1614 jaarlijks in november van Solor naar Timor en maakten er afspraken voor levering met de vorsten van de verschillende rijkjes aan de zuidkust. De kleine strandplaats Koepang (Kupang) in het uiterste westen van het eiland, waar de vorst de Nederlanders goed gezind was, werd steeds als eerste aangedaan. Vanuit deze baai maakten de schepen kortere tochten naar de stranden van Zuid-Timor, waar vervolgens het moeizame en langdurige proces van de eigenlijke verwerving van het begeerde sandelhout plaatsvond.

Timor, zoals Coen herhaaldelijk klaagde, bestond uit een lappendeken van wel 25 afzonderlijke vorstendommen en handelsplaatsen, waar met iedere vorst in tijdrovend ceremonieel geschenken en beleefdheden uitgewisseld moesten worden. Ondanks de vele pogingen daartoe slaagden de kooplieden van de Compagnie er niet in de Timorese vorsten te bewegen uit voorraad te leveren. Het bleef hier altijd boter bij de vis; pas bij betaling van het overeengekomen aantal bomen, veelal in parangs, kleden en snuisterijen, lieten de vorsten deze in de binnenlanden kappen. Intussen moesten de schepen blijven wachten tot er op het strand eindelijk geleverd werd. Ondanks de tijdrovende procedures was de handel aanvankelijk echter zeer succesvol. Sandelhout werd op Timor betaald met parangs (kapmessen), die op Solor in de smederij van het fort gemaakt werden met ijzererts uit Japan. In die aanvangsjaren ging het hout vervolgens naar Bantam of Batavia, waar het verkocht werd aan Chinese handelaren. Zij betaalden met zijde, die door de Compagnie weer naar Japan werd uitgevoerd tegen betaling in zilver. Vrijwel zonder dat er geldverkeer aan te pas kwam, maakte de VOC zo van ijzer zilver, iets dat de alchemisten in de Middeleeuwen nooit was gelukt. De parangs werden in latere jaren merendeels ingevoerd van het eiland Karimata voor de westkust van Borneo, waar ze in topjaren bij tienduizenden tegelijk werden opgekocht.

Omdat de Chinezen voor de zijde vooral in sandelhout betaald wilden worden, werd dit product, en daarmee de hegemonie over Timor, een belangrijke factor in de inter-Aziatische handel van de Compagnie. De inkoop op Timor bedroeg goederen ter waarde van ongeveer 5 realen per pikol (1 pikol was ca. 60 kilo hout; een sandelboom leverde gemiddeld zo'n 7 pikol hout). In Bantam en Batavia betaalden de Chinezen al 23 realen voor een pikol sandelhout, waarna het op het Chinese vasteland werd doorverkocht voor 40 realen per pikol.[84] Jan Pietersz Coen rekende tijdens zijn eerste ambtsperiode als gouverneur-generaal (1619-1623) met een minimaal noodzakelijke aanvoer van 1200 pikol voor een kostendekkende handel. Na 1622, toen de VOC zich na een mislukte poging Macao in te nemen eerst op de Pesacadores en daarna op Formosa (Taiwan) had gevestigd, verplaatste de handel zich en werd veelal direct naar het compagniesfort Zeelandia op Formosa geleverd in plaats van naar Batavia.

De inkoop op Timor bleef steeds nogal wisselvallig; soms was de markt niet toegankelijk door burgeroorlogen of waren toegezegde leveranties niet op tijd om voor de moesson weg te komen. De voornaamste afzetmarkt, het Chinese keizerrijk, verloor door de grote burgeroorlog en de val van de Ming-dynastie halverwege de zeventiende eeuw eveneens aan stabiliteit. Na 1650 nam het belang van de compagnieshandel op Timor sterk af, deels vanwege de minder gunstige situatie in China, maar ook doordat toen steeds meer sandelhout van een iets andere soort uit Voor-Indië werd uitgevoerd en daarnaast de Portugese gemeenschap van Larantoeka een belangrijke concurrent was geworden.

De vestiging van de VOC op West-Timor

Bij zijn aantreden in 1653 wilde gouverneur-generaal Maetsuycker desondanks de invloed van de Compagnie op Timor en omringende eilanden niet opgeven, omdat dit de Portugezen te veel in de kaart zou spelen. De nog resterende handel op Timor was toen al stevig in handen van de Larantouqueiros uit Larantoeka, een strijdbare bevolkingsgroep die weliswaar deels van Portugese afkomst was, maar zich intussen geheel onafhankelijk van Portugal had gemaakt.[85] Ook moest voorkomen worden dat Makassar verdere aanspraken op het gebied zou maken. In 1640-1641 was vanuit Gowa al eens een expeditie uitgezonden, die om Solor heen was gezeild en via Alor de noordoostkust van Timor had aangedaan, waar de Makassaren toen enkele minder belangrijke rijkjes tribuutplichtig hadden gemaakt. Sandelbomen groeiden hier niet; jaarlijks diende de bevolking 50 slaven en een hoeveelheid bijenwas te leveren. Van een gevestigd Makassaars gezag was echter geen sprake en deze onderhorigheid werd dan ook door de VOC en de Portugezen niet erkend, maar vanwege het beperkte belang werd er ook niets tegen ondernomen. Pas met het Bongaais Verdrag van 1667 moest Makassar alsnog formeel afstand doen van zijn aanspraken en werd Gowa de toegang tot Timor ontzegd.

Op Timor waren de Portugezen vanuit Amarassi in het zuiden in 1653 een succesvol offensief begonnen tegen de radja van Koepang en zijn bondgenoten, die zich daartegen zonder hulp van de Compagnie niet lang zouden kunnen handhaven. Te zelfder tijd zorgden ook de gewelddadige acties van de Larantouqueiros voortdurend voor problemen op het eiland, dat nu in totale anarchie dreigde te vervallen. Het opperhoofd op Solor, Hendrik ter Horst, vroeg dringend om hulp, die hem werd toegezegd met de mededeling dat het leger van De Vlaming van Outshoorn binnenkort vanuit Amboina naar Timor zou komen. Daarnaast zou het wellicht aanbeveling verdienen Fort Henricus te verplaatsen naar Timor, om zo de Portugese opmars tegen te gaan. Toen later in 1653 al enkele Portugezen zich bij Koepang vestigden, werd de verhuizing met toestemming van de vorst snel gerealiseerd. Het nieuwe fort met de naam Concordia was strategisch goed gelegen aan de enige beschutte baai op Timor. Het was voorlopig bemand met 28 soldaten en kreeg de beschikking over twee bewapende zeilsloepen, waarmee nu de wateren om Timor op de belangrijke zuidelijke zeeweg naar de Molukken permanent bewaakt konden worden. Tevens kon de Compagnie zo haar gezag uitbreiden over het oostelijk deel van Roti, het kleine eiland ten zuidwesten van Timor, dat aan de radja van Koepang onderhorig was na het huwelijk van zijn dochter met de radja van Lando, een van de voornaamste rijkjes op Roti.

In 1654 arriveerde vanuit Ambon een kleine legermacht onder aanvoering van kapitein Jacob Verheijden, die tevoren aan de strijd op Hoamoal had deelgenomen en nu voor de komst van De Vlaming van Outshoorn alvast orde op zaken moest stellen. Al bij zijn eerste, nogal roekeloze optreden tegen de Portugezen sneuvelde de onfortuinlijke commandant echter, en evenzo jammerlijk mislukte twee jaar later de grote veldtocht van De Vlamings hoofdmacht tegen de vijanden van Koepang. Beide aanvoerders hadden in de Molukken en elders in de Archipel aanzienlijke successen behaald, maar op Timor ontmoetten zij in de Portugezen en de Larantouqueiros tegenstanders van een heel ander kaliber, waartegen de compagniestroepen niet opgewassen bleken. Na grote verliezen geïncasseerd te hebben, hield De Vlaming het na enkele maanden al voor gezien en keerde hij nog in 1656 naar Batavia terug. Daar viel hem voor de overwinning in de Grote Ambonse oolog een triomfantelijke intocht ten deel, maar over het gebeurde op Timor werd nadien nauwelijks meer gesproken.

Toch keerde met de vestiging van Fort Concordia de rust op het eiland enigszins terug en kon in de volgende jaren het beschermde gebied rond Koepang geleidelijk aan uitgebreid worden. Na een beslissende confrontatie met de Portugezen op de berg Mollo in 1658, waar de Nederlanders met hun Koepangse bondgenoten een verlies leden, begon zich een blijvende tweedeling van invloedssferen af te tekenen. In het kleinere westelijke deel onder bereik van Fort Conordia behield de VOC het feitelijke gezag, waartoe periodiek nieuwe contracten met de plaatselijke vorsten werden gemaakt. Het grotere oostelijke gedeelte kwam uiteindelijk geheel onder zeggenschap van de Larantouqueiros, die hier in de achttiende eeuw zelfs het formele Portugese bestuur naar hun hand konden zetten. Zij beheersten de nog resterende sandelhouthandel aan de noordkust via hun haven in Lifao, tot het hout door de ongebreidelde kap zo schaars werd dat de uitvoer tegen het eind van de zeventiende eeuw vrijwel opdroogde. In 1707 schreef de Portugese gouverneur naar de vicekoning in Goa dat het met de sandelhouthandel nu echt afgelopen was; in totaal konden in dat jaar nog maar een schamele 30 bomen geëxporteerd worden.[86]

Aan de Nederlandse kant ging het niet anders. In 1688 schreef het opperhoofd Willem Moermans naar Batavia dat het sandelhout opraakte en alleen nog op ontoegankelijke plaatsen groeide. In opdracht van de Hoge Regering werd onder zijn bewind in dat jaar een overzichtskaart van het deel van Timor onder compagniesgezag gemaakt, waarop de laatste nog aanwezige sandelhoutgebieden zijn ingetekend; deze bijzondere thematische kaart is ook in dit atlasdeel gereproduceerd. In latere jaren bleef Fort Concordia uitsluitend gehandhaafd om de Portugese invloed in de regio tegen te gaan en als militair steunpunt op de belangrijke zeeroute naar Banda. Veel werd er niet in geïnvesteerd en het comptoir verviel allengs tot zo'n typische buitenpost ver van Batavia, waar de opperhoofden zich bijna absolute macht over hun territorium konden aanmeten.

In de grensgebieden bleven de periodieke vijandelijkheden met de Portugezen tot halverwege de achttiende eeuw aanhouden. In 1749 belaagden zij met grote overmacht Fort Concordia, maar door een vaardige tegenactie kon de kleine Nederlandse bezetting een aanval in de kiem smoren. Gouverneur-generaal Jacob Mossel (1750-1761) stuurde daarop in 1756 de opperkoopman Johan Andreas Paravicini als commissaris naar Timor, met de opdracht de contracten met de compagniesgezinde vorsten te bevestigen en zo de gezagsverhoudingen definitief vast te leggen. Paravicini trof in Koepang een sterk verwaarloosde en bijna anarchistische gemeenschap aan en stelde snel orde op zaken. Op 9 juni van dat jaar werd met veel ceremonieel vertoon, bedoeld om de vijftien aanwezige 'koningen, keijsers en regenten' van Timor en die van Roti en Solor naar behoren te imponeren, in Fort Concordia een omvattend verdrag getekend, dat sindsdien tot de uiteindelijke overeenkomst met Portugal van 1904 de basis is gebleven voor de Nederlandse soevereiniteit in West-Timor. De plechtigheid en het navolgende banket werden met veel oog voor detail door een anoniem gebleven tekenaar in Paravicini's gevolg vastgelegd in twee aquarellen, die eveneens zijn opgenomen in dit atlasdeel.

Klein en relatief onbeduidend als de Nederlandse vestiging op Timor tot het laatst van de compagniestijd mag zijn gebleven, Koepang was wel een van de weinige kantoren in de Archipel waar de bezetting zich bij de pogingen tot inbezitname door de Engelsen in 1797 en 1810 met succes wist te verdedigen. Fort Concordia werd uiteindelijk pas begin 1812 aan hen overgedragen, bijna vijf maanden na de capitulatie van Java; in 1817 keerde het Nederlandse bestuur er terug.

Terra Australis Incognita

Op grond van de berichtgeving over eerdere Portugese en Spaanse verkenningen, in de Nederlanden onder meer in Jan Huygen van Linschotens befaamde *Itinerario* (1596), leefden Europese zeevaarders en geografen omstreeks 1600 algemeen in de veronderstelling dat zich ten zuiden van de Indische Archipel nog een groot vasteland moest bevinden. Aan dit legendarische onbekende Zuidland of *Terra Australis Incognita* werden vaak grote rijkdommen toegeschreven, al waren deze verwachtingen in de voorafgaande eeuw bepaald niet bevestigd tijdens de eerste, summiere contacten van Spanjaarden en Portugezen met Nieuw-Guinea, dat door sommigen als een deel van *Terra Australis* werd beschouwd.

De VOC had in haar beginjaren nog niet veel belangstelling voor het vermeende Zuidland. Uit de eerste Nederlandse contacten in de oostelijke Archipel was niets gebleken dat op de nabije aanwezigheid van zo'n vasteland kon duiden, en in geval het toch bestond, dan was het zeker niet bewoond door een zeevarende bevolking en leverde het ook geen bekende handelsproducten – althans niet op de markten in Zuidoost-Azië. In de eerste decennia van de zeventiende eeuw bleef de verkenning van het Zuidland door compagniesschepen dan ook beperkt tot slechts enkele kleinere initiatieven. De eerste van deze expedities werd in 1605-1606 onder leiding van Willem Jansz en Jan Lodewijcksz van Rosengyn ondernomen in het jacht *Duyfken*, waarbij toen in de Golf van Carpentaria voor het eerst een landing door Europeanen op de kust van Australië plaatsvond en verder onder meer de zuidwestkust van Nieuw-Guinea en de Kei- en Aroe-eilanden werden aangedaan. Andere vroege verkenningen in dit gebied waren onder meer die met de schepen *Arnhem* en *Pera* in 1623 en de tocht van de *Kleyn Amsterdam* en de *Wesel* in 1636.

Als resultaat van deze reizen gezamenlijk was omstreeks 1640 het verloop van de uiterste noordkusten van Australië – intussen aangeduid als Arnhems Land – in hoofdlijnen bekend geworden, evenals die van de zuidwestkust van Nieuw-Guinea, maar onduidelijk was nog altijd of beide landmassa's een geheel vormden dan wel door een zeestraat waren gescheiden. Ook een deel van de noordkust van Nieuw-Guinea was toen al ruwweg in kaart gebracht, dankzij de expeditie die in 1615 op eigen initiatief door de voormalige VOC-bestuurder Isaac le Maire uit Hoorn was uitgezonden met het doel zuidelijk van Straat Magallanes – dus buiten het octrooi van de Compagnie om – een nieuwe route naar de Indische Archipel te vinden en indien mogelijk ook het onbekende Zuidland te verkennen. De leiders van deze onderneming waren Isaacs zoon Jacob (Jacques) le Maire en Willem Cornelisz Schouten, die begin 1616 door Straat Le Maire om Kaap Hoorn inderdaad een alternatieve zeeweg vonden, maar daarna via een noordelijke koers langs de Salomonseilanden en de noordkust van Nieuw-Guinea binnen het gezagsgebied van de VOC kwamen. Voor Jacatra werden zij eind 1616 op last van Jan Pietersz Coen opgebracht, waarna hun schepen vanwege de veronderstelde schending van het compagniesoctrooi verbeurd werden verklaard.

In dezelfde decennia werd ook de eerste kennis verkregen van de westkust van Australië, voornamelijk als resultaat van onbedoelde landingen en schipbreuken door foutieve navigatie op de in 1611 ontdekte en per 1617 verplicht gestelde zuidelijke route tussen de Kaap en Straat Soenda. Deze bracht door de toen nog ontoereikende mogelijkheden van geografische lengtebepaling op zee altijd het risico met zich mee dat de noodzakelijke noordwaartse koersverandering ten westen van Australië te laat werd ingezet en de schepen te dicht onder de wal kwamen. In 1616 overkwam dit als eerste de *Eendracht* onder schipper Dirck Hartogh, het schip dat later op de rede van Makassar overvallen werd. Naar deze scheepsnaam stond de westkust van Australië in de Nederlandse cartografie nadien lange tijd bekend als het Land van de *Eendracht*. Hier vond in 1629 ook de berucht geworden schipbreuk van de *Batavia* plaats.

Op zoek naar het Zuidland

Pas onder gouverneur-generaal Antonio van Diemen kwam het in 1642 en volgende jaren met de expedities onder schipper Abel Jansz Tasman alsnog tot twee groter opgezette ondernemingen met het expliciete doel het Zuidland te vinden. De eerste tocht, met de schepen *Zeehaen* en *Heemskerck* in de maanden oktober 1642 - juni 1643, voerde vanuit het gekozen beginpunt Mauritius aanvankelijk pal oostwaarts op ongeveer 50 graden zuiderbreedte. Oostelijk en zuidelijk van de bekende delen van het Land van de Eendracht moest daar volgens de instructies als eerste gezocht worden naar het Zuidland. In geval het niet werd gevonden, diende Tasman nadien naar eigen inzicht naar het noorden af te buigen en vervolgens langs de noord- en zuidwestkusten van Nieuw-Guinea te varen, om daar een doorgang tussen Arnhems Land en Nieuw-Guinea te zoeken (de ontdekking van deze passage door Luis Vaz de Torres in 1605 was bij de Nederlanders niet bekend). Door de zo zuidelijk gekozen aanlooproute bleven zuidkusten van het Land van de Eendracht geheel buiten zicht van de expeditie, maar eind november 1642 werd wel het huidige Tasmanië ontdekt, dat naar de opdrachtgever de naam Van Diemensland kreeg. Half december volgde verder naar het oosten een landing op het Noordereiland van Nieuw-Zeeland. Tasman hield dit aanvankelijk voor een deel van het Staten Land bij Kaap Hoorn (nu Staten Eiland, Isla de Los Estados), dat in 1616 was ontdekt en zo genoemd door Le Maire en Schouten, en liet het ook onder die naam op zijn kaarten intekenen. De expeditie verloor hier enkele leden door een overval op een sloep door inheemsen, die zich bij alle contacten steeds zeer vijandig betoonden. Tasman besloot daarop de terugtocht te aanvaarden, waarbij onderweg naar Nieuw-Guinea onder meer de Tonga- en de Fidji-eilanden werden ontdekt. Vanwege de slechte conditie waarin de schepen en hun bemanningen intussen verkeerden, werd de instructie voor de laatste etappe, de tocht naar Arnhems Land, terzijde gelegd en voer de expeditie na verkenning van alleen de noordkust van Nieuw-Guinea rechtstreeks door naar Batavia.

Op het resultaat van de reis werd verdeeld gereageerd. Tasman had dan wel nieuwe gebieden ontdekt, maar de oostkant van het Zuidland bleef onbekend, terwijl nog altijd niet was opgehelderd of dit nu wel of niet met Nieuw-Guinea was verbonden. Van Diemens kritiek gold verder vooral de geringe contacten met de inheemse bevolking op de verkende kusten, waardoor geen wezenlijke informatie was verkregen over eventueel aanwezige rijkdommen. In 1644 werd Tasman daarom met twee schepen uitgezonden voor een vervolgexpeditie, opnieuw met de opdracht een zeeverbinding te vinden tussen Nieuw-Guinea en Nieuw-Holland, zoals het bekende deel van het Zuidland inmiddels ook werd genoemd, en vervolgens de oostkant daarvan tot Van Diemensland in kaart te brengen. Ook tijdens deze reis lukte het hem echter niet de vermoede doorvaart en de oostkust van Australië te bereiken, maar wel werd de gehele noord- en westkust bezeild, waardoor de samenhang tussen Arnhems Land en het Land van de Eendracht definitief kon worden bevestigd en in kaart gebracht. De oostkust van Australië zou uiteindelijk pas tijdens de eerste reis van James Cook in 1769 door Europeanen worden verkend, waarna de Engelsen daar in 1788 bij Botany Bay een strafkolonie vestigden, de bakermat van het huidige Sydney.

Net als de eerdere tochten leverden Tasmans reizen geen nieuwe handelsmogelijkheden en scheepvaartroutes op, maar wel was nu bewezen dat het Zuidland in de vorm zoals het aanvankelijk werd voorgesteld niet bestond. Na het overlijden van Van Diemen was het met de belangstelling van compagnieswege voorlopig gedaan, al volgden incidenteel nog wel kleinere tochten naar de noord- en westkust van Australië. Zo werden in 1656 en 1658 vanuit Batavia expedities uitgezonden om te zoeken naar overlevenden en lading van het schip *Vergulde Draeck*, dat in het eerstgenoemde jaar was gestrand op de westkust, terwijl in 1678 de schipper en kaartenmaker Jan van der Wall nog een uitgebreide kartering van de noordwestelijke kustlijn verrichtte.[87] Niet eerder dan in 1696 vond opnieuw een grotere onderneming naar Nieuw-Holland c.q. het Zuidland plaats, onder leiding van schipper Willem de Vlamingh en op initiatief van de Amsterdamse burgemeester en VOC-bewindhebber Nicolaas Witsen. De directe aanleiding was de verdwijning van het schip *Ridderschap van Holland* tussen de Kaap en Batavia in 1694, waarvan werd vermoed dat het voor de westkust was vergaan. Met drie schepen verrichtte De Vlamingh hier tussen eind december 1696 en eind februari 1697 de meest uitgebreide verkenning tot dan toe, die echter al even weinig commercieel interessante resultaten opleverde als de eerdere tochten, terwijl ook geen spoor van het verdwenen schip werd gevonden. De laatste expedities van betekenis die door de Compagnie werden uitgezonden, waren die in 1705 met de schepen *Vosschenbosch* en *Geelvink* en hun begeleidingsvaartuigen, respectievelijk naar Arnhems Land en de noordkust van Nieuw-Guinea. Hoofddoel was ditmaal vast te stellen of deze gebieden geschikt zouden zijn voor een vestiging door de Engelsen of andere Europese concurrenten, hetgeen tot opluchting van de Hoge Regering in beide niet het geval bleek. De verkenning door de *Geelvink* leidde onder meer tot de eerste nauwkeurige kartering van de Vogelkop met omringende eilanden en van de Geelvinkbaai.

Afzonderlijke vermelding verdient ten slotte de Zuidland-expeditie onder leiding van mr. Jacob Roggeveen in 1721-1722, waartoe al in 1676 de eerste stappen werden gezet. Op voorspraak van de West-Indische Compagnie kreeg toen de Middelburgse zeevaartkundige, wijnhandelaar en kaartenmaker Arent Roggeveen toestemming binnen het octrooigebied van de VOC een expeditie naar het Zuidland te ondernemen. De resoluties van de Staten van Holland van 17 juli van dat jaar vermelden dienaangaande: 'De Raedt-Pensionnaris heeft gerapporteert, dat

81 Van der Chijs, *Nederlandsch-Indisch Plakkaatboek*, dl. 1, pag. 85
82 Ptak, *China's Seaborne Trade*, pag. 36-37
83 Commelin, *Begin ende Voortgangh*, dl. 3, pag. 107 e.v.
84 De Roever, *De jacht op sandelhout*, pag. 155
85 Van Veen, Blussé, *Rivalry and Conflict*, pag. 219-232
86 De Roever, *De jacht op sandelhout*, pag. 286
87 Heeres, *Het aandeel der Nederlanders in de ontdekking van Australië*, pag. X-XVII

Arent Roggeveeen hebbende gepresentheert Requeste tenderende om te hebben Octroy voor hem ende syne om te mogen bevaren ende negotieren op eenighe noch niet ontdeckte landen gelegen aen ende in de Zuydt-Zee tussen Straat Magellanes ende Nova Guinea ende dat de voorschreven requeste gesteldt geweest zijnde van de West Indische Compagnie en dat hem 't voorschreven Octroy onder eenige Conditien soude konnen werden gheaccordeert.'[88] Arent Roggeveen overleed echter al in 1679 en de expeditie zou uiteindelijk pas veel later van de grond komen. In 1721 vertrokken onder leiding van zijn zoon Jacob alsnog drie schepen van de WIC via Kaap Hoorn naar de Stille Zuidzee, waar op Paaszondag 1722 het Paaseiland werd ontdekt. Het Zuidland werd natuurlijk ook ditmaal niet gevonden en gedwongen door ontberingen en het verlies van een schip moest Roggeveen na enkele maanden van omzwervingen via Nieuw-Guinea naar Batavia zeilen. Daar werden zijn resterende twee schepen vanwege de vermeende inbreuk op haar octrooi door de VOC in beslag genomen, net als die van Le Maire ruim een eeuw eerder. Het geschil dat naar aanleiding van dit incident tussen beide compagnieën ontstond, werd nadien in de Republiek snel bijgelegd.

Naschrift

De uitgestrektheid van de Indische Archipel maakte dat de VOC hier in de bijna twee eeuwen van haar aanwezigheid in deze regio voortdurend heeft moeten afwegen waar haar beperkte middelen aan schepen en manschappen moesten worden ingezet. Het beleid was altijd in de eerste plaats gericht op het beheersen van de handel, waar mogelijk onder uitsluiting van andere partijen. Waar dit streven als meest kansrijk werd beoordeeld, werd ook het meest geïnvesteerd. Het omgekeerde gold evenzeer; toen bijvoorbeeld al vroeg duidelijk werd dat in het vermeende Zuidland geen producten te verhandelen waren, werden ook geen middelen van betekenis meer vrijgemaakt voor verdere verkenning. De Compagnie verkreeg daarbij door haar successen in de Archipel spoedig een reputatie als machtige bondgenoot of geduchte vijand, die het haar vaak mogelijk maakte handelsconcessies af te dwingen door in ruil daarvoor plaatselijke heersers bescherming tegen binnen- en buitenlandse rivalen te bieden. Een nadelige consequentie daarvan was echter dat zij daardoor steeds weer betrokken raakte bij oorlogen tussen inheemse rijken en opvolgingskwesties aan de diverse vorstenhoven, waardoor de handelsvoordelen teniet gedaan konden worden.

Het monopoliestreven in de handel was in Europa gebruikelijk en werd daar niet als onoorbaar beschouwd, maar in de vrije handelshavens van het Oosten stuitte het meestal op veel weerstand. Waar de lokale vorsten uit politiek en commercieel eigenbelang de Nederlandse dominantie in de handel accepteerden, zoals in Palembang, Padang, Djohor, Ternate en Solor, werkte het systeem over het geheel genomen naar tevredenheid van beide partijen, maar elders leidde het bijna altijd tot geweld. Zo konden de Zuid-Molukken uiteindelijk alleen door langdurige en uiterst gewelddadige militaire campagnes tegen de bevolking onder controle gebracht worden, terwijl in Zuid-Celebes een grote oorlog nodig was om Makassar op de knieën te dwingen. Op Borneo kreeg de VOC niet werkelijk een voet aan de grond doordat de vorsten van Bandjermasin zich stelselmatig onttrokken aan het beoogde compagniesmonopolie in de peperhandel. Ook op Timor werd het handelsmonopolie nooit verkregen, als gevolg van een halfslachtig beleid ten opzichte van de Portugezen en te geringe investeringen in de militaire en commerciële infrastructuur. Op de Molukken en de Banda-eilanden lukte het de VOC haar vrijwel volledige monopolie voor nootmuskaat, foelie en kruidnagel tot na ca. 1780 te handhaven. Bij andere producten uit de Archipel, onder meer peper, tin en sandelhout, moest steeds een zekere mate van concurrentie door andere Europese mogendheden worden gedoogd, aanvankelijk vooral van de Portugezen, in de achttiende eeuw van de Engelsen. Niettemin bleef de Compagnie bijna tot het eind van haar bestaan de belangrijkste speler op de markten in Zuidoost-Azië.

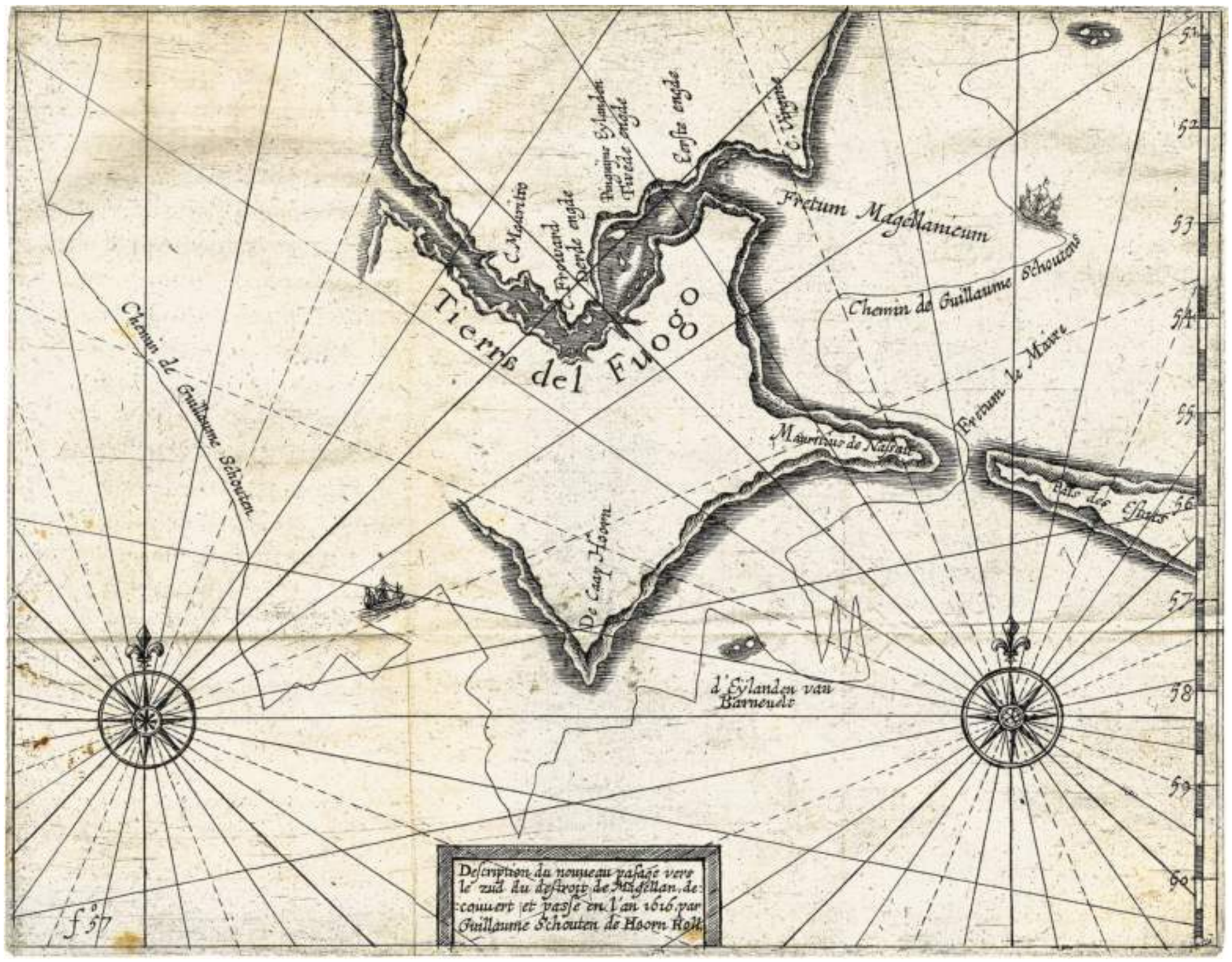
Tierra del Fuego
Fretum Magellanicum
Chemin de Guillaume Schouten
Fretum le Maire
Chemin de Guillaume Schouten
De Cap Hoorn
d'Eylanden van Barneuds
Description du nouueau passage vers le zud du destroit de Magellan, decouuert et passé en l'an 1616. par Guillaume Schouten de Hoorn Holl.
f° 57

Universiteitsbibliotheek Universiteit van Amsterdam, OK 80 647, tussen/between 46-47.

[Aris Claessen, 1615-1618] :

Description de la passage vers / le zud de destroit de Magellan, [...].

Beschrijving van de doorgang naar / het zuiden door de straat van Magallanes, [...].

Description of the passage to / the south through the strait of Magellan, [...].

1 kaart: kopergravure op papier, 17,5 x 21,5 cm.
1 map: copper-plate engraving on paper, 17.5 x 21.5 cm.

Schaal niet aangegeven.
Scale not indicated.

Oriëntatie: het noorden is boven.
Orientation: north is up.

Verklaringen: [midden onder] vervolg van de titel:
Explanations: [below centre] continuation of the title:

de / couvert et passe en l'an 1616 par / Guillaume Schouten de Hoorn Holl.

Het octrooigebied van de Compagnie omzeild: dit kaartje uit de eerste Franstalige editie van het reisjournaal van Le Maire en Schouten uit 1618 laat de nieuwe zeeweg om Vuurland naar de Stille Oceaan zien, die hun expeditie in 1616 vond. Zie ook de overzichtskaart van hun verdere passage naar de Indische Archipel op blad 31, uit dezelfde uitgave, en de manuscriptkaart van de Straat van Magallanes en Straat Le Maire op blad 422.

Steering clear of the Company's charter: this small map from the first French-language edition of Le Maire and Schouten's journal (1618) shows the new sea route around Tierra del Fuego into the Pacific Ocean as found during their expedition in 1616. See also the general map of their further passage to the East Indies on sheet 31, which was taken from the same publication, and the manuscript map of the Strait of Magellan and the Le Maire Strait on sheet 422.

88 Baron Mulert, *De reis van Mr. Jacob Roggeveen*, pag. 9

The voyages to Asia undertaken by the smaller companies which preceded the VOC between 1595 and 1602 yielded a treasure-trove of information, revealing both the huge vastness of the Malay Archipelago and recording the existing trade routes and commercial practices. Among the lessons these initial experiences in the East taught was that the simultaneous arrival of a large number of Dutch ships often meant that there was an overcapacity of stowage, and consequently more often than not cargo could not be immediately loaded. Usually there were not enough products stored, which meant that such impromptu sailings, undertaken with the fingers crossed as it were, repeatedly proved rather inefficient. This was one of the reasons which was finally to effectuate the merger of these various proto-companies of the VOC into the *Verenigde Oost-Indische Compagnie* (United East India Company or VOC), which was granted a monopoly on Dutch trade in Asia in 1602.

One of the foremost goals of the VOC was to establish a network of permanent and, if necessary, fortified trading posts in Asia, intended in the first instance for the accumulation of quantities of commercial items, and to bargain for exclusive monopoly rights in the various regions. In the Malay Archipelago there were a number of well-established trading centres which in the course of the Company era were gradually subjected precisely to fulfil these stated goals; some of them were even brought under direct VOC authority. In Java such centres were the realms of Mataram and Bantam (Banten), in Sulawesi (Celebes) the kingdom of Gowa (Goa), of which Macassar (Makassar) was the capital, in Borneo the Sultanate of Banjarmasin (Bandjermasin), and in Sumatra the Sultanates of Aceh (Atjeh), Jambi (Djambi), and Palembang. On the Malay Peninsula these were the city state of Malacca (Melaka, Malakka), from 1511 Portuguese territory, and the Johore (Djohor) Sultanate in the southern extremity of the peninsula. In the eastern Archipelago, at a very early stage resorting to the use of military force, the Company took possession of the Portuguese settlements in the North and South Moluccas and of the Banda Archipelago.

This third volume of the *Comprehensive Atlas of the Dutch United East India Company* is devoted to the parts of the Malay Archipelago beyond Java and Madura, namely the arc of islands stretching from Sumatra via Borneo and Sulawesi to the Lesser Sunda Islands and the Moluccas plus the Malay Peninsula, the Philippines, as well as the adjacent parts of Oceania and the rest of the chartered territory of the VOC as far as the Straits of Magellan, all of which were explored during the Company period: New Guinea, Australia, New Zealand, Tonga and Fiji. This introduction is to serve as a concise historical survey of the Dutch presence in the various sub-regions of this area during the seventeenth and eighteenth centuries. In a few instances, this has been extended by an overlap to the subsequent period until the end of the British Interregnum in 1816-1817.

The Pepper Trade in Sumatra

In 1786, on his map of the island the incumbent principal secretary to the government of the English settlement in Sumatra in Bencoolen (Benkulu, Benkoelen), William Marsden, recorded the following observations: the south-eastern coast was characterized by 'very low land, no mountains visible from the sea'; in the south lay 'low country overflowed during the rainy season', and of the area farther to the north-east it was said that 'these three great rivers are made to communicate'.[1] This was a reference to the rivers in the small pepper states of Siak, Indragiri, and Jambi, which were of vital importance to the pepper trade.

In a nutshell Marsden has already provided a great deal of geographical information. At that time Sumatra was divided up into a number of small interdependent kingdoms, characterized by ever-changing loyalties to each other. In the extreme south, which belonged to Bantam but was separated from it by the Sunda Strait, were the Lampung Districts (Lampung, Lampongs); further to the north in consecutive order one found the Sultanates of Palembang and Jambi, the Minangkabau area, Siak, the Batak Lands and Aceh. Palembang in the east and Aceh in the north and west were the most powerful of these realms, and each commanded a considerable sphere of influence in its own region. The Lampung Districts in the south were the most important pepper-growing area of Bantam, which was locked in a perpetual conflict with Palembang.

Historically the east coast of Sumatra had maintained close links with the Malay Peninsula. From the seventh until the end of the twelfth century, the early history of East Sumatra was dominated by the powerful kingdom of Srivijaya (Sriwidjaja), which in fact was mostly a co-operative union of trade settlements on both sides of the Straits of Malacca.[2] Thanks to their strategic location, the river deltas in the vicinity of Jambi and Palembang developed into the economic hubs of the empire. At these staple markets merchants from Persia, Ceylon, the Indian Subcontinent, the Khmer Lands and China met business partners from Java and Macassar, who had access to the Spice Islands in the east. In the fourteenth and fifteenth centuries, after the collapse of Srivijaya, two new centres of political and economic power assumed prominence, Aceh in the north, which had entertained good relations with Ceylon and Cochin for centuries, and Malacca on the Malay Peninsula.

The most important catalyst in their growth into dominant commercial centres in the western Archipelago was the constantly rising demand for pepper in Europe and China, for which around 1500 the highlands in the interior of Sumatra were the most important production centres. The condiment was then exported through the harbours of Jambi and Palembang in the south-east, Bencoolen and Indrapura (Indrapoera) in the west and Aceh in the north. Pepper also continued to be the most important trade commodity of Sumatra for the VOC, but from around the end of the seventeenth century it was supplemented by a significant trade in camphor and gum benzoin (west coast of Aceh), gold (Padang), and tin (Bangka). In Europe at that time, pepper was far and away the most used spice, and a host of medicinal qualities were also ascribed to it. The importance of pepper to the Company is illustrated by the fact that in the Republic the annual sale of cloves and cinnamon reached approximately half a million pounds, whereas more than four million pounds of pepper were sold.[3]

Pepper had been introduced to Sumatra as a new crop in the fifteenth century, in response to the steadily rising demand in China. It grew in the uplands in the interior, where in principal the small pepper farmers sold their crops to the highest bidder. However, as time passed they found themselves ever more frequently obliged to offer their produce to the wholesale buyers of the local ruler. The production was organized on a small scale and run as a family business alongside the cultivation of such subsistence crops as rice and cotton. The advent of pepper represented the introduction of a typical commercial commodity which required a different approach and another set of logistics. As the years passed, pepper gradually replaced cotton, which was no longer required for personal use as payments were made with cheap textiles from the Indian Subcontinent. The upshot was the collapse of the work-intensive activities of spinning and weaving, which allowed the women especially more time to devote to pepper cultivation.[4] The expansion in the cultivation of pepper wrought changes in the political sphere of influence, most importantly increasingly intensive contacts between the highlands, upstream on the rivers which formed the most important transport arteries for the pepper, and the lowlands situated on the lower reaches in the coastal areas.[5] As the most of the great rivers in Sumatra flow from the high mountain chains in the west towards the eastern coastal plains, more pepper was offered for sale on the east than on the west coast.

Contacts with Jambi and Palembang

In 1615, *Opperkoopman* (Senior Merchant) Abraham Sterck negotiated the first commercial contacts with the rulers in Indragiri and Jambi on behalf of the Company. In the latter kingdom he was granted permission to build a *loge* (trading post) more than 100 kilometres upstream on the Batang River in the vicinity of the royal court. In 1616, his successor as chief of the trading post in Jambi, Merchant Andries Soury, entered into a relationship with Palembang as well during an embassy from the ruler of that place to Jambi. This contact was soon placed in jeopardy as, on their journey home, the envoys were attacked by VOC ships. In the aftermath of this imbroglio, Jan Pietersz Coen, who was then still Director-General, sent one of his most trusted men, the diplomatically adroit merchant Crijn van Raemburch, to Palembang to restore relations to a friendly footing and to investigate the possibility of obtaining a monopoly on the export of pepper from these ports. Van Raemburch succeeded in as far as favourable trading terms were indeed agreed with Palembang and, as a consequence of this agreement, the Company also built a *loge* here in 1619, but the exclusive trading rights failed to materialize. For various reasons, among them for the sake of economy, the Palembang *loge* was closed again in 1621 (a definitive settlement was established there only in 1641) and the VOC decided to concentrate its pepper trade principally in Jambi. Here it was possible to purchase far larger quantities than in Palembang and there was also less competition, as most Asian merchants preferred to avoid the delta of the Batang Hari because of the many navigational risks it presented to larger ships. The VOC was able to overcome this problem by making use of river boats with local pilots, which supplied the Company ships with cargoes offshore. The only other competitors of some importance were the English, but at that point in time because of the completely different structure of the English East India Company, their naval power and personnel strength in South-East Asia were insufficient to present any serious challenge. They departed from Jambi in 1679.[6]

After Jan Pietersz Coen had finally succeeded in establishing the long sought-after rendezvous in Jacatra (Jayakarta, later Batavia) in 1619, for a very considerable time Jambi continued to fulfil the role of the most important supplier of pepper to this central staple market, where it was loaded onto the fleet of ships homeward bound to the Republic. From 1630 to 1679, Jambi was ruled by Sultan Agung (Agoeng), from whom the VOC eventually had managed to exact more or less exclusive trading rights. However, his death was followed by a protracted war of succession, which was only settled in 1709 by the intervention of the VOC delegate Abraham Patras. During this period of instability, the pepper supplies dwindled and in 1696 the VOC had temporarily reduced its *loge* in preference for that in Palembang, from where now large quantities of pepper were being obtained, especially in the early eighteenth century. Even after Patras's endeavours, the Sultanate in Jambi continued to be very unsettled as a consequence of the conflict of interests between the inhabitants of the Minangkabau highlands and the court at Jambi. Here the Company committed a diplomatic error by assuming that the court exercised the upper hand over the highlanders, which was certainly a misapprehension in the case of Jambi. In 1721 Patras returned to intervene once again in the vicissitudes around the succession and to draw up a new contract, but the exclusive conditions on which this insisted were highly unattractive to the Minangkabau pepper farmers, who at that time had enough alternatives available to be able to offer their wares elsewhere. As a consequence, the *loge* which had been rebuilt in 1709 was vacated once again in 1724. After it had been re-established three years later the Company continued to occupy it until 1768, even though by then the commercial significance of the office had all but disappeared. Almost all the trade was transferred to Palembang, where the Sultan was able to exert adequate control over the highlands.

Palembang and the Pepper Trade in the South

In the seventeenth century, Palembang was initially of rather less importance to the pepper trade because in that period the bulk of the cultivation was concentrated in the Minangkabau highlands, which were linked by the rivers to Jambi. In the very south, the Lampung pepper gardens were the exclusive territory of Bantam. After the death of Agung of Jambi in 1679, Palembang was gradually able to gain influence and authority over the highlanders, which especially after 1700 led to a substantial expansion in its own areas under pepper cultivation. Besides this, since earlier times Palembang had had a dynastic link with the islands of Bangka and Belitung (Billiton); referring to this in 1617 Van Raemburch noted that 'the king of Banque, has taken up residence at the court of Palembang and his daughter has married the King there'.[7] In the course of the eighteenth century, this circumstance was to become of great significance to the VOC in the wake of its growing interest in tin-mining in Bangka.

The Company skilfully evaded all the Sumatran conflicts and profited from the rivalry between the pepper states. In 1642 a contract was signed with the Sultan of Palembang. This provided for the export of all pepper to Batavia, in return for an exclusive supply of textiles from the VOC settlements in India. A permanent *loge* was built in the city, while the Sultan was assured of the support of Batavia in the preservation of his dynasty against attacks by rival factions. The acquiescence of the Sultan was indubitably heavily influenced by the capture of Malacca, deemed unconquerable, by the VOC the previous year; a feat which considerably enhanced the prestige of the Company in the region. However, the one-sided treaty soon sparked off contention, with the Palembang merchants constantly endeavouring to evade the monopoly. In 1658 the disturbances escalated when *Opperhoofd* Cornelis Ockersz was murdered and two Dutch ships were attacked on the Musi, the river of Palembang, and forty-two crewmembers lost their lives.[8]

In the punitive expedition sent to avenge this in 1659, consisting of eleven ships under the command of Admirals Joan van der Laen (Jan van der Laan) and Johannes Truytmans, the city was utterly destroyed and the Sultan fled to the highlands, where he died shortly afterwards. In 1682 Joan Nieuhof published a detailed description of this expedition, for which he ordered a well-executed sketch of the event. During the attack the greatest threat was posed by the large floating fire ships which the people of Palembang launched down the Musi River as the Dutch fleet approached: 'The enemy launched five or six hideous fire ships at us, constructed of houses on rafts, of large, heavy beams and bamboo stems built in a square, bound fast to one another: of which the largest well and truly took up the whole breadth of the river.' In fact, the fleet was able to escape in time 'by the cutting of their anchors and also by towing them [the ships] astern with skiffs and boats, to save themselves and to escape the fire.'[9]

A protracted struggle for the succession followed, but in 1662 the VOC could begin with the new power-holder Abdul Rahman (Abdoel Rachman) with a clean slate. In return for political support and protection from Johore, the exclusive supply of Palembang pepper was once again laid down in a treaty, and this agreement was to be renewed at periodic intervals. However, in the second half of the seventeenth century an increasing amount of pepper from the highlands of both Palembang and Jambi was being offered for sale on the west coast, especially after the English East India Company (EIC) had established itself there in the port towns of Indrapura, Bencoolen, and Silebar (Pasarselebar). This move was the direct result of the enforced vacation of the English lodge in Bantam after the ultimate subjugation of this Sultanate by the VOC in 1684. From Jambi especially, large amounts of pepper 'disappeared' to Fort Marlborough in Bencoolen, even to the effect that around 1729-1733 the VOC was able to buy no more than a miserly 30,000 pounds per year.[10]

This was compensated by the fact that, because of its new relationship with Bantam, the VOC now held the monopoly on the sale of Bantam pepper from Lampung. In order to protect the boundary between Palembang and Bantam, to secure a regular supply of pepper and to combat smuggling, in 1738 the Company constructed the small fort, *Valckenoog* (Falcon's Eye), on the Tulangbawang River at some distance from its mouth on the south-east coast of Sumatra. It was named after Governor-General Adriaan Valckenier (1737-1741) and had a permanent garrison of only ten men. In 1763 at Semangka Bay (Sunda Strait) another small fort was erected, *De Jonge Petrus Albertus* (Young Petrus Albertus, after Governor-General Van der Parra, 1761-1775), whose principal purpose was to guard the Company interests in the south-western extremity of Sumatra against the English on the west coast. With this same goal in mind, until the end of the eighteenth century the Company maintained its unprofitable office in Padang in the north, which was in fact occupied by the British in 1781 during the Fourth Anglo-Dutch War (1780-1784). This settlement was later captured and plundered by French privateers in 1793, after which it was re-occupied by the British in 1795. Only in 1819 did Padang revert to Dutch authority.

The VOC had indeed no difficulty in obtaining sufficient pepper from Palembang; between 1690 and 1720 sometimes as much as 5 to 6 million pounds a year were procured, but after that time the supply gradually dwindled.[11] It was replaced by tin from the island of Bangka. As a consequence of this tin-mining, Palembang experienced a period of great expansion in the eighteenth century, especially during the reign of Sultan Mahmud Badarudin (Mahmoed Badaroeddin), who acceded to the throne in 1724 through the intervention of the Company at the end of a long war of succession and ruled until 1757.[12] In the long run the exertions of the VOC turned out to be advantageous to both parties, and until the early nineteenth century the relationship between Batavia and the Palembang sultans remained generally cordial. Badarudin and his successors Ahmad Najam al-Din (Achmad Nadjam al-Din, 1757-1774) and Mohammad Baha al-Din (1774-1804) presided over a period of lengthy domestic stability. Through periodically renewed contracts they ensured optimal, exclusive conditions for the Company's trade in pepper and tin, in return for which the protection of the High Government guaranteed their royal dynasty. A cogent illustration of this connection is presented by a pronouncement of Sultan Badarudin to the effect that he was unable to understand why other rulers in the Archipelago repeatedly embroiled themselves in wars and internal conflicts, while he in the meantime had become exceedingly wealthy: 'I pound the Honourable Company with pepper and tin and it bombards me with good Spanish coin.'[13] There was no competition which meant that the Sultan was paid low prices, but he did not suffer as the VOC guaranteed a fixed purchase and it transpired that there was plenty of tin available on Bangka. Moreover, he was able to supplement his income by smuggling, because as a matter of course in practice not everything ran like clockwork for the Dutch. Mutual suspicion was the order of the day. The Sultan often interpreted the contracts in a way completely different to the High Government's intentions and, if a chance presented itself to sell pepper and tin somewhere else at a better price, the ruler was certainly not one to turn a blind eye on such an opportunity.

The VOC used pepper and tin as communicating vessels. If too little pepper was supplied, threats that the agreed tin quota would also not be accepted were made. As the pepper supplies began to drop, after around 1720 the import of Palembang tin rose, but at the same time new mining areas were discovered in Siak as well as in Selangor and Perak on the Malay Peninsula. This new opportunity to replace Bangka tin combined with the compulsory exclusive deliveries to the Company in time presented the sultans with the very real dilemma of a gradually weakening bargaining position. For instance, in his 1758 *Generale Missive* (general report by letter to the Board in the Netherlands), Governor-General Jacob Mossel (1750-1761) was able to state that he had threatened Sultan Najam al-Din with a refusal to take any more tin if the Company was not supplied with a minimum 2,400,000 pounds of pepper.[14] This quantity was far above the average of the supplies in the years 1726 to 1757 under Sultan Badarudin, which amounted to some 1,700,000 pounds per year, and Mossel's demand should therefore primarily be seen as shaking the big stick.[15] Despite this, after 1760 the annual supply from Palembang steadily dwindled even more, falling as low as only 400,000 pounds in 1780. Given the fact that the actual production of pepper in the highlands naturally did not decrease as quickly, this could only mean that it was being sold in large quantities elsewhere, above all in Bencoolen. In this fashion, in 1736 the EIC was able to import just as much pepper into Europe as the whole of the annual supply to Batavia of all the districts put together.[16]

Aceh in Decline

Aceh, the northernmost part of Sumatra, owed its commercial position to its advantageous location in relation to Ceylon and India, only ten and fourteen days' sail away respectively. The Sultanate reached the peak of its power in the sixteenth century, especially after its principal trade competitor Malacca had been conquered by the Portuguese and the Muslim traders there transferred their commercial contacts to Aceh, Johore, Bantam, and Macassar. Aceh reached the zenith of its power in the period 1590-1636, during the reigns of the extremely able Sultans Aladin and Iskander Muda (Iskandar Moeda). The principal factor which supported their authority was their merciless coercion in their execution of policy, both in ensuring law and order in their own territory and in the unfaltering struggle for territorial expansion to obtain more land on which to produce pepper. The first Dutch ship's masters sailing on behalf of the small pre-VOC companies had already remarked that, to their amazement, many of the inhabitants in the city of 'Achin' (later Koetaradja, now Banda Aceh) were missing a limb, a consequence of the amputations with which even the most minor misdemeanours were punished. They personally did not always escape unscathed. In 1599 Cornelis de Houtman, who had joined the Veere trading company of De Moucheron as leader of the first Zeeland expedition to the East after his renowned *Eerste Schipvaert* (First Fleet), was killed with another ninety-five crew members during a surprise attack off Aceh.[17] Despite this setback, in the following years the Dutch continued to return and finally a *loge* was established there in 1607, but the tone had already been set and in further contacts a certain degree of circumspection was always observed.

The main competitors of the Dutch in Aceh were the English and the Portuguese. The former had only a small trading post, but with the Portuguese a full trading contract had been signed already well before the end of the sixteenth century, sealed by a diplomatic embassy to Goa. After three European powers had presented themselves at the court shortly before 1600, it was extremely tempting for the Acehnese Sultans to attempt to extend their authority over the pepper-producing areas elsewhere in Sumatra and in the Malay Peninsula as well. Especially under Iskander Muda, the might of Aceh experienced a considerable expansion, on the east coast of Sumatra as far as Indragiri (also: Inderagiri) and on the west coast even as far south as the Minangkabau region, Indrapura and – nominally at least – Bencoolen. Eventually this did produce an enormous supply in Aceh, but not at an acceptable price. In the *Generale Missive* of 8 March 1621, the later Governor-General Pieter de Carpentier remarked that 'in Achin there

1 Marsden, *The History of Sumatra*, general map
2 Wolters, *Early Indonesian Commerce*, and Wheatley, *The Golden Khersonese*; both studies are dedicated entirely to the rise and fall of Srivijaya
3 Jacobs, *Koopman in Azië*, p. 51
4 Watson Andaya, *To Live as Brothers*, Chapter 2
5 ibid., Chapter 2 and p. 244
6 Furber, *Rival Empires*, pp. 38-39
7 Colenbrander, Coolhaas, *Jan Pietersz Coen. Bescheiden*, vol. VII/I, Van Raemburch to Coen September 11, 1617, p. 274
8 Van Dam, *Beschrijvinge*, Tweede Boek, vol I, p. 302
9 Nieuhof, *Gedenkwaardige Zee en Lantreize*, pp. 67-70
10 Glamann, *Dutch-Asiatic Trade*, p. 89
11 ibid., pp. 88-89, and Jacobs, *Koopman in Azië*, p. 53
12 Watson Andaya, *To Live as Brothers*, pp. 177-184
13 Vos, *Gentle Janus*, p. 30
14 *Generale Missive*, December 31, 1758, p. 246
15 Deduction by the author from the *Generale Missive*, which gives a detailed account of the annual pepper production
16 Glamann, *Dutch-Asiatic Trade*, p. 90
17 Stapel, *Geschiedenis van Nederlandsch Indië*, vol. 2, pp. 387-389

was no pepper to be had under 64 reals per *bahaar*, the King and he alone was a merchant and had forbidden all his subjects to participate in the free pepper trade on pain of death.' The normal price fluctuated round 12 to 24 reals per *bahaar* (of 3 picul or 366 pounds).[18] A conflict was born. It was obvious that it would be to the advantage of the Company to purchase its pepper mainly in the south, where the power of Iskander Muda was significantly less.

Sooner or later the expansion of Aceh could not but lead to a confrontation with Jambi, where a Dutch *loge* had been established. In 1626 the ruler asked both the English and the VOC for protection and Batavia could no longer remain impartial. The ruler had promised his pepper exclusively to the party which would help him to fend off Aceh. The English were hesitant to commit themselves as they were conscious of their small number of ships and their limited manpower in the region, but the VOC was in a position to offer immediate help. In the end, a military confrontation was not necessary as the Acehnese, now very far from home, fell back when they caught sight of the Company's superior show of naval power off Jambi. This event in fact stifled all further attempts by Iskandar Muda at establishing his power over the southern sultanates in Sumatra. Surprisingly, three years later the ruler of Aceh actually asked the VOC for help himself in his last great military undertaking, an attack on the Portuguese in Malacca. The High Government politely declined. The Sultan saw his plan come to nought; only in 1641 were the Portuguese to be driven out of Malacca for good and all, by the Company.

After the death of Iskandar Muda in 1636, through the intervention of the long-oppressed royal officials who now once again saw an opportunity to strengthen their influence and take control of their own trade, a new, less powerful regime was established via a female succession. In 1641, his daughter Taj al-Alam Safiat al-Din Syah (Tadj al-Alam Safiat al-Din Sjah) ascended the throne, and after her, Aceh was ruled by three more sultanas until 1699. The influence of Aceh waned conspicuously, and consequently from the middle of the seventeenth century the VOC was in a position to bargain for more favourable trading rights in the Aceh territories on the east coast. Most of the small Minangkabau pepper states on the west coast were even able to free themselves entirely from Acehnese control in 1667 after Dutch military intervention – naturally in exchange for recognition of the trade monopoly of the Company on pepper, gold, and salt, recorded in what is known as the Painan Contract of 1663.

The VOC also found itself embroiled in a conflict with Aceh about tin from Perak, a vassal state on the Malay Peninsula. After its conquest of Malacca in 1641, the VOC wanted to take over all the existing trade contracts and demanded that it be supplied with tin. However, in view of his vassal status to Aceh the ruler of Perak refused to comply. The final result was a total sea blockade of Aceh to enforce the granting of these concessions. In the aftermath, as stipulated in a contract of 1650, in future the tin produced in Perak was to be divided equally between Aceh and the Company.[19] By 1670 the power of Aceh was essentially a spent force; in the eighteenth century the realm lost almost all of its remaining vassal states on the east coast of Sumatra and on the Malay Peninsula.

Padang

Through its military expeditions against the Acehnese on the west coast of Sumatra in 1666-1667, the Company gained *de facto* authority over the small Minangkabau coastal kingdoms Tiku (Tikoe), Pariaman (Priaman), Padang, Salida (Salido), Painan, Indrapura, and Menjuta (Mendjoeto) under the terms laid down in the Paninan Contract. In 1668 and 1672 respectively, the northern harbours of Barus (Baroes) and Singkil were added. An Ambonese regiment under Captain Jonker took part in these campaigns, as did indigenous troops under the command of the ruler of Bone (Sulawesi), Aru or Arung Palaka (Aroe, Aroeng Palaka), an ally of the VOC. Very largely, the consolidation of these relationships can be attributed to the work of the diplomatically gifted Jacob Jorisz Pits, who was appointed *opperhoofd* in Padang, the capital of this new territory, in 1667 and was later promoted to commander in 1670. In this capacity, in return for payment, he had insisted on the right of the Company to act as *stadhouder* (governor) of the coastal towns on behalf of the *keijzer* (emperor), the Minangkabau high king.

In the long run, it transpired that this trading settlement on the west coast of Sumatra was a mixed blessing to the Company. The goal of achieving a complete monopoly on the pepper trade and salt-making was never entirely reached. After a promising start, the cost to its own purse that the Company incurred in its gold-mining ventures at Salida, a little to the south of Padang, steadily outpaced the profits, despite the importation of experienced European miners and the employment of slaves from Madagascar. This exploitation was finally halted in 1737 and subsequently the gold trade in Padang was restricted to the relatively limited amounts which could be bought from the local inhabitants. The fact that the VOC maintained this office until the end of its authority over this area, in the final years of the eighteenth century, can be largely attributed to strategic and political reasons, namely the prevention of any further expansion of the English bridgehead on this coast, rather than to any commercial considerations.

The Rise of Siak

The definitive decline of Aceh in the post-1670 period, offered the kingdom of Siak, on the east coast of Sumatra in the lower reaches of the eponymous river, the opportunity to develop into a realm of greater economic and political significance. Bengkalis, the port on the tin-rich island of the same name which lies opposite the estuary of the Siak River, quickly assumed the position of an unofficial sub-office of Malacca, where free traders and Company servants could arrange their private affairs free from official scrutiny.[20] But once Siak began to grow in importance, the Sultans of Johore considered that they still held a claim to the territory (since the sixteenth century Siak had nominally been a vassal of Johore) and therefore had the right to demand tolls and trade concessions. The seemingly interminable conflict with the Company about Siak, the inevitable outcome of this policy, was only resolved in 1713 with the signing of a trade treaty to which all the parties involved assented. Nevertheless, it was not before 1745 that Johore formally renounced its claim to Siak and acknowledged the suzerainty of the Company over this Sultanate.

In 1746, Raja Kecil (Ketjil) of Siak, a powerful ruler who had even managed to make himself temporary holder of the throne of Johore in 1717, died. The subsequent war of succession, which dominated the years thereafter, was seized by Sultan Soleiman of Johore as a fresh opportunity to intervene in Siak. Ultimately, the person to emerge from the fray as the new ruler was one of Soleiman's sons, Mahmud (Mahmoed, also: Mahomed or Mohammed), who subsequently endeavoured to disentangle himself from both Johore and from the Company. After the suzerainty of the VOC in Siak had been confirmed in new contracts signed with Johore in 1754 and again in 1756, and a modest Dutch fortification had been built on the islet of Guntung (Goentoeng) in the Siak River, open warfare erupted in the Sultanate in 1759 when Mahmud had the garrison there murdered. Mahmud died in 1760 and a large punitive expedition, which eventually deposed Mahmud's son and successor Raja Ismail (Radja Ismael), was launched against Siak in 1761. In its wake the Company placed Raja Alam, a brother of Kecil, on the throne, who, as did his son after him, complied in full with his role as vassal.

Palembang and the Tin Trade

It was only in the period around 1710 that the VOC was made fully aware of the large deposits of tin in Bangka, even though this had long been known to the local people. Up to that time, Kedah and Perak on the west coast of the Malay Peninsula had been the most important sources of tin in the region, but the 'new' discovery on Bangka was far more abundant and, because of the alliance with Palembang, it was also much more accessible. Tin foil was in great demand in China and elsewhere in East Asia where it was used in religious ceremonies. Moreover, it was a highly suitable material in which to pack tea. The extraction of Bangka tin was carried out by open-cast mining, and to do the work the Sultans imported large numbers of Chinese labourers onto the island. Later in the eighteenth century, the result of this massive influx was an increase in the demand for rice and, as a consequence, a considerable expansion of rice-growing in the Palembang highlands to the detriment of pepper cultivation.

As in its policy with regard to pepper cultivation, the Company refrained from intervening directly in the production of tin. The quantity of tin mined annually on Bangka amounted to roughly 50,000 picul. By contract, this had to be supplied exclusively to the VOC at a fixed low rate, even though in practice usually no more than half of it reached Batavia.[21] The rest melted away in free trade and smuggling, in which it was the Sultan who pulled the strings. Via the Chinese network in Bangka, with his consent it was above all Chinese junks which evaded the Company monopoly; the principal destinations of the tin thus bought up were Siam and Canton. The High Government attempted to gain control of this free trade, but such endeavours usually proved to be a costly and altogether ineffectual exercise. The free trade did in fact have the advantage of keeping the price high, which meant that ultimately the Company's interests were not well served by taking all too rigorous action.

In the middle of the eighteenth century, when the deliveries to Batavia declined conspicuously, even though this could not be said of the production, in 1755 the High Government decided to issue a warning after all and Senior Merchant Johan Andreas Paravicini was dispatched to Palembang to set matters to rights. Initially his mission seemed doomed to failure. Paravicini had been given no credentials and was obliged to move heaven and earth to convince Sultan Badarudin of his mandate. After lengthy negotiations, he was successful in adapting the contracts in such a way that the junk trade was forbidden and that fixed pepper and tin quotas were once again agreed upon, for tin 30,000 picul per year for the time being. The contracts were extended in 1763, 1775, 1776, and 1791, adjusted each time to meet market conditions. The pragmatic Paravicini thought primarily in terms of political regulations and was not interested in rules which could not be effectuated. He thought having VOC vessels carry out patrols was useless: 'It would be impossible for them with their cumbersome keels to catch the well-rigged smugglers' craft [...] and to be able to search such a vessel on the high seas.'[22] Nonetheless, the aged Badarudin, who was seventy by then, had to operate circumspectly; after all there was always the danger that Batavia might support a rival faction during his imminent succession. Consequently, over the next decades the Chinese trade dropped in favour of Batavia, where the importation of Bangka tin stabilized at around an annual average of 20,000 picul.[23]

This was not to say that Paravicini's mission had brought smuggling to a halt. The role of the Chinese was soon taken over by the Buginese and by English free traders, who used Riau (Riouw) as their main base and port of transhipment. It was not long before a fresh conflict loomed, one which was eventually brought to a head when from 1782 the Company launched a series of military operations against Riau. In 1792 civil war broke out in Bangka, where a contested succession at the court of the regent in Muntok led to acts of disloyalty to the Sultan of Palembang. Marshalling the support of some pirate groups, Sultan Mahmud of Johore seized the opportunity for an attempt to take control of the tin island. In the protracted chaos and anarchy which prevailed in the wake of this, the Bangka tin production virtually ground to a halt and the population was decimated by famines, diseases and the violence exerted by the occupiers. Sultan Baha al-Din of Palembang was not powerful enough to turn the tide, certainly not with military assistance from the Company, which itself however was too weakened by the war against Riau to mount an effective intervention. In the midst of all the tumult, the High Government sent the naval captain A.H.C. Staringh, from 1789 to 1792 commander of the third naval squadron in the East, to Palembang with the mandate to offer the Sultan a higher tin price in an attempt to prevent smuggling. Its effect was fairly minimal; Staringh misused his commission by demanding excessively high quantities of supplies as compensation for the rise in price, at a time when the situation in Bangka still showed no signs of improvement.[24] Moreover, this was precisely the point at which the English EIC launched the direct export of tin from Cornwall to Canton, which undermined the position of Bangka as an area of production even more.

Peace was finally restored in 1804, nearly five years after the liquidation of the VOC. That year marked the accession of Sultan Mahmud Badarudin II, who was much more inimical towards Dutch rule. In the middle of September 1811, just prior to the capitulation of the French and Dutch troops in Java and the inauguration of the English Interregnum there under Lieutenant-Governor Thomas Stamford Raffles (1811-1816), the Sultan had the whole of the Dutch garrison in the fort killed. To counter this outrage, Raffles dispatched a punitive expedition and the Sultan was replaced by his brother Najmudin (Nadjmoeddin) and Palembang was forced to cede the tin islands of Bangka and Belitung permanently.

This measure still did not lead to stable relationships; the deposed Sultan managed to hold onto his authority in the highlands and from there he manoeuvred to regain his royal power. Following the restoration of Dutch control in 1818, Batavia did indeed replace the pro-English Najmudin by re-instating Badarudin II. In 1819, however, on the new ruler's orders the Dutch garrison in the fort was unexpectedly attacked and forced to withdraw from Palembang. After an attempt to recapture it in that same year had failed, a large expeditionary force under General Merkus de Kock finally ended Badarudin's regime in June 1821. The Sultan was taken prisoner and exiled to Ternate, following which Najmudin's son, Nadar, was installed as ruler, but without any real governing powers. The definitive end of the kingdom of Palembang came in 1825, when Najmudin and Nadar fell into Dutch hands just two years after a renewed attempt at rebellion. They were both exiled as well, and the Government abolished the Sultanate.

The Kingdoms on the Malay Peninsula

In the early colonial period, the northern side of the Malay Peninsula was decisively bordered by the Buddhist kingdom of Ayutthaya in Siam, which had little in common ethnically, culturally or politically with the various Muslim Malay kingdoms farther to the south. Proceeding from north to south along the western coast of the Straits of Malacca were the small, seaboard states of Kedah, Perak, Selangor, Melaka (Malacca), and after 1511 Johore, which later also included the islands in the Riau and Lingga Archipelagos. On the eastern side, on the route to China, where to some extent the influence of the Siamese port of Patani was being felt, Kelantan, Pahang, and Terengganu (Terenganoe) were the most important sultanates.

Since the advent of Islam in the early fifteenth century, Malacca had been the most powerful of the sultanates and had become the most important cradle for the development of the Malay language and culture, an evolution which imbued the local chiefs and nobility throughout the whole Peninsula a strong sense of unity. In this period the city expanded to become the dominant trading centre in the region, where merchants from the Arab and Indian world traded their textiles and other wares for spices from the Malay Archipelago, porcelain and other luxury items from China, and metals from Japan. Although Javanese traders played a prominent role in this trade, since time immemorial the Malays had been politically more attached to the east coast of Sumatra and the Minangkabau kingdom. Most of the Peninsula's states were very sparsely populated. The indigenous Malay population in the coastal towns directly linked with the sultanates often amounted to no more than some 2000 persons, but they usually lived alongside a sometimes considerably larger number of immigrants, traders drawn from the four corners of the world.[25] The thinly populated hinterland produced rice for the coastal towns and pepper for export. Around 1600 the total population of the whole Peninsula probably amounted to no more than approximately 500,000 people.[26] Besides these, the Malay waters were inhabited by people known as Orang Laut (Orang Laoet, 'Sea People'), nomadic pirate communities consisting of 200 to 400 people who lived together on their boats or in temporary shelters on the mainland. They were ubiquitous but had no fixed abode and offered their fickle loyalty to the highest bidder. They were frequently recruited by sultans to guard their seas or to provide a war fleet.

In times of war sultanates in imminent danger sometimes simply moved to less accessible regions, as was the case in Malacca after 1511, when it withdrew first to Johore and then later to the islands in the Riau and Lingga Archipelagos, without the rulers involved ever rescinding their claims to their former territories. Their income was composed of tolls on the goods which were transhipped in their ports, and in this sense where they had happened to settle was of lesser importance, as long as the trade could also move with them. This latter goal was reached in part by employing the Orang Laut to intercept and escort passing trading vessels to their own harbours. This situation deviated markedly from that on the east coast of Sumatra, where the territories under the authority of the various sultanates were mostly well established and the rulers never moved away to set themselves up permanently in another place.

The High Government preferred to hold itself aloof from the reciprocal and domestic political intrigues of the Malay principalities, most of which had their origins in problems arising from successions. A sultan often had a large number of children by various wives, and the hierarchy of the succession was not always cut and dried. With political motives in mind, the wives of the sultans were often sought in areas with which the court was desirous of cultivating ties or to which prior claims existed. The sultan was surrounded by ministers and administrative officials, each of whom did his utmost to exert an influence on the ruler or, if the sultan was still a minor, to rule directly in his name. Under such circumstances intrigue and strife at the court were never far below the surface. For instance, the appointment of a favourite son as heir was almost always an invitation for fierce competition between his brothers who had been passed over and frequently ended in open rebellion, with all the deleterious consequences this would have for the kingdom.[27] Most Company representatives did not feel comfortable in this sort of political climate, but nevertheless Dutch support for the right faction could offer great advantages in the form of commercial privileges.

One of the turning points in the history of the Malay Peninsula was the capture of Malacca by the Portuguese in 1511, who thereby became the first European power to achieve a permanent settlement in South-East Asia and laid the foundations for all Western colonial expansion in the region. One consequences of the advent of the Portuguese was that the previously stable trading relations between East and West Asia were disturbed and eventually the Malay ports lost part of their central role in this to Bantam and Aceh. The Sultan was obliged to flee and Muslim traders deserted the city. Without a defensible home base, the various parties who had fled the Sultanate were caught up in conflicting interests and loyalties towards each other; consequently Aceh, Malacca and Johore became trade rivals, disputing each other with fire and the sword.[28] Partly because of the hostile attitude of the Portuguese towards Islam, Malacca increasingly lost ground as the hub of the regional pepper trade, although later in the sixteenth century this would be partially compensated for by its increasingly important position as a colonial administrative centre and as the principal staple harbour for spices imported from the Moluccas by the Portuguese.

Malacca and Johore

Sultan Mahmud's peregrination after his expulsion from Malacca ended in Johore, where he settled shortly after 1511 and awaited the chance to re-conquer his realm. For the remainder of the sixteenth century no opportunity ever arose which might have allowed him or his successors to have done this, but with the arrival of the Dutch in the Archipelago in the early seventeenth century it seemed that the realization of this goal might still be possible. Their mutual interests were very much similar. At the core lay the limitation of the power of Aceh and Malacca, the latter if possible crowned by the complete expulsion of the Portuguese, and the achievement of stable, secure relations in regional politics and trade. In such a venture Johore could be of assistance to the VOC by applying its influence on the Orang Laut to strengthen Dutch sea power.

In 1606 and 1608, VOC fleets made the first deliberate attempts to capture Malacca, for the time being without the help of Johore, which was then still too debilitated by nearly a century of strife to offer any substantial contribution. The fleet under Cornelis Matelieff attacked the town no fewer than three times in 1606, but was repulsed just as often. Two years later, Admiral Pieter Willemsz Verhoeff tried once again, but without success; for such casual attempts launched by passing fleets Malacca simply proved too strong. Only after the Company had set up its administrative centre in Batavia in 1619 could a more structural attack be considered.

It was however not until 1636, when Raja Muda of Aceh died and his successors did not inherit his power, that Johore and the VOC could draw up concrete plans. In 1640, on the initiative of Governor-General Antonio van Diemen (1636-1643) a large-scale combined action was finally undertaken, after Company ships and the Orang Laut, recruited by Sultan Abdul al-Jalil (Abdoel al-Djalil, 1623-1677) of Johore and ever in search of plunder, had mounted a protracted blockade of Malacca. Even despite this, the city was stubbornly defended, as an upshot of which the attack was mired down into a siege of attrition, which claimed many victims on both sides. Eventually it was only in January 1641 that Malacca could be captured by Company troops. When they entered the city, the victors found it reduced to rubble; more than 7000 of the original 20,000 inhabitants had perished, succumbing either to famine or to the continuous bombardments.

The victory gave the VOC virtually complete control over the Straits of Malacca. Aceh had been seriously weakened, advantageous treaties were signed with the east Sumatran Sultans of Jambi and Palembang, and the southern coast was controlled by allied Johore. Treaties were drawn up with the Sultan of Johore guaranteeing a division of the trade and the offer of protection against piracy. For a long time to come, this new situation was to mean a great improvement for the region's stability, even though in later years differences in the interpretation of the treaty would still sometimes present a cause of contention. In its own sources, the role of Johore in the siege was far greater than it had been construed by the Company and the victory had won Abdul al-Jalil great prestige.[29] The Sultan used this to make claims to Siak and Indragiri in East Sumatra and territories in Selangor and Pahang, founded on political relationships as they were before the Portuguese conquest of Malacca in 1511. Besides this, his new power with the help of the Orang Laut enabled him to direct maritime trade increasingly towards Johore, which meant that Malacca saw ever more ships literally go sailing by. After the fall of Portuguese Malacca with Dutch assistance, Aceh was forced to make peace with Johore, which meant that in the north as well the Sultan had fewer problems to contend with.

---

18 Van Dam, *Beschrijvinge*, Tweede Boek, vol. I, p. 262, and Van Raemburch to Coen in: Colenbrander, Coolhaas, *Jan Pietersz Coen. Bescheiden*, vol. VII, p. 274

19 ibid., vol. III, p. 288

20 Lewis, *Jan Compagnie*, pp. 25-36

21 Vos, *Gentle Janus*, p. 37

22 ibid., pp. 31-32

23 Jacobs, *Koopman in Azië*, pp. 53-60

24 ibid., pp. 190-191

25 Van Goor, *De Nederlandse Kolonien*, p. 77

26 *Cambridge History of S.E. Asia*, p. 463

27 Andaya, *De VOC en de Maleise Wereld*, pp. 125-150, and Watson Andaya, Andaya, *A History of Malaysia*, Chapters 2 and 3

28 Ricklefs, A History of Modern Indonesia, p. 24, and Watson Andaya, Andaya, A History of Malaysia, p. 61

29 Vos, *Gentle Janus*, p. 63

From the political point of view, the VOC had set about its work rather ambiguously. In Batavia, after its conquest Malacca was seen principally as a guard dog for the Company in the northern section of the Straits, whose main function was to ensure safe passage for shipping. The trade in Malacca was considered of lesser importance; the profits from it still found their way to Batavia via contracts with Johore. All this was observed with envy by the local VOC officials in Malacca, as it turned them more into administrators than traders, having to watch business and income dissipate, not least that from their private trade. As far as the Sultan of Johore was concerned, the opposing interests of Malacca and Batavia meant in fact that he was dealing with two VOCs. Instructions from Batavia to Malacca did not always set policy priorities clearly, which allowed the local administration to go about its business in its own headstrong fashion. Johore was observed jealously and eventually matters reached such a fever pitch that Batavia was asked to intervene militarily to bridle Johore's trade in the region and direct some of it towards Malacca.

The immediate cause was an incident in Siak where tin had been discovered shortly before 1670. The VOC chief in Malacca, Balthazar Bort, lost no time in making a treaty which would lay claim to the exclusive supply of Siak tin. This was to be traded via Malacca, without paying the Sultan of Johore, who had ancient claims to Siak, for the right. Anxious not to disturb the important peace with the Sultan, Governor-General Joan Maetsuyker (1653-1678) made it clear that he was not prepared to make concessions for the demands of his subordinates, but at the same time the High Government understood very well that Johore's growing might should be curtailed before all too long. Nevertheless, just in this same period, the Company's hands were rather full with the conquest of Macassar in Sulawesi, which was completed in 1669. One of the consequences was a huge exodus of indigenous population groups from South Sulawesi, which was to introduce drastic changes in the Malay world.

The Bugis in the Malay Peninsula

After the capture of Macassar, large groups of Bugis left their former homeland in the south and east of South Sulawesi, which now fell under the control of the Company and its vassal Aru Palakka of Bone. 'They took to their ships like marauding Vikings in search of honour, wealth and new homes',[30] as Merle Ricklefs so admirably sums up their situation in his *A History of Modern Indonesia since c. 1300*. Many moved westwards to the sparsely populated Malay Peninsula, where they settled in such places as the Riau Archipelago and the vicinity of Selangor. Although the Bugis initially held themselves aloof from the internal affairs of the Malay courts, as time passed tensions began to mount. In 1699, after a cruel regime the Johore Sultan Mahmud Shah (Mahmoed Sjah, installed 1685) had been murdered by members of his court and replaced by a leader chosen from their own ranks, a move which had led to serious difficulties with the Orang Laut. In their tradition only Allah had the right to pass judgement on rulers and therefore they refused to recognize the authority of the new sultan, Abdul Jalil Shah (Abdoel Djalil Sjah), who had been one of the rebels.[31] It did not take them long to relapse into piracy and become the enemies of Johore. The Bugis seized the opportunity to accrue more power and joined the Orang Laut to take up arms jointly against the new power-holder. The Malay faction of the murdered sultan had fled to Terengganu, in the hope of re-establishing the former dynasty there with the help of Siam.

After years of disturbances, in 1717 the Siak ruler Raja Kecil appeared, vowing that he was the son of the assassinated Mahmud Shah and consequently had a claim to the throne of Johore. He found support among the Orang Laut and those Malays who had remained loyal to the dynasty of the murdered sultan, but not among the Bugis who by now had set their own eye on the throne. Their number had grown considerably with the continuing migration from Sulawesi and this enabled them to adopt an increasingly independent attitude towards Johore, especially in Selangor in the north. Abdul Jalil Shah took flight, in an endeavour to escape the invaders from Siak, but later Kecil under a treacherous pretext managed to persuade him to return to Johore and then arranged for him to be killed during the journey. Finally, in 1721 Raja Kecil himself had to bow before the Bugis opposition and retreated to Siak.

In the meantime, the High Government had observed the decline of Johore's central power, so essential to stable, well-controlled maritime commerce, with mounting concern. Gradually the Sultanate collapsed into a chaos of contending parties and factions of Malays, Bugis, Minangkabau from Siak, and Orang Laut. Much to the disquiet of Batavia these parties engaged far too much in business with English traders, who by this means obtained an ever-increasing share in the trade in tin, pepper, and opium outside the purlieus of the Company. This anxiety about the sea trade was well founded and the High Government saw itself compelled to do everything in its power to restore the former order, for which the best way to go about seemed to assist a strong sultan to take the throne. In 1720, when the Bugis sought assistance from the VOC in a struggle over the succession in Johore, Batavia seized the opportunity this offered. One of Abdul Jalil's sons was installed as Sultan Soleiman (or Suleiman, 1722-1760) with Dutch help, and a Bugis was appointed crown prince. Later one of Soleiman's daughters married the intended Sultan of Terengganu, Mansur Shah (Mansoer Sjah, 1740-1793), which created a bond between the two states. In return for its support, the VOC was granted exclusive trading contracts in Selangor and Siak, areas which for centuries had been vassals of Johore and whose coasts were now largely inhabited by Bugis. Some three decades later, in 1755 a new conflict emerged, which reached boiling point when the Company endeavoured to strengthen its grip on the tin production in Siak, Perak and Selangor by taking up arms in an attempt to halt the massive evasion of the contracts by the local Bugis population. With the help of Mansur Shah from Terengganu the Bugis were completely expelled from Siak, but in Selangor this was only partially successful. The Bugis responded with a failed counter-attack on Malacca; a fleet sent by Batavia to offer help was allowed to return without coming into action.[32] Eventually, by resorting to effective blockades of the Bugis ports in Perak and Selangor, the VOC was able to enforce the required exclusive supplies of tin.

After the death of Soleiman in 1760, Johore was once more engulfed in a war of succession between a pro- and an anti-Bugis party, the latter under the leadership of Sultan Mansur Shah of Terengganu. The dispute was finally decided by appointing a one-year-old baby as successor, the later Sultan Mahmud (Mahmoed, 1761-1812), which meant that the actual power was now in the hands of the Bugis chief minister, Daeng Camboja (Daeng Kambodja). Eventually the whole situation erupted into a military confrontation between the VOC and the Bugis of Riau and Selangor under the command of their self-appointed Raja Haji (Hadji), from which the Dutch party, after initially having suffered set-backs, was finally to emerge as the unambiguous victor in 1784. The deciding factor was the deployment of a Home Fleet squadron of six warships with an expeditionary force from the Republic under Commander Jacob Pieter van Braam, which first lifted the siege of Malacca and then defeated the Bugis armies in Selangor and Riau. Johore now fell officially under the suzerainty of the High Government, with Sultan Mahmud as its vassal; the ultimate treaty in which this was laid down and by which the ruler was to receive a proportion of the port profits in return for his loss of administrative power, was imposed in 1787.

Sultan Mahmud deemed this result unacceptable. Before the end of 1787, having been spurred on secretly by the Johore ruler, a group of pirates from the Philippines, the Ilanun, drove the VOC garrison out of Riau. Although he had deliberately held himself aloof from this, Mahmud preferred not to await the inevitable counter-attack from the Company and fled with his court to the Lingga Archipelago. From there he solicited the help of Sultan Mansur of Terengganu, through whose intervention he hoped to reach a new accommodation with Batavia. As in earlier episodes of their mutual history, it was once more obvious that the two parties had no option but to come to an agreement. The ranks of the roving Bugis and the masterless Orang Laut were now swelled by the Ilanun, and this had not made the maritime trade routes any safer, but in its twilight days the VOC could not afford any more war. The piracy could not be combated without the assistance of the Sultan of Johore. Hence, in 1795 the High Government agreed that Mahmud should be re-instated to this position.

In the following years, with the consent of the exiled *stadhouder* Willem V, all the Dutch possessions on the Straits of Malacca were occupied by the English. The EIC had established itself permanently in the region on the island of Penang (Pulau Pinang, Prince of Wales Island) off the coast of Kedah in 1786, for which it paid the ruler an annual rent. In the first instance, its main purpose was to be a refreshment station on the sea route to China, but because of its northerly location it was less well suited for exercising what was later deemed to be essential, keeping a check on the shipping in the southern section of the Straits of Malacca and the Sunda Strait. The ideal location for these British interests was found in 1819, after the restoration of the former Company territories in the Malay Archipelago to the Netherlands, by the incumbent Governor of Bencoolen and former Lieutenant-Governor of Java, Thomas Stamford Raffles, on the small Johore island of Singapura (Singapore, Singapoera) or Temasek, at the southernmost extremity of the Malay Peninsula. In return for a fixed payment to the Sultan, the EIC was granted the right to establish a settlement, which was to develop into a doughty competitor for Batavia in the decades thereafter. The conflict with the Netherlands which this generated – after all, as far as Batavia was concerned Johore was a vassal state – ended with the Treaty of London in 1824, by which the English settlements on the west coast of Sumatra were exchanged for those of the Dutch on the Malay Peninsula. In the framework of this agreement, on 1 March 1825 Bencoolen with its dependencies was transferred to the authority of the Netherlands Indies Government and the province of Malacca was handed over to Great Britain on the same date.

Borneo

Borneo (Kalimantan), the third largest island in the world, was of relatively little importance to the VOC. Batavia's interest was mainly focused on the Sultanate of Banjarmasin or Martapura (Bandjermasin, Martapoera) on the south coast, in order to obtain the pepper monopoly for this part of the Archipelago, and on Sukadana (Soekadana) with its eponymous port and court capital, where the diamond trade was of some significance. Merchants fleeing Malacca after its fall in 1511 had settled in both places, as they had also done in Brunei (Broenei), from where the propagation of Islam in the coastal areas of Borneo had been begun. In the sixteenth and seventeenth centuries Banjarmasin was the most powerful realm and, on account of the existing pepper trade, the most important trading place. The Sultanate enjoyed dynamic relations with the Rajas of Sukadana, which brought this small kingdom within its sphere of influence. Between Banjarmasin and Sukadana stretched the large province of Kotawaringin, where the Company later occasionally purchased rice. In the sixteenth and seventeenth centuries the island was regularly visited by the Portuguese and the Spanish. The first Dutch expedition to land in Borneo was that of Olivier van Noort in 1600. He landed in Brunei, but was soon made aware that the population was not particularly welcoming. There seemed to be few trading commodities available locally, with the exception of some camphor and also diamonds which were exported to Patani by Chinese merchants. More diamonds were said to be available in Sukadana, which kingdom was also considered more accessible to Western traders.

Banjarmasin

The first attempt by the VOC to enter into trade relations with Banjarmasin, undertaken in 1607 under the leadership of Merchant Gillis Michielsz, ended disastrously when during a visit ashore the entire embassy was murdered. Although there were suspicions that Michielsz had elicited the massacre himself by his uncouth behaviour, the Company could not ignore what had happened; the main purpose of punitive expeditions was 'to impress other native potentates'.[33] However, it was only in 1612 that there were enough ships in the Archipelago to make a proper response. Despite the seemingly superior strength of the Raja who according to some sources could raise 50,000 men, Banjarmasin was attacked from the Martapura River by four VOC ships and razed to the ground.[34] The town and the court were principally composed of wooden dwellings built on poles on the edge of the river and were entirely unprotected against ship's cannon.[35] The Sultan and his entourage withdrew to the small town of Martapura situated on higher ground farther upriver, which could be more easily defended.

It was not until 1623, over a decade later, that another ship was sent from Batavia, with strict instructions to trade only on board and not to go ashore. In those years the pepper supplies in Java had dropped as a result of hostilities with Bantam and alternatives were now being sought elsewhere in the Archipelago. It soon showed that pursuing the trade locally without the Company having its own *loge* and supplies was a difficult undertaking and consequently the results were meagre. A few more expeditions were mounted up to 1629, but a yield of some 100,000 pounds of pepper per voyage proved too low to cover the costs.[36] The bulk of the harvest escaped the grasp of the Company and was sent to Siam and Macassar in Chinese junks. In the meanwhile, Governor-General Jan Pietersz Coen (1619-1623, 1627-1629) had given free traders permission to buy pepper in those areas in which the VOC had not made a settlement, on condition this was brought to Batavia. This rule was now made to apply to Banjarmasin as well.

A new political situation developed after 1631 when Banjarmasin became embroiled in a conflict with Mataram and asked the High Government for protection. The latter was prepared to help in exchange for the pepper monopoly and an expedition was dispatched to drive Javanese ships away from the coast of southern Borneo and the Martapura River. To ratify their new co-operation, the Raja sent an envoy, Goja Babau (Godja Babouw), to Batavia to sign an agreement, by which the ruler was allowed payment in advance for the supply of pepper. This 'obligation in the form of a contract' was interpreted by the Company as a solid treaty on the basis of which it could claim exclusivity to the pepper trade. In the same spirit, the opening lines of the document which was signed on 4 September 1635 announced: 'I, Retna dy Ratya, alias Godja Babouw, *sabandhar* (harbour master) of the King of Banjarmasin in Martapura, have been expressly dispatched to Batavia from Martapura as ambassador by His Majesty, in order to promise the lord Governor-General and Councillors that no pepper shall be sold in the land of Banjarmasin as long as any Dutchmen shall remain on land at Martapura or that there, or at Banjarmasin, any ship, yacht or sloop of the Honourable Gentlemen and Councillors may be present there.'[37]

Nevertheless, for some time there were suspicions abroad that the English, who had also appeared in Banjarmasin in the meantime, clandestinely exported pepper from here. In its own eyes, the monopoly gave the VOC the right to introduce a system of passes for all shipping to southern Borneo and to seize 'trespassers'. On the other hand, if the letter of the law was too strictly adhered to, this would cause much resentment in Banjarmasin. This was particularly true of the royal administrators, who had usurped a great deal of power from the elderly Raja and were hostile towards the VOC because its monopoly posed a real danger to their own lucrative trade. Behind the back of the Raja, who claimed that out of an annual production of 1.5 million pounds in the kingdom he could lay his hands on no more than 250,000 pounds, they supplied the English as well as the Chinese, Javanese and Macassarese traders at considerably higher prices. In 1635 the VOC moved into a small *loge* in Banjarmasin in order to build up a supply; until 1637 an annual average of some 670,000 pounds of pepper was bought up here.[38]

In 1637 a new chief was appointed, the inexperienced Coenraad Cramer. His literal interpretation of the obligation meant that the royal administrators found their freedom restricted to an intolerable degree and plans were made to rid the realm of the VOC altogether. At their instigation, in 1638 a rebellion broke out against the Dutch, during which all the 108 men who staffed the *loge* in Banjarmasin were murdered, as were all the forty crewmembers on two ships belonging to free traders which had been sent to Kotawaringin by the Company to purchase rice. The more profound reason was that the stipulations in the 1635 agreement were heavily biased in favour of the Dutch, and Cramer's strict observance of this stranglehold law was in fact merely an incitement to the violence. His actions betrayed that the *opperhoofd* had paid little attention to his instructions, which concluded with the insistence: 'Be friendly and humane, in your conduct set a precedent for virtue and austerity, make sure that your staff behave themselves, are respectful and administer sound justice: if this be so God will bless the work of the Company under your direction.'[39]

In Batavia the events elicited great indignation. Director-General Philip Lucasz, who was then standing in for Governor-General Van Diemen during his tour of inspection in the Moluccas, immediately organized a gruesome retaliation, sending a ship with orders to capture as many of the local inhabitants as possible and to mutilate them hideously, after which the unhappy victims were to be sent to the Sultan's court in small open boats. Besides this, on the diplomatic front Lucasz took the unusual step of compiling a one-sided report of what had happened and making this public, thereby exposing the duplicity of the Sultan to the world. This letter, which bore the title *Insinuatie over 't moorden der Nederlanders door die van Martapoera aan alle Indische koningen gedaan* (Notification regarding the murders of the Dutch by those of Martapura sent to all Kings of the Indies), was dispatched to all the Company settlements, rulers and states in the Malay Archipelago, accompanied by an express prohibition on all trade to and from Banjarmasin. This note is absolutely unique in the history of the VOC; a public document with a similar import had never been issued before and nor was such an action ever resorted to again at a later date.

In the short run, Lucasz's cruel deed did unquestionably serve as a deterrent to the local population, but the predictable result was that for a long time to come the pepper trade in Banjarmasin passed into the hands of the EIC. The English kept aloof from the conflict and considered themselves exempt from the prohibition on trade with the Sultanate, as laid down in Lucasz's letter. On his return, Van Diemen reacted in a far more restrained manner and did his best to find a practical solution to guarantee the pepper supplies. In 1640 the VOC had its hands full with the intended conquest of Malacca, the battle for Ceylon, and the blockades of Goa; nobody was eager to plunge into an extended war with Banjarmasin. He eventually made the Raja an offer of peace and proposed 'to bury what had passed on either side in the depths of the ocean', despite the instruction still in force from the *Heren Zeventien* to persist in the continuance of punitive sanctions against Banjarmasin.[40] For the time being, Batavia did not send any of its own ships but, as it had done in former days, the trade was effectuated by local ships and Chinese middlemen.

For the rest of the seventeenth century relations remained cool. Nevertheless, in 1661 another monopoly contract was signed and four years later a *loge* was opened again. In practice it transpired that the treaty was little more than a piece of paper and, as early as 1666, the High Government decided to abandon the trading post. At that time the VOC was given the assurance that in future the Raja's own ships would transport the pepper to Batavia. Thereafter no more Dutch ships were sent there until 1711; Company officials in Batavia would simply wait stoically to see what would be brought from Banjarmasin each year.

Paravicini, Hoffman and Van Boekholtz to Borneo as Commissioners

The pepper supplies from Palembang and Bantam began to diminish in the first decades of the eighteenth century and this presented the Company with the necessity of blowing new life into the trade with Banjarmasin. Of the approximately 25 million pounds of pepper supplied to Batavia in the years 1729-1734 under the existing system, 6 per cent still came from Banjarmasin.[41] A new treaty was negotiated in 1733, but this did not lead to any substantially higher quantities over the next few years. Therefore Governor-General Gustaaf Willem Baron Van Imhoff (1743-1751), the self-proclaimed *Hersteller* (Restorer), decided to adopt a more forceful attitude and in 1747 dispatched a squadron of six ships to Borneo to obstruct any attempts at pepper trading by others and to force a new monopoly contract. A new *loge* was built on the small island of Tatas between the Martapura and Barito Rivers opposite the court at Banjarmasin, which upon Van Imhoff's instructions was to be retained even in times of unprofitable trade in order to ensure regular supplies in the future. Among the provisions of the new contract were the right of the Chinese community to buy up and trade 400,000 pounds of pepper, for which the VOC would be paid a commission; the remainder had to be delivered directly to the Dutch. Initially the trade flourished and the annual deliveries fluctuated between 600,000 and 1 million pounds, but the supplies dropped steeply after 1751. In Batavia, the authorities were dubious about the reports from the chief, Bernard te Lineto, who cited bad harvest, the obdurate disposition of the Sultan and the malign role of the Chinese as the principal causes. Suspicions were aroused that something more sinister was afoot. Consequently, in 1756 it was decided to send Johan Andreas Paravicini, who had earlier carried out successful missions to Palembang and Timor, to Banjarmasin as commissioner to investigate the matter. Paravicini set to work energetically. Just at this time the realm was in the throes of a war of succession between the actual ruler, Sultan Tamjidulah (Tamdjidoellah), who was in fact acting as regent for the legitimate Sultan Mohammed, and the latter, who had been a minor up to then but having reached his majority was now claiming his throne. By the expedient of making contracts with both the old and the new Sultan, without the knowledge of either, Paravicini hoped to protect the interests of the Company whatever the circumstances, irrespective of the outcome of the war of succession. His investigation of Te Lineto brought very little to light, even though there was a strong suspicion that he did accept bribes from the Chinese to turn a blind eye to illegal pepper supplies. The only concession Paravicini made in order to have his contracts signed was to agree to return a few dissident provinces in eastern Borneo, including Kutei (Koetai) and Pasir, to the authority of Banjarmasin by lending military help. The fact that Paravicini was not a little proud of this result can be read in the introduction to his report to Batavia: 'That he [= Paravicini] managed to obtain these sorts of benefits from such a haughty and difficult and mighty monarch, whose very presence alone is enough to arouse immediate dread, is something which passes all understanding.'[42] Not everybody in Batavia shared his view and he did suffer some criticism, especially because of his promise of military support. The Company did not have enough power to, or indeed any real interest in, sending an expedition to the commercially uninteresting east coast of Borneo in order to confirm the authority of a ruler in whom nobody was willing to place much trust. Tacitly the High Government did not honour this promise, and it was also perfectly obvious that the Sultan would feel just a little obliged to keep his side of the bargain.

In 1759 Tamjidulah abdicated 'voluntarily' in favour of the legal heir Mohammed, but the young Sultan died just one year later. He was succeeded by the chief minister Nata, a cousin of Tamjidulah, who made himself master of the throne under the title Sultan Kaharudin (Kaharoeddin, 1761-1801); Tamjidulah died in 1767. Again in 1780 the VOC was entangled in a war of succession, when Kaharudin had two or three presumptive heirs murdered; reporting the incident,

30 Ricklefs, *A History of Modern Indonesia*, p. 65
31 Watson Andaya, Andaya, *A History of Malaysia*, p. 77
32 *Generale Missive*, December 31, 1756, p. 48
33 Kielstra, *Indische Archipel*, p. 230
34 Van Dijk, *Neerlands vroegste betrekkingen*, p. 7; in Valentijn, *Oud en Nieuw Oost-Indiën*, vol. III, p. 224, a total of 7200 is mentioned
35 Valentijn, *Oud en Nieuw Oost-Indiën*, vol. III, p. 222
36 Van Dijk, op. cit., pp. 9-11
37 Van Dijk, op. cit., p. 25
38 ibid., p. 49
39 ibid., pp. 62-63
40 ibid., pp. 67-69
41 Glamann, *Dutch-Asiatic Trade*, p. 89
42 Paravicini, *BKI*, vol. 8, 1862, p. 218, Paravicini's report to the Governor-General and the Council of the Indies d.d. November 8, 1756

De definitieve verovering en onderwerping van Makassar tijdens de grote campagne van Cornelis Speelman in 1667-1669 betekende het einde van de laatste commerciële mededinger en militaire tegenstander van betekenis voor de Compagnie in de oostelijke Indische Archipel. Deze overwinning maakte het haar mogelijk de diverse afgedwongen monopolies voor ten minste een eeuw nadien effectief te handhaven, ten koste van de belangen van de inheemse producenten en handelaren. Deze afbeelding is weer afkomstig uit Wouter Schoutens Oost-Indische Voyagie uit 1676. De weergegeven actie is echter niet de uiteindelijke grote aanval in 1667, maar de 'tuchtiging' van Makassar in 1660, waarvan Schouten zelf getuige was; als voorbeeld diende zijn tekening op blad 182. Zie ook de gedetailleerde uitbeelding van dezelfde gebeurtenis door Frederik Woldemar op de bladen 180-181.

The final conquest and subjugation of Macassar during Cornelis Speelman's great campaign of 1667-1669 meant the actual elimination of the Company's last major commercial competitor and military adversary in the eastern Malay Archipelago. It was this victory that enabled the VOC to effectively maintain its various enforced trade monopolies for more than a century afterwards, at the expense of the indigenous producers and traders. This illustration was again taken from Wouter Schouten's Oost-Indische Voyagie (1676). The attack depicted here, however, is not the final great assault in 1667 but the 'chastising' of Macassar in 1660, to which Schouten himself was a witness; the engraving was based on his drawing on sheet 182. See also the detailed depiction of the same event by Frederik Woldemar on sheets 180-181.

Collectie/collection: A.G. de Roever

the VOC chief said that the unfortunates 'were helped from the world by a prepared draught'.[43] The surviving brother, Amil, fled to Pasir from where he endeavoured to make an armed attempt to claim the throne with the assistance of Bugis troops. This presented the VOC with a diplomatic reason to intervene in the struggle. The Bugis were accounted a 'foreign power' and in the event of an attack being launched on the Sultanate, under the terms of the existing treaty the Company was bound to offer help. Quite apart from this, Batavia was only all too aware that an imminent Bugis regime in Banjarmasin would spell the end of the pepper trade. When Kaharudin turned to the Company for support, there was no hesitation about giving him this, in exchange for a total pepper monopoly. In 1785 a fleet was sent under Commander Christoffel Hoffman, who managed to defeat the Bugis and was personally appointed commissioner to negotiate a new agreement. Under the 1787 contract, the Sultan handed the supreme authority of the realm of Banjarmasin over to the High Government, which then allowed him to retain his throne as a vassal ruler.

Now the VOC had finally obtained the actual complete monopoly on the Banjarmasin pepper trade, even though in practice this had more to do with the shrinking production and the lessening in the interest shown by the Chinese traders than with the observance of the contract by the Sultan. Nata failed to honour all his promises about payments to the farmers in the highlands, who thereupon began to neglect their pepper gardens and turned to rice cultivation again. Each year the pepper supplies proved a disappointment and the costs of the military expeditions against rebellious villages which were still loyal to Amil remained far too high. Finally Hoffman succeeded in capturing Amil, whom he sent to Batavia in the hopes of thus having solved the problem. Instead, in 1789 he was murdered in his house on Tatas by persons unknown; it was generally suspected that the hand of the Sultan could be detected in this. Hoffman had earlier repeatedly been warned about and criticized for what was considered to be his credulous good faith in agreements with the ruler. The High Government did not bother to seek revenge but embarked on a policy of curtailment and economizing. Only later did it become clear that the culprits should be sought by the henchmen of Hoffman's ex-wife, who was living together with one of his subordinates.

A commissioner was sent from Batavia on only one more occasion. He was François van Boekholtz, who drew up a contract with Nata in 1797. During the preliminary negotiations, the Sultan admitted to Van Boekholtz that for years he had deliberately kept the pepper production low in order to make the Dutch trading post suffer a loss. He saw this as his only means to expel the VOC from his realm. This final treaty yielded very little more; in 1808 Governor-General Herman Willem Daendels (1808-1811) finally decided to close down the trading post in Banjarmasin completely. After almost two centuries of Dutch intervention, as J.C. Noorlander says in his *Bandjarmasin en de Compagnie*, 'the flourishing trading realm of the beginning of the eighteenth century, at the end of it [was] but a mere shadow of itself. The trade had been totally ruined as had been the once so abundant pepper cultivation; instead of prosperity, confusion and destitution ruled over the impoverished kingdom. This was the price the country had to pay to be spared a peaceful and perhaps prosperous life, but deprived of liberty, under the Westerner.'[44]

The Sukadana Diamond Trade

Sukadana, the smaller kingdom in the west of Borneo, was never of great importance to the VOC. Following the initial expedition under Olivier van Noort, in 1604 these coasts were thoroughly explored by Wybrand van Waerwijck who landed on the island of Karimata lying off the Gulf of Sukadana and made the first contacts with the kingdom. After it had transpired that numerous diamonds were found in the interior, in 1608 the Company sent an expedition under the leadership of Merchant Samuel Bloemaert, with orders to build a small *loge* in Sukadana and to enter into diplomatic relations with the ruling queen. He returned with 633 diamonds and left Pieter Aertsz behind in charge as chief of the trading post. Aertsz soon discovered that most of the diamonds were not found in Sukadana itself but came from the nominally subordinate Dayak provinces of Landak and Sambas in the far north-east, where it might perhaps be more profitable to buy gems. As a matter of course, this intention led to a conflict with the ruler, but a contract was finally signed in 1609, by which diamonds would be exchanged for protection against Brunei, from where repeated attacks on Sambas had been launched in the preceding years.

Having visited Sukadana three times in the meantime, a year later Bloemaert suddenly requested to be recalled, a wish acceded to in view of his past services. Only after he was on his way home to the Netherlands and in his reports from Sukadana Aertsz began mentioning certain discrepancies in the number of diamonds bought and sold over the previous period, did suspicion begin to dawn on his superiors that they had possibly been duped. Bloemaerts's behaviour is an excellent example of the problem which lay at the heart of the Company's trade in Sukadana. Diamonds 'fitted into every pocket', required no strategic enterprise to transport or store them, and hence of all commodities from the East was the one best suited to 'smuggling and contraband'. No matter how many strict rules and regulations were introduced to prevent private trade, it always remained 'a thousand times more important than was indicated in the official books'.[45]

Even though later every year a consignment of diamonds did reach Batavia, usually in the region of 500 to 1000 carats, under such circumstances in the long term the costs outstripped the profits and in the end most of the Company's interest in Sukadana waned. Moreover, it soon found itself embroiled in fierce competition with the English, who maintained a small fort on land, and with Chinese traders, who exported the gems directly to Siam. Consequently around 1620 there were three parties vying for the favour of the Dayaks, which steadily drove up the price of the rough diamonds. In 1621 it seemed that a fourth party had even joined the contenders when a fleet from Mataram attacked Sukadana and razed it to the ground, including the Dutch and English *loges*. However, this accomplished the Javanese withdrew, which meant that the trade was not greatly disrupted. Nevertheless, after a Company ship in Sambas had been attacked by the Dayaks in 1637 and the crew murdered to a man, Batavia had had enough. Insistence that vengeance be taken was great and the same expedition which had been sent out against Banjarmasin by Director-General Lucasz subsequently also destroyed Sambas.

In contrast to that of the English, the Company *loge* in Sukadana was not rebuilt after 1622 and the Dutch in later years conducted all their trade exclusively from ships. Besides the modest diamond trade, these exchanges later consisted mainly of the purchase of rice. For some time Karimata provided the VOC with large numbers of *parang* (large chopping knives) and axes to be used as currency for the purchase of sandalwood in Timor. As a result of changes in the sandalwood trade, after 1637 the need for the famous Karimata ironware gradually declined. Following the definitive conquest of Macassar by the VOC in 1669, a large Bugis community settled in Sukadana, where they usurped the throne at the end of the seventeenth century. In 1699 Sukadana and its two territories of Landas and Sambas, which had meanwhile regained their independence, were conquered by Bantam with the consent of the Company. Bantam was allowed to retain these territories as overseas dependencies, and as was the motive of the High Government in lending its support to the Bantam venture, this conquest also spelled the end of the English presence in Sukadana. Thereafter the VOC left the trade in Sukadana entirely to Bantam in return for an annual financial compensation. This continued until 1778 when the territory was placed under the supreme authority of the High Government. By that time in fact, trade on the west coast of Borneo was no longer concentrated in Sukadana, but had moved to the more northerly coastal town of Pontianak, where a colony of Arab merchants had settled in 1772 and where the Company maintained a small trading post between 1778 and 1791.

The Philippines

The Philippine Archipelago had already been claimed for the Spanish Crown in 1521 during the first circumnavigation of the globe by Ferdinand Magellan. The foundations for this had been laid down in the Treaty of Tordesillas in 1494, which had divided the globe equally between a Portuguese and a Spanish sphere of influence. Only much later in the sixteenth century did it become obvious that the islands actually belonged to the Portuguese half, but this discovery did nothing to disturb the status quo, attributable in part to the fact that Portugal had been annexed by Spain in the period 1580-1640. Before these initial contacts with the West, in the fourteenth century this far-flung archipelago had fallen largely under the sphere of influence of the Javanese empire of Majapahit (Modjopahit), and in the fifteenth and early sixteenth century the Borneo Sultanate of Brunei also exerted a certain degree of authority there. Historically, the northerly main island of Luzon – 'larger than England and Scotland put together'[46] – had maintained contacts with China and Japan, whereas the southerly island of Mindanao tended to have links with Borneo and the rest of the Malay Archipelago via the Sulu (Soeloe) Archipelago. In the early fifteenth century Islam had already been able to make some headway in the south, but its influence did not penetrate the interior. The islands were not united under one government. Power in the north was vested in the village communities divided up into families, called *barangay*, each of which controlled its own territory. In Mindanao an independent Sultanate had been established in the sixteenth century under the influence of Brunei.

After 1521, the island group was gradually explored by successive Spanish expeditions, but the first successful permanent settlements were made only in 1565 and 1571, in the southerly island of Cebu and in Manila – later the capital of the colony – in Luzon respectively. The Archipelago as a whole was given the name Las Islas Filipinas in honour of the ruling Spanish king, Philip II. During the Spanish colonization which lasted slightly longer than three centuries, until the colony was ceded to the United States of America after the Spanish-American War of 1898, the Philippines were subjected to an intensive campaign of Christianization and eventually most of the population professed Roman Catholicism. Nevertheless, the Spanish authorities in Manila never managed to get a real grip on the Muslims in the south, who continued to defy the Europeans with fire and the sword.

Under Spanish domination the Philippines were the hub of a trade network which linked China and South-East Asia with the Spanish colonies in South and Central America. Each year a huge quantity of silver, both minted and bullion, from Peru was shipped there from Acapulco in Mexico. This was used to purchase silk, porcelain and other commodities from China and spices from the Moluccas. Manila served as the principal transhipment port in this trade, which was a monopoly of the Spanish Crown, but just as the Archipelago as a whole, the city accrued little benefit from this transient wealth. Until 1648, the annual silver fleet was an invariable target for pirates and privateers in the service of hostile powers, among them the Republic and its representative in Asia, the VOC. Consequently sailings were very irregular and it was impossible to build up any consistency in trade. Apart from the silver, over the years the Dutch exhibited only a very tepid interest in the Philippines, as they could procure the Chinese products and the spices through their own trade network. In the words of Olivier van Noort, the leader of the first Dutch expedition to visit the islands: 'These Islands themselves offer no riches.'[47]

Blockades of Manila

In the seventeenth century, the policy of Batavia towards the Philippines was principally concentrated on blockading Manila and doing its utmost to exclude the Spaniards as commercial competitors in Asia. As long as the Eighty Years' War was being waged in Europe, there was a legitimate reason for military action to be taken against Spanish settlements abroad and the silver fleets, an excuse also seized upon for attacking Chinese junks and ships of other powers which happened to be sailing to Manila. At the same time, because of its own dependence on the China trade, the Company had to take care not to frighten off the junk trade or to aggravate the Chinese Empire. After Batavia had been established as a staple port in 1619 and the VOC had obtained a firmer grip on the China trade through its settlement in Formosa in 1622, the first and foremost endeavour of the Company was to try to divert the Chinese maritime trade on Manila to Batavia. In order to achieve this goal, in the two decades between then and 1648, Batavia repeatedly dispatched blockading fleets to Manila, which tried with varying success to cut off the Spanish trade or, at the very least, to throw shipping in the Philippines into disarray. The Spanish galleons however, which were on average larger than the VOC ships, proved doughty opponents and on a number of occasions the Company fleets were subject to painful defeats. One of the contributory reasons was that, because of the multiple operations to be carried out elsewhere in the Malay Archipelago, quite often such

43 Noorlander, *Bandjarmasin en de Compagnie*, p. 56
44 ibid., p. 144
45 Van Dijk, *Neerlands vroegste betrekkingen*, p. 191
46 IJzerman, *De reis om de wereld van Olivier van Noort*, pp. 112-113
47 ibid., p.113

expeditions were simply not equipped with enough men and ships. Typifying this situation is the fact that, throughout this whole period, the VOC never succeed even once in capturing a Spanish silver ship. Significant losses on the Dutch side occurred in 1610, when three ships in a fleet under François Wittert were sunk, and again in 1617 and 1646, when three and four ships respectively were lost during actions off Manila under the commanders Jan Dirckz Lam and Maerten Gerritsz de Vries.[48]

Everything changed after the end of the Eighty Years' War in 1648. There was no longer any justification for hostile actions and in the terms of the Treaty of Munster the Spanish claims in the Far East were formally acknowledged. The Republic recognized the Philippines as Spanish territory, as it did the possessions of the Spanish Crown in the Moluccas, which precluded the Company from being able to conduct its own trade in these areas. For some time, in an attempt to protect the Company's monopoly in this spice, the VOC tried with little success to buy up cloves from the Spanish Moluccan Islands in Manila. In the eighteenth century, the policy of the VOC was directed principally towards maintaining shipping to Manila through the agency of Arab, Indian and Chinese free traders. For instance, cinnamon from Ceylon was imported to Malacca where it was exchanged for Spanish silver coins from Manila, which were accepted as a means of payment throughout the whole of Asia and consequently were indispensable to the regional trade of the VOC. Sometime around 1740 large quantities of textiles from the Coromandel Coast and Bengal also found their way to Manila by this route. To a growing extent, this was happening outside the purview of the Company, despite repeated but mostly ineffectual diplomatic protests from Batavia.

Another important cause of friction with Manila in 1732 and afterwards arose from Spanish plans to establish their own East India Company, which in contravention of the stipulations in the Treaty of Munster was to pursue trade in East Asia via the Cape of Good Hope. In 1733 this prompted the High Government to dispatch a squadron to patrol the sea area between the Moluccas and Mindanao. It also carried instructions to make contacts with the independent Sultanate in this island. One of the ships, the sloop *Langerak*, was separated from the others during the operation and was captured by a Spanish fleet. It would be 1735 before Manila allowed the crew to return to Batavia, and only after a certain display of strength by a Company squadron off Manila had forcefully helped to underline the demands of the High Government. As a matter of fact, this was the last opportunity the Company ever had of making a stand in Philippine waters. In the late eighteenth century, the VOC lost every vestige of influence it had ever had there, and its impotence was made painfully obvious when it was completely excluded by the *Real Compania de Filipinas* during the drawing up of a new trade contract in 1785.[49]

The Moluccas

In the early colonial period, the actual Spice Islands in the eastern part of the Malay Archipelago consisted principally of the North Moluccan or Ternatan Islands, the native habitat of the clove tree, and the much smaller Banda Archipelago in the South Moluccas, the area which produced nutmeg and its by-product mace. As a whole the Moluccas did not form an administrative unity, but were split up over various small island realms and a few larger principalities, of which the most important were the Sultanates of Ternate and Tidore. In the sixteenth century, the growing demand for spices led to the introduction of a regular clove cultivation, which in a relatively short space of time displaced the former practice of collecting the spice in the wild. One of the deciding factors in this change was the arrival of the Portuguese in the Moluccas. From their stronghold in Malacca they set up their first trading post on Ternate in 1522 and then established another in Hitu (Hitoe), the northern peninsula of Ambon in the South Moluccas, in 1525. Their advent brought the Spice Islands into direct contact with Europeans for the first time and because they were prepared to purchase large cargoes and to pay higher prices than the traders from Macassar and Java, this locally led to a rapid expansion of clove production.[50]

Less advantageously, the Portuguese exertions to control the spice trade and their active propagation of Roman Catholicism soon caused conflicts with the rulers of the area and also with the Spaniards, who had already made their first contract with the Sultan of Tidore in 1521 and since then had also settled on the island. In 1575 the Portuguese were expelled by Babulah Datu Syah (Baboelah Datoe Sjah) of Ternate, after which they had withdrawn to a small fort in Tidore and their settlement in Hitu. Shortly afterwards, their main settlement in Ambon was moved to a new fort on the southern peninsula of Leitimor, where most of the indigenous population was converted to Christianity in the following decades.

This was the world which the Dutchmen from the small companies which preceded the VOC discovered in the eastern Archipelago when in the course of the *Tweede Schipvaert* (Second Fleet) a small squadron of four ships from Bantam under the command of Admirals Wybrand van Waerwijck and Jacob van Heemskerck first penetrated the Moluccas and visited Banda as well as Ambon and Ternate. During this pioneering voyage, they were especially warmly received and provided with an abundant cargo of spices by the ruler of Ternate, who was still living on a hostile footing with the Portuguese and hoped for Dutch military support. During the next expedition in 1600, Admiral Steven van der Haghen concluded an exclusive contract with the chiefs of Hitu. In the course of his second voyage in 1605 for the VOC, he was able to oust the Portuguese from their main settlement on Leitimor and to make this southern part of Ambon the first territorial possession of the Company in the Moluccas. The captured stronghold was renamed Castle Victoria and for several years afterwards was to serve as general administrative centre in the East. In that same year, Van der Haghen made a similar contract in Banda for the exclusive supply of nutmeg to the Company.

In the North Moluccas, in 1607 Cornelis Matelieff was successful in concluding an agreement with Ternate, by which the VOC was granted the clove monopoly in exchange for support for the Sultanate against the Spanish, who had conquered the western part of the island two years earlier. In 1606 they in their turn expelled the Dutch from Tidore, where a squadron of Steven van der Haghen's fleet had captured the small Portuguese fort the year before. In the subsequent years, Matelieff emerged as the chief architect of Company policy in the Archipelago, which in his view should be aimed principally at the wresting of trade monopolies from local rulers and the exclusion of all European competitors. Given the existing complex and politically disparate situation in the East, this could only be achieved by establishing a strategically situated and strongly fortified rendezvous with generous storage facilities, which should then become the seat of a powerful central VOC administration with sufficient military might to back it up. After the position of Governor-General had been introduced in 1610, reflecting his vision, until the foundation of Batavia in 1619 the newly built fort *Oranje* on Ternate, of which construction had begun under Matelieff's direction in 1607, became the first station of this supreme official of the Company in Asia.[51]

The Monopoly of the Clove Trade

More than a decade later Company rule had already been entrenched for some time, but this did not mean the complex situation in the eastern Archipelago had been unravelled. This was remarked upon by Senior Merchant Aert or Artus Gijsels who had arrived in the East in 1615 and would be appointed Governor of Ambon in 1631 (see also the Preface). In 1621, he noted in his *Grondigh verhael van Amboyna* (Thorough Account of Amboina), an extensive description of the Moluccas: 'Wars in the Moluccas are fought most fiercely on the islands of Ternate and Tidore, where we literally live so cheek by jowl, indeed some of their forts and ours lie so close to each other that it is possible to fire with the cannon accurately on each other's strongholds. Every day these islands are disturbed by skirmishes, caused by the Spaniards, Dutch, Tidorans and the Ternatans.'[52]

In order to cope with this situation, the VOC had erected a large number of fortified settlements from which the purchase of cloves could be conducted and 'smuggling' could be combated. Gijsels arrived at the following number: in the North Moluccas there were three on the island of Makian, on Tidore there was one (which was soon abandoned), Ternate had four, and Jailolo or Halmahera three. In opposition to these there were only two Spanish forts, one on Tidore and one on Ternate. On Ambon he counted two Company forts plus another eight on the surrounding islands, and the Banda Archipelago had five. Therefore there were in all twenty-six strongholds; 'in short forts aplenty in the Moluccas,' he summed up dryly. Gijsels's proposal was to bring the islands together under one powerful administration, so that the internecine wars and revolts waged perpetually between each other could be brought to an end and the Company would be able to gain a more efficient grip on the clove cultivation. If this were achieved, eventually the Company would be spared great expense by having to maintain a smaller number of forts.[53]

The principal question was how the VOC, hampered as it was by its limited resources and the Moluccas' geographical expanse, could be enabled to obtain a lasting effective monopoly on the spice trade. Theoretically, this should to a large extent have been achieved by the treaties which had been concluded with Ternate in 1607 and the years thereafter; in Gijsels's time the Sultanate's sphere of influence stretched over most of Halmahera, Buru (Boeroe), West Ceram and all the smaller islands which lay in between. Consequently, nominally at least the Sultan of Ternate was the most important indigenous ruler in the whole of the Moluccas, but for the most part actually exercised no real authority in these areas, and locally the contracts concluded with the Sultan were therefore usually not complied with. Even Ambon and its neighbouring islands of Haruku (Haroekoe), Saparua (Saparoea), and Nusa Laut (Noesalaut) had originally belonged in part to Ternate, but after the expulsion of the Portuguese, most of these island territories had been brought under the aegis of the Company. Here, whenever this had proved possible, right from the outset the Company had made direct contracts with the chiefs of the local population. However, around 1620 the latter had begun to grow more rebellious about the compulsory deliveries and fixed monopoly prices. To some extent this obduracy was attributable to the various interpretations of the treaties, but it was also caused by the continuing presence of Macassarese and Javanese traders, who often offered the Moluccans better prices and could also furnish the population with such essential barter commodities as rice and textiles.[54]

Initially the persistently high demand for cloves had been translated into steadily rising prices in the successive delivery contracts. Around 1600, the Dutch were still paying 35 reals per *bhaar* (3 picul or 366 pounds), but by 1620 this had risen to 70 reals or 54 rix-dollars, the equivalent of a quarter guilder per pound, a price which the Company was then able to retain until well into the eighteenth century.[55] In the Republic in the middle of the seventeenth century a pound of cloves fetched 3 guilders and 50 cents, in 1666 even as much as 7 guilders and 50 cents. With these sorts of profits to be obtained, the contraband trade, against which the VOC had little redress in the initial decades, naturally presented an attractive alternative to the Moluccan producers. In this far-flung island territory with its rugged coastline and strewn with innumerable shallows and reefs, the large, cumbersome Company ships usually found themselves unable to intercept smugglers in their swift, manoeuvrable indigenous craft which could easily be hidden everywhere along the coast.

From the 1620s, the policy was therefore increasingly aimed at forcibly limiting the cultivation of cloves to a smaller area in the South Moluccas, where the authority of the Company was by then firmly established and control measures could be expected to be far more effective. With respect to the North Moluccas, where Gijsels had already noted a fall in the production provoked by the incessant warfare and the decline in the population, it was decided that the cultivation of cloves would gradually disappear by obliging the local rulers by contract to extirpate the trees. Local compliance with this policy would need to be checked continuously and intensively, for which purpose, in addition to a close-fitting system of fortified posts and forts, regular inspection and punitive expeditions – known as *hongi* – to the islands outside the designated area of production would have to be organized.

Resistance and Rebellion

In 1624, the mounting resistance to the strict observance of the monopoly, which was especially marked among the Muslim population of the Ambonese Islands and Ceram, with the secret support of Ternate finally led to the first instance of widespread open rebellion. At almost the same time, an incident which was to disrupt the relationship with England for a long time took place in Ambon. Known as the Amboina Massacre, it concerned the precipitate execution of eight Englishmen in 1623 on the orders of Governor Herman van Speult (1618-1625), after they had confessed under torture to having planned an attack on the local Company administration. Under an agreement made earlier between the Republic and England, much against its wishes the year before the High Government had had to allow the English to open a *loge* in Ambon. The execution spelled the ultimate expulsion of the EIC from the Ambon Islands, but the price to be paid was protracted diplomatic damage to both the Republic and the VOC.

The 1624 rebellion was largely concentrated on the mainly Muslim peninsula of Hoamoal (Hoalmoal), in the westernmost extremity of Ceram. To quell it, in 1625 Van Speult mounted a large punitive expedition composed of a fleet of Company ships and indigenous rowing boats or *kora-kora*. The majority of the oarsmen who participated in such *hongi* expeditions were compulsorily supplied locally by the chiefs in Ambon and the other islands under the control of the Company; service for which each island and each village had a fixed contingent. All the villages along the coast of Hoamoal were razed to the ground and 10,000 cloves trees were destroyed; the surviving population was hunted into the interior. Peace was finally restored, but with the renewed pledge by the local chiefs of an exclusive supply to the VOC. However, the savage actions had stirred up a great deal of bad blood and in the subsequent years the former practices of 'illegal' planting and smuggling went on unabated. Outside traders, especially those from Macassar kept on coming; from this city an effective smuggling route which had proved difficult to control continued to operate via the island of Buru for a long time.

Van Speult's actions marked the turning point towards the policy of concentrating the cultivation of cloves in Ambon, Haruku, Saparua and Nusa Laut. In Ambon itself, the northern peninsula of Hitu, which was still formally subject to Ternate, was brought under direct Company control. This again stirred up unrest and resistance and in 1634, during the harsh administration of Artus Gijsels, a second major uprising ensued, which after its leader was to become known as the Kakiali Rebellion.

After having spent an interim period of eight years in the Republic, Gijsels had returned to Batavia in 1629 an appointed Councillor of the Indies. Moreover, he had insisted to the *Heren Zeventien* that he be appointed Governor of Ambon at the first possible opportunity. Two years later he set off for the Moluccas in this very capacity, where initially he strove to implement the clove monopoly by combating the smuggling and destroying the 'illegal' plantations in Ceram. He set off so many times with the *hongi* fleet bound for Hoamoal and the south and east of Ceram that ultimately the local population refused to comply any longer with the compulsory rowing service. However, it was not long before Gijsels realized that, despite the destruction of a large number of the smugglers' vessels, this way of tackling the problem would never achieve the necessary degree of control. Consequently he proposed to the High Government that the extirpation of all the clove cultivation outside the areas under Company authority should be addressed much more forcibly than previously had been done. He did this on the understanding that in the meantime the annual 'demand' for the cloves could be supplied by just the four Ambonese Islands. In 1632 he wrote to the Governor-General: 'the earlier the better, in my judgement [...] Your Honour should give orders that we destroy their clove trees and root them out of the soil, because Hitu and the other places falling under [the authority of] the Castle can fulfil the demand adequately.'[56]

Gijsels suited his actions to his words and, even before he had received an answer, set to work rigorously. '[Gijsels] has devastated the settlement in Ceram Laut and reduced it to ashes, as well as either excoriating or completely felling an incredible number of clove – and all other fruit trees – which happened to be around. In doing so he has wrought such havoc as that done by the Nassau fleet in the year 1625,' noted Governor-General Hendrik Brouwer (1632-1636) in his annual report to the *Heren Zeventien* in 1633.[57] In this same year Gijsels again took action against West Ceram, during which thousands more clove and 500 nutmeg trees were extirpated and 350 inhabitants carried off to Banda as slaves.[58]

After some time, Gijsels's policy brought him into conflict with Anthony van den Heuvel, who had been sent to Ambon as Commissioner by the High Government in 1633. Van den Heuvel tended to favour taking drastic action against smugglers rather than pursuing the continuous extirpation of trees on other islands. As a consequence of his report, Gijsels returned to Batavia in 1634 to answer for his administration and for his alleged malversations, and Van den Heuvel was appointed Governor of Ambon instead. He seemingly booked an immediate success by capturing the leader of the revolt on Hitu, Kakiali, by means of a ruse. However, in the wake of this the rebellion grew only fiercer, not least because of several other instances of tactless behaviour on the part of the Governor, who now himself increasingly fell into disgrace with the High Government. In 1635 it dispatched Artus Gijsels, who had managed to rehabilitate himself in the meantime with a well-documented defence, back to the Moluccas as Commissioner in order to depose Van den Heuvel and install a new Governor. When he had returned to Batavia, Van den Heuvel was not able to refute Gijsels' earlier defence; in the words of the Governor-General his own argument contained 'a plenitude of stories but too little evidence', and consequently he forfeited his position forever.

The new Governor, Jochem Roelofsz van Deutecom (1635-1637), speedily showed that he also suffered from a great want of tact in his interactions with the local population. The upshot was that not only was the struggle in Hitu not brought to a conclusion, but in the following year the Christian islands of Haruku and Saparua also rose up in revolt. In Batavia the realization dawned that something had to be done and in 1637 and 1638 Governor-General Antonio van Diemen personally visited Ambon twice on a tour of inspection with a large fleet. The population was granted a dispensation in their compulsory rowing service which was now limited to a fixed period of time, and a new treaty was concluded with Sultan Hamzah of Ternate, under the terms of which rebellious Hitu formally remained under his authority, but was surrendered to the VOC as a fief in exchange for compensation. As a token of good will, Van Diemen released the Moluccan leader Kakiali, hoping that by this action he had eliminated one of the main reasons for the discontent.

Nevertheless, the resistance persisted and over the next years the Company was continually embroiled in a genuine guerrilla war in Hitu, where the rebellious chiefs had called in the help of the Macassarese and their allies in Hoamoal. The turning point in the battle was the interception and destruction of a large Macassarese fleet by Company ships in 1642, which by and large cut off the support from this corner and also put an end to the 'contraband' trade between Hitu and Macassar. For the Macassarese traders the risk of any more major losses at sea were simply becoming too great to be faced with any reason at this point; already in 1631, during a single voyage of the *hongi* fleet, off the island of Kelang Gijsels had destroyed forty-three Macassarese ships.[59] With the definitive disruption of the sailings between Hitu and Macassar in 1642 the VOC at last achieved a virtually complete monopoly of cloves in the Moluccas.[60]

On land it was not until 1646 before peace was more or less restored. After repeated attacks Kakiali had finally been forced to surrender his earlier stronghold Wawani in the interior of Hitu in 1643 and had withdrawn to Kapaha in the north of the peninsula. It was here that he was murdered that same year by a hired assassin, in the pay of Governor Gerard Demmer (1642-1647). His successor as leader of the resistance, Tulukabesi (Toeloekabesi), courageously continued the struggle after an attempt to call a truce failed. The resistance had by then long ceased to be simply about the monopoly exactions; it was fuelled no less by the clumsy attempts of the Company to intervene in the local indigenous government, which were frequently experienced as impermissible breaches of existing rights validated by the Moluccan *adat*. Demmer who had little understanding of the indigenous society and its sensitivities refused to concede and concentrated on setting up a blockade of Kapaha. The fort was finally taken in 1646, after a 'heroic' attack by Company troops led by Captain Jacob Verheyden. In both the Dutch and the Moluccan traditions, the story has assumed epic proportions and has been recorded as one of the most romanticized stories in the history of the VOC.[61] Initially Tulukabesi managed to escape, but was later arrested and executed in Ambon.

Banda

The developments elsewhere in the Moluccas up to c. 1650 had left the Banda Archipelago largely uaffected. What had been happening there since the first contacts had been made during the 'Second Fleet'? During this expedition, Jacob van Heemskerck had visited these islands with two ships and taken broad notes on the local situation there. He had discovered that the various island populations were continually embroiled in internecine warfare, 'killing one another like dogs wherever they happen to be able to take each other by surprise'.[62] As an example, at that time on Banda Neira, where the finest nutmeg was produced, the villages of Labetaka in the north and Neira in the south, separated from one another by less than a mile, were belligerents in chronic warfare about the illegal felling of trees in each other's territory.

Given the aggressive character of the people and the lack of any central authority, there was little chance of obtaining any security in trade, but in principle the commercial possibilities of the nutmeg cultivation were enormous, because this particular spice grew virtually nowhere else. Indeed in 1621 Gijsels had been able to report that nutmeg of an excellent quality grew on Hoamoal and Hitu, but the inhabitants were superstitiously afraid of picking the nuts.[63] Besides this obstacle, naturally from the outset it was not in the interest of the VOC to begin nutmeg plantations elsewhere in the Moluccas or to permit its cultivation. Van Heemskerck waxed lyrical about the virtually magical properties of nutmeg: 'nutmeg strengthens the brain, sharpens the memory, warms the stomach, expels flatulence, sweetens the breath, assists urination and stops diarrhoea.'[64]

The Banda Archipelago consists of ten small islands, of which five were permanently inhabited in the early seventeenth century: Banda Neira (or Klein-Banda) in the north, Lontor (Lonthoir, Banda Besar, Lontar, Groot-Banda) in the south, the smaller islands of Run (Roen) and Ai in the west, and Rozengain (Rosengein, Rosengain) in the east. Directly opposite the west coast of Banda Neira is Gunung Api (Goenoeng Api, Vuurberg), an active volcano which in the later Company period by its repeated eruptions would periodically cause great damage in the islands. The bulk of the nutmeg grew on Banda Neira and Lontor; the other islands were often adversely affected by a lack of fresh water and this reduced their importance as areas of production. Some of the original population were Muslims, some still animist. The former were indicated as *Ulilima* in the early reports and Artus Gijsels claimed they controlled the western parts of Lontor and Rozengain. The other section of the population, the *Ulisiba*, who already counted some Christian converts among themselves as the result of earlier Portuguese influence, lived on Banda Neira, Run, Ai, and in Selaman (Selamon) in the eastern part of Lontor.

48 Roessingh, Nederlandse betrekkingen, pp. 486-489
49 ibid., p. 504
50 De Graaf, *Geschiedenis van Indonesië*, p. 133
51 VOC 3104, Matelief to Hugo de Groot, *Discours van den stant van Oost Indiën*, November 12, 1608, in: Rietbergen (ed.), *Pieter Both*, p. 196 *f.f.*
52 Gijsels, *Verhaal van eenige oorlogen in Indië*, 1622, pp. 497-498
53 ibid., pp. 499-501
54 Knaap, *Kruidnagelen en Christenen*, p. 24
55 ibid., p. 24
56 Tiele, Heeres, *Bouwstoffen*, vol. II, p. 185, Artus Gijsels to Jacques Specx, May 23, 1632
57 *Generale Missive*, December 15, 1633, p. 399
58 Van der Chijs, *Dagh-register gehouden int Casteel Batavia*, 1631-1634, p. 196
59 *Generale Missive*, January 6, 1632, p. 315
60 Knaap, *Kruidnagelen en Christenen*, p. 35
61 Ritter, 'Toeloecabesi', Amboina in 1644, in: *TNI*, 6de jrg 1844, pp. 59-94, 180-254, 312-379; for a summary, see A.G. de Roever, *De jacht op Sandelhout*, n. 703, pp. 321-322
62 Commelin, *Begin ende Voortgangh*, vol. 1,3, p. 21
63 Gijsels, *Grondigh verhael van Amboyna*, p. 499
64 Commelin, *Begin ende Voorgangh*, vol. 1,3, p. 25

In 1605 Steven van der Haghen concluded a new contract for the exclusive supply of nutmeg to the VOC with some of the Bandanese chiefs, in return for protection from their enemies. After the execution of this had proved disappointing in the next few years – to the Bandanese in principle this sort of agreement represented an alliance rather than a binding obligation – in April 1609 a fleet under the command of Pieter Willemsz Verhoeff arrived carrying orders from the *Heren Zeventien* to build a fort in the Banda Archipelago and to negotiate farther-reaching supply contracts. Initially Verhoeff was given permission on Banda Neira to restore an older Portuguese fort and to extend this to make permanent Company quarters, but during subsequent negotiations with the local chiefs he was unexpectedly attacked while on land and killed with his whole entourage of forty-five men. His deputy, Vice-Admiral Simon Jansz Hoen ordered an immediate reprisal, in the course of which a great number of Bandanese perished and the whole island was occupied militarily and formally claimed as a possession of the VOC. Following the accelerated completion of the fort *Nassau*, as the stronghold was later called, in August 1609, Hoen subjugated the chiefs of the islands of Lontor and Rozengain. Ai and Run however, which already had EIC settlements, at that time still remained outside the authority of the Company. One of the participants in this first major Banda expedition was Junior Merchant Jan Pietersz Coen, who had sailed with Verhoeff on his first voyage to the East. His local experiences in 1609, above all the murder of the commander, were later to play a vital role in his merciless retaliation against the Bandanese.

In the following years, tensions with the English on Run and Ai steadily mounted. At the same time the Bandanese on the other islands successfully continued to evade the imposed monopoly by such options as delivering nutmeg to Macassarese traders through the intermediation of the coastal population of East Ceram and the Kai and Aru Islands. After an earlier attempt had failed, the English were finally expelled from Ai, where the Company erected the small fort *Revengie*, in 1616. This spelled the virtual end to English competition, even though the EIC only irrevocably withdrew its claims on Run in 1667, when the small island was ultimately assigned to the Republic under the Treaty of Breda. The total subjugation of the Banda Archipelago and the definitive confirmation of the nutmeg monopoly were achieved only after the foundation of Batavia in 1619, when the Company could at last allocate sufficient ships and soldiers for the completion of this endeavour.

At the end of February 1621, a fleet composed of sixteen Company ships and thirty-six indigenous vessels, carrying a complement of 2000 men under the personal command of Jan Pietersz Coen, who was then in his first term as Governor-General, appeared off Banda Neira. In the course of the next four months the island of Lontor, where resistance had been strongest and meanwhile the building of a stronghold near the main *negorij* (village) Lontor or Selaman had been commenced, was occupied with excessive force and finally almost completely depopulated. Over 700 captives were sent to Batavia as slaves in May and a score or so of Lontorese chiefs were executed with extreme cruelty on the accusation that they had conspired against the Company. The Lontorese who survived this initial onslaught fled in their thousands to the hills in the interior, where most of them succumbed to cold, hunger and exhaustion.[65] After the final actions against the refugees in June 1621, in which several hundred more were killed, the whole population of Lontor amounted to no more than 600 people. Some 300 Lontorese finally managed to escape to East Ceram, the Kai and Aru Islands, and Run. Shortly afterwards, the latter island was also subjected to a blood bath when, after the rumour of an imminent flight to East Ceram had spread, the whole population was rounded up and all adult men, some 160 in number, were killed as a warning.

Even in his own time, Coen's harsh conduct earned him immense criticism, not just because of its sanguinary nature but also as a result of the practical disadvantages which ensued in the Company's business, most of all the lack of local workers as a result of the depopulation of Lontor. The following year this problem was solved by dividing up Lontor, and later the other islands as well, into what were known as *perken*, small contract plantations where *vrijburgers* (free citizens) using imported slaves cultivated nutmeg trees and supplied the VOC with the nuts at a fixed price and in regulated quantities. As time passed some of the Bandanese who had fled earlier returned to the islands. However, right up to the Company's final days, the refugee communities in East Ceram, the neighbouring Ceram Laut Islands and the Kai and Aru Islands never faltered in their enmity to its rule and through them, especially in the decades immediately after 1621, some contraband trade in nutmeg persisted.

Although this was too small to present any real threat to the Company monopoly, the successive Governors of Banda were consistently given express instructions to oppose the Macassarese traders, who were the principal buyers of the contraband nutmegs and sailed an average of fifty ships annually to the coast of Ceram and the Kai and Aru Islands, with as much strength as they could muster.[66] Under Governor Crijn van Raemburch (1630-1633), a confidant of Coen who had earlier been put in charge of important missions in Jambi and Timor, an effective reciprocal system of the exchange of troops and ships on demand evolved with Ambon, where Gijsels was then the incumbent Governor. Until the end of the Company era, the defence of the Banda Archipelago depended chiefly on four forts which had actually been built before the definitive subjugation in 1621, namely *Revengie* on Ai, *Hollandia* on Lontor, *Nassau* on Banda Neira and, in conjunction with the latter, the fort *Belgica* which lay on a hill above it. The advantages accruing from the monopoly ultimately gained were gradually dissipated by the continually soaring costs of maintaining and manning them. In 1628 this prompted the *Heren Zeventien* to remark that 'now that we are lord and master of Banda, the nuts and the mace cost us far more than when we bought them from Banda.'[67] The only two large strongholds were *Belgica* and *Nassau*; *Revengie* and *Hollandia* especially were very modest fortifications, which had lost almost all their military meaning in the eighteenth century.

François Valentijn remarked that originally *Belgica*, commenced in 1611 as extra protection for *Nassau* which was situated at too low a level, had been wrongly constructed. The reason was that on the northern side behind the fort was yet another even more commanding height, which would have made it difficult to defend during an attack. At the time of Valentijn's visit to Banda in 1688, this height had been so thoroughly excavated in the meantime that it would no longer have posed any threat. Fort *Nassau*, which was the seat of the Government of Banda and where the harvested nutmegs were stored for dispatch to Batavia, was by then thought to be adequately protected. Should enemy troops ever succeed in approaching closely, they could then easily be 'shot to pieces from Castle Belgica'.[68] Notwithstanding, in 1796 this fort was easily taken by an English squadron. Initially the English remained until 1803, when the Banda Archipelago and the rest of the Moluccas were returned to the Batavian Republic after the Peace of Amiens. A second occupation followed in 1810 and the final return of Dutch authority took place in 1817.

New Rebellion: the Great Ambon War

Although by 1642 the monopoly on cloves was more or less complete in the Moluccas and with the execution of Tulukabesi four years later Hitu seemed to have been brought under control, resistance to the VOC did not diminish. Hoamoal proved to be a particularly unruly area, from where cloves still 'vanished' to Macassar. The Spanish in the north in Ternate and Tidore also did not give up and, when the Treaty of Munster was signed in 1648, the VOC was deprived of the possibility of engaging them in an armed conflict. Thereafter, the Spanish were able to trade cloves 'legally' from these settlements, although in practice the amounts offered were actually too small to have caused Dutch commercial interests any real damage.

In 1648 Sultan Hamzah of Ternate died. Because he made no secret of his loyalty to the Company, his successor Manda Syah (Mandar Sjah) was soon faced with a palace rebellion and sought help from the High Government to confirm himself in his position. This unrest happened to coincide with a revolt in Hoamoal and some other parts of Ceram, where four years after the end of the previous rebellion the garrisons in all the forts had been again reduced to the bare minimum. In 1650 the settlements at Seri Kambelo (Cambello), Lesidi (Lessidi), and Assaudi (Assahoedi) were taken by surprise and their occupants murdered, some 130 Company servants in all; Luhu (Loehoe) barely escaped the same fate. In the meantime, the retiring Governor of Ambon, Arnold de Vlaming van Outshoorn, who had succeeded Demmer in 1647 and was suffering from ill health, had already set sail for Batavia before retiring to the Netherlands for good. Instead of being able to do so, in that same year he was sent back to the Moluccas as Superintendent escorted by a large fleet. His task was to put down the rebellion, with the mandate to confirm the monopoly once and for all. In Ternate, the mere announcement of his arrival proved sufficient to put an end to the unrest, whereupon Mandar Syah without any more opposition could reclaim the throne.

In his plan of campaign De Vlaming reverted to Gijsels's former plan of extirpating all the clove cultivation outside a relatively small area under direct VOC control. In January 1652 a contract was signed with Manda Syah of Ternate, whose Sultanate had just been rescued thanks to the support of the VOC and who was therefore in no position to refuse. Under the terms of the contract, in exchange for the sum of 12,000 reals annually for himself personally and 2000 for all the Ternatan chiefs together, he agreed to the destruction of all the clove trees in the territory under his authority. This provided De Vlaming with the requisite legal basis for his plans, and consequently for the next few years up to 1656, in what has become known as the Great Ambon War, accounts were settled with Hoamoal and the other rebellious areas in the South Moluccas in an series of excessively violent and merciless military operations. The local population there, who were naturally loath to surrender their profitable 'illegal' clove cultivation, was supported by troops from Macassar. In 1652 De Vlaming's expeditionary force conquered Loki, the original centre of the rebellion in Hoamoal, but it was only in 1655 that it also managed to expel the Macassarese from their heavily defended headquarters in Assaudi. Throughout the length and breadth of the peninsula and also on the neighbouring islands of Manipa, Ambelau (Ambeloe), and Buru, the Company troops systematically destroyed all the clove plantations. Villages were plundered and burned to the ground and thousands among the local population perished. Some of the survivors, as far as they had not been able to flee, were sold as slaves and others were forced to settle on the Ambon Islands under VOC rule. The latter in particular was the fate which befell the inhabitants of Hoamoal, where De Vlaming threatened them point blank that in case they thought differently on the matter he would not hesitate to 'lay their heads before their feet'.[69] The Christians and animists were taken to Leitimor, Haruku, and Saparua, the Muslims mostly to Hitu. After this depopulated Hoamoal for a long time remained prohibited territory for settlement, a state which was checked by periodical *hongi* expeditions.

The last problem in the north in Tidore and Ternate solved itself after the Great Ambon War, as hence the Spanish no longer received any supplies of cloves; in 1663 they withdrew from their forts here. Finally, in 1667-1669, the very last competitor, Macassar, also fell into the hands of the VOC after a protracted struggle. Nearly seventy years after the first Dutch contacts in the Moluccas, the VOC had achieved its goal: absolute power in the eastern islands, which now in fact formed a Company state with the Sultan of Ternate as a puppet ruler, and the passionately desired monopoly on spices, of which both the production and the trade could be regulated as was needed.

Ambon and Ternate in the Eighteenth Century

After this turbulent initial phase, until late into the eighteenth century the Moluccas remained firmly under the control of the Company, which for a very long time was able to keep a tight grasp on its absolute clove monopoly, including the strict prohibition on the export of the trees themselves. In order to keep a check on the observance of all the regulations, every year a *hongi* fleet was sent out, although the importance of this practice eventually petered out. In his extensive description of one of such occasions, François Valentijn, who was a clergyman in Ambon from 1686 to 1694 and again from 1707 to 1712, demonstrates that this was no minor expedition: 'this *hongi* or *coracora* fleet consisted of sixty-two *coracora*, two advisory and two supply yachts [...] the fleet which set sail in 1709 was composed of 3182 crew members and another 978 *nato* [soldiers].'[70]

Throughout the eighteenth century the world demand for cloves remained relatively constant, on a level which could be satisfied with the harvest of approximately 500,000 trees. Until the very end of the Company era, the cultivation was concentrated on the four islands of Ambon, Haruku, Saparua, and Nusa Laut, known as the Ambon Islands in the Government of Ambon or Amboina. The stern authority exercised by the VOC over the islands in the north, the Government of the Moluccas or Ternate (according to the present toponymy the North Moluccas) was intended first of all to prevent all cultivation of cloves there. In 1657 the Minahasa and the adjacent parts of North Sulawesi, with Manado (Menado) as the seat of local administration, were added to this Government, as were the Sangihe and Talaud Islands in 1677. Depending on the fluctuations in the demand and the supplies of cloves in Batavia and the Republic, when necessary the production in the Ambon Islands could be adjusted by extending or shrinking the number of trees. For instance, in 1780 the number of trees was reduced by 100,000 to prevent overproduction.

The first cracks in the VOC's clove monopoly appeared around 1770, after a French expedition had managed to obtain a number of clove saplings, with which they began their own successful cultivation in the Caribbean and in Mauritius. The death knell of the monopoly was sounded by the Dutch defeat in the Fourth Anglo-Dutch War (1780-1784), when during the peace negotiations the English were able to demand the right of free navigation and trade for the EIC in the entire Malay Archipelago. Following the flight of *Stadhouder* William V to England in 1795, with his consent attempts were made to bring the Spice Island under direct British rule. In 1796 the Governments of Ambon and Banda were occupied without any difficulties, but Ternate stubbornly resisted. It was not until 1801, after several failed attempts, that the English were victorious there. After the retrocession of 1803 both the North and South Moluccas were again taken by the British in 1810, this time without any resistance worth mentioning. In 1817 all islands were permanently returned to Dutch rule.

Sulawesi

The economic importance of Macassar in the Malay Archipelago during the early colonial period has tended to be somewhat overestimated by historians. In the initial years of the seventeenth century, apart from rice, the island of Sulawesi (Celebes) produced no commercial products of any significance and the principal importance of Macassar as a spice port lay in its transhipment function. After the VOC obtained the monopoly on cloves and nutmegs by force of arms, in 1621 and around 1642 respectively, Macassar's actual significance as a commercial city quickly waned. However, this did not signal its political power had been broken. Almost from the moment the Company and Macassar made their first contacts, the hegemony of the eastern islands had been fiercely contested between them and their reciprocal relationship was never good. Following the consolidation of Dutch rule in the Moluccas around 1660, over the next few years Batavia turned its attention to the definitive elimination of this last important indigenous opponent in the eastern Archipelago.

In the sixteenth and seventeenth centuries, Sulawesi did not form a political unity, and the territorial claims to parts of the fantastically shaped island by the various kingdoms in the region were in many cases fairly equivocal. For instance, in the far north-east the Minahasa was counted as part of his realm by the Sultan of neighbouring Ternate, but Gowa (Goa) in the south-west also laid claim to it. In the early seventeenth century, the small kingdom of Gowa and adjacent Tello formed a dual unit, in which each had its own ruler who was assisted by a chief minister from the other state. Gowa-Tello, within which Macassar was situated, remained the dominant political power in South Sulawesi for a very long time. Macassar had evolved as a mercantile centre after the capture of Malacca in 1511, when a large Malay community from there had settled in the town. Initially its most important commercial link was with Patani on the north-east coast of the Malay Peninsula; later in the sixteenth and at the beginning of the seventeenth century the Chinese and European sailings to Macassar assumed an increasing importance.

In the early 1600s on the eastern side of the south-western peninsula lay the small Bugis kingdoms of Bone, Sopeng, and Wajo (Wadjo), with which Gowa-Tallo was embroiled in an incessant struggle for the domination of South Sulawesi. In 1611 this was provisionally decided by the subjugation and forced Islamization of Bone, which then with the other small Bugis kingdoms became a vassal of Gowa. Farther to the north in the central parts of the island lay the Toraja (Toradja) country and the kingdom of Luwu (Loewoe) over which Gowa also exercised suzerainty, at least in name, as it did over Gorontalo and Minahasa in the north-eastern peninsula. The kingdom of Buton or Butung (Boeton, Boetoeng), which covered not just the eponymous islands but also Muna (Moena) and part of Sulawesi's neighbouring south-eastern peninsula, was able to remain beyond the reach of Gowa-Tello or Macassar with the help of the VOC.

Elated by his success in the subjugation of South and Central Sulawesi, the ruler of Macassar, Sultan Alaudin (Alla'hoeddin, Alahudin, 1593-1639), then turned his attention to some parts of the Archipelago outside Sulawesi, first among them the Lesser Sunda Islands. The motivation behind this was partially at least of a religious nature, namely the further propagation of Islam, but the chief purpose remained as it always had been the exploitation of newly conquered areas by the imposition of a tribute. The fleet of thirty-three Macassarese war vessels sent in 1613 to Solor was however forced to retreat empty-handed, when it transpired that the Portuguese fort there had been captured shortly before by the VOC and enough Company ships were present to repulse any immediate attack. Thereafter, the Macassarese continued on their way to East Flores, where the Portuguese also drove them off successfully from their fort at Larantuka (Larantoeka). Only in the areas in which the Europeans showed no interest because of their lack of commercial products, such as West Flores, Sumba (Soemba), and Sumbawa (Soembawa), was Macassar later on able to establish some authority. As early as 1625, remarking on the eastern Archipelago, the EIC merchant Short noted that the Macassarese seldom strayed far from home any more and in the meantime had left most of the indigenous sea traffic to the Moluccas to the Malays. It was not until in 1641 that Macassar would endeavour once more to expand its power overseas in earnest, with the dispatch of a large expedition to conquer Solor and Timor – with as little permanent success as during the first attempts.[71]

Buton

In 1612, the first Governor-General Peter Both (1610-1614) received a proposal from the ruler of Buton asking him to participate in a joint undertaking against the Portuguese in Solor. Since the Portuguese had established themselves on this island in 1563, the small kingdom had lost much of its own trade in sandalwood and the ruler also felt himself increasingly threatened by Macassar, which in the meantime had taken control of large parts of Sulawesi. When Both was appointed he had been given instructions to mount an attack on Solor, thereby winning the Company a key position on the southern route to the Moluccas. Buton would be suitable for serving the same purpose on the northern route; if indeed a stronghold could be built on this island, the VOC would be able to exert much better control over the maritime traffic to the Moluccas. Therefore, the offer made by the ruler was gratefully accepted, including the desired reciprocal arrangement that it provide Buton protection from Macassar. At the end of 1612, Both arrived off Buton with his fleet and an agreement was made amidst great pomp and ceremony. To afford the promised protection, he made provision for the erection of a fort, with an interim garrison of ten soldiers and armed with four cannon. After remaining there a fortnight, Both and the ruler parted from each other as great friends, as proof of which the Dutch were farewelled by 4000 warriors armed to the teeth. Before he left, at the request of the ruler in the presence of the population, Both had acknowledged the latter's son as the heir to the throne. For the time being, the Governor-General did not think that the help offered by Buton for the conquest of Solor was needed, although he did ask the ruler to keep his troops in a state of preparedness.

Confronted by the fort in Buton, modest though it may have been, Macassar for the time being was forced to abandon its ideas of an attack on Buton. Moreover, this had also stayed the EIC, which had appeared off Buton in the meantime, in its tracks. The Company however soon revealed itself as a rather untrustworthy partner because, as early as 1614, the Buton fort was abandoned, despite the vehement protests of the ruler. The argument produced was that in view of the new trading post in Solor, the fort in Buton had become too expensive. Notwithstanding, thereafter out of sheer necessity Buton continued to remain loyal to the VOC; under the prevailing balance of power, withdrawal from the alliance with the Dutch would certainly have led to its domination by Macassar.

Macassar and the VOC

From 1604, when the VOC received permission to establish a modest *loge* there, Macassar was visited regularly by Company ships. However, it was not long before the relationships began to assume an inimical character, which permanently influenced the later policy of the VOC. Adversely affected by the wars of conquest waged in South Sulawesi by Sultan Alaudin, trade in Macassar declined drastically, especially so after 1610. Consequently, in 1615 the incumbent *Opperhoofd* Abraham Sterck decided on his own initiative to close the settlement down. During the settling of the demands which were still outstanding, Sterck had a few Macassarese chiefs on board a Company ship taken hostage, which caused a fight in which most of the Macassarese were killed. The two survivors, of whom one was a blood relative of the Sultan, were transported to the *loge* in Bantam as prisoners. The following year Alaudin exacted a sanguinary vengeance by murdering fifteen unsuspecting crew members of the ship *Eendracht*, which had just arrived in the Macassar roads from the Republic via the western coast of Australia, while they were on shore leave. In retaliation, the Company issued a general instruction to attack Macassarese ships whenever the opportunity arose and destroy them. The English made grateful use of the departure of the VOC by opening a *loge* in Macassar and the Danish also settled there, the latter initially principally as shipping agents sailing at the behest of third parties. Joining the Portuguese who had settled there earlier, about 1620 these new European players formed the dominant party on the Macassarese market.

After the foundation of Batavia in 1619, until 1636 at various times attempts were made to blockade Macassar, generally with little success. During a blockade in 1634, the Macassarese even succeeded in conquering Buton, which had continued to stand by the Company. One of the main problems in carrying out a blockade was that Macassarese trade could usually continue unimpeded through the port of Bone on the east coast of South Sulawesi, which Macassar had subjugated. As the Company had no permanent stronghold in the area, it lacked the means to guard

65 Kiers, *Coen op Banda*, pp. 146-265
66 *Generale Missive*, December 1, 1632, p. 358
67 Tiele, Heeres, *Bouwstoffen*, r., p. XLIX
68 Valentijn, *Oud en Nieuw Oost-Indiën*, vol. III, p. 2
69 De Graaf, *De geschiedenis van Ambon*, p. 126
70 Valentijn, *Oud en Nieuw Oost-Indiën*, vol. II, pp. 192-197
71 De Roever, *De jacht op sandelhout*, p. 230

the long Sulawesi coast effectively; in practice it was generally possible for smaller craft to evade the blockading fleet. The failure of the last blockade in 1636 revealed unequivocally that Macassar could not be forced into submission by such tactics and that more could probably be achieved by instituting a policy of drawing off its trade. This could be accomplished by taking action to ensure that spices were not obtainable elsewhere in large quantities and consequently the city would be robbed of its power of attraction. Pepper from Banjarmasin was imported into Macassar, but in quantities far too small to upset the Company trade. By having exacted the total subjugation of the Banda Archipelago in 1621, the VOC had already ensured itself of the absolute monopoly on nutmeg and mace. If the same could now be procured for Moluccan cloves as well, Macassar's trade would be completely paralysed.

Growing Hostilities

The change in policy came about with the appointment of Governor-General Antonio van Diemen in 1636. On the instructions of the *Heren Zeventien*, on whom the financial losses incurred by the protracted confrontation policy weighed ever more heavily, after he had taken office he made overtures to Macassar, assuming that in the long run it would be more profitable to buy the spices which had been imported there, rather than leave this trade in the hands of the Portuguese, English, and Danes. In 1637-1638 Van Diemen visited the Moluccas twice and on his homeward-bound voyages he put in at Macassar in an endeavour to effect reconciliation with the Sultan and his regents. In this attempt, the position of the Company had been considerably bolstered in the latter year because it had concluded a new contract with the Sultan of Ternate. This held the promise that the clove monopoly and the possibilities it entailed of preventing trade with Macassar in the future was now achievable. On the Macassarese side, over the past few decades a great deal of suffering had been caused by the strategy of attrition pursued by the VOC by imposing blockades and the general order for the destruction of ships, even though this had not yet brought about a definitive end to the long drawn-out conflict. Consequently the Sultan had much to gain from peace and Van Diemen had little difficulty in securing a fairly swift agreement, although mistrust continued to mar the relations between both parties. The Governor-General still harboured doubts and, in contrast to the general Company policy of drawing up contracts with indigenous rulers in very broad terms, he now wanted to commit as little as possible to paper. In fact, Van Diemen did not believe that a peace with Macassar would last long, as he wrote the the *Heren Zeventien* in 1637: 'Because we could not bring ourselves to believe that for various reasons peace with Macassar would be either stable or long-lasting, we decided not to set down any written conditions with this Ruler.'[72] His deliberations on the situation would eventually prove to be correct.

Upon his death in 1639, Alaudin was succeeded by his son Mohammad Said, who by and large maintained his father's policy, but also established friendly relations with Aceh, Mataram, and the Spanish in Manila, powers with which at that moment the Company was at war. The same was true of the Portuguese, who were still entrenched in Macassar, and moreover the relationship with the English there could hardly be described as cordial. By this time in fact, the local trade of these European rivals and that of the Danes was far from being as significant as it had been during the heyday of Macassar twenty years earlier. At the beginning of the renewed contacts with the VOC in 1638, as had been the case historically, the Malays, who had been settled here since 1511 and hence were considered residents rather than foreigners, formed once more the most important trading community, who ran the bulk of the Macassarese maritime commerce to the eastern Archipelago.[73]

In the preceding decades, the Malays had sent between twenty-five and thirty ships per year to the Moluccas, but especially after c. 1630 the losses incurred by attacks by Company ships increased dramatically. Senior Merchant Hendrick Kerckringh, who was in charge of the new *loge* in Macassar in 1638, remarked that: 'It is said that many Malays show very little inclination or none at all to undertake more voyages to Amboina or those parts (even though it has been a profitable route for their people).'[74] Kerckringh had been ordered to buy up all the spices available there – that is, in as far as they were still imported, because in Macassar during the whole of the year 1638 only 6000 pounds of pepper appeared on the market.[75] Macassar had also begun to assume the function as a transhipment harbour for sandalwood for the VOC. Under Van Diemen's predecessors this had been collected in Timor by the Company itself, but was now being bought via Macassarese traders in an effort to save costs. This route in itself also produced even more tension, generated by the pass system for Macassarese ships which Van Dieman had demanded as a condition during the peace negotiations. The long and short of it was that it was only possible to sail the seas in the eastern Archipelago under VOC control with a special Company pass. Dereliction was punishable by the confiscation of the ship and its cargo. In addition to Timor and the other Lesser Sunda Islands, this applied to the Moluccas and the waters around Sulawesi, so that to their fiercely felt resentment, the Macassares were in fact confined to their own port by these restrictions. Conversely, there was irritation in Batavia when, after the fall of Malacca in 1641, some regents of Macassar found their way around the pass system by thereafter having their ships sail under the flags of Portuguese free traders who had fled this city.

Despite this, shortly afterwards the Company definitively gained the upper hand by intercepting a Macassarese fleet off Hitu in 1642 and the subsequent subjugation of Ambon's northern peninsula, by which actions it confirmed its clove monopoly.[76] In 1643, the merchants in the EIC *loge* had already informed their superiors in Bantam that there was nothing more to be bought in Macassar and their trading post would soon be running at a loss because of the lack of trade. They could still earn something only by acting as transporters of sandalwood in the service of the Portuguese or sometimes even of the VOC. The merchant on an English ship which put into Macassar in 1649 complained that he was left saddled with his barter commodities and that there really was not even one single clove to be bought.[77] The strategy of strangling trade had done its work.

The Conquest of Macassar

Under Sultan Hasanudin (Hasanoeddin), who ascended the throne in 1653, and his chief minister Pattingaloang, a decisive contest of strength with the VOC took place. The ruler was only too well aware that the drying up of the trade in spices would spell the end of Macassar and therefore he must throw everything in his power into attempting to secure his interests in the Moluccas. The initial phase of the inevitable conflict with Batavia was already being fought out in the first years of his reign in the Moluccas, where Arnold de Vlaming van Outshoorn was pursuing his war of attrition against Hoamoal and the other 'rebellious' parts of Ceram. In 1652 the leaders of the rebellion had asked for and received reinforcements from Macassar, which consequently offered the Company the opportunity to declare war on the Sultan. The Macassarese were defeated in Ceram in 1655, but the renewed blockades of the city itself had had as little effect as ever, and later in that year a peace treaty was signed.

This did nothing to diminish the hostility in the relationship. Fresh open disagreements surfaced in 1657, as the result of the construction of a fortified Company *loge* in Manado, a move interpreted by Hasanudin as a conscious violation of his sovereignty over the Minahasa. For its part, the High Government did not recognize these claims and in this case considered itself bound exclusively by the contracts with Ternate. As a countermeasure the Sultan thenceforth forbade the crews of Company ships from landing in Macassar and with his full consent the stipulations of the most recent peace treaty were evaded wherever possible. Speaking of the Company's ever more drastic demands, Hasanudin remarked that he could not conceive that God had formed the seas purely for the Dutch. Perhaps the best course would be to have the mattered settled once and for all by war.[78]

In the meantime, thanks to Portuguese expertise in the building of fortifications and shipments of English arms, Macassar had been transformed into a city which could be easily defended. He was convinced that even the VOC would think twice about attacking and, should the Dutch indeed take this step, they would not be able to conquer it.

This was a miscalculation as was shown in 1660, when a Company fleet under Admirals Johan van Dam and Johannes Truytman launched a successful attack on Macassar and, having destroyed a Portuguese squadron in the roads, was able to take the strong fort Panakukang (Panakoekang) or Panakoke due south of the city. The Sultan had no other option than to conclude a new peace, on even more unfavourable terms than those of 1655. In future, all Macassarese ships were forbidden absolutely to sail to the Moluccas and to Banda; moreover Macassar was obliged to withdraw permanently from the Minahasa and from Buton, and the Portuguese had to surrender their trading post in the city. Hasanudin's first objective in signing this contract was to gain time and to allay the most acute threat. Given the circumstances, from the outset he knew that Macassar would not honour these stipulations, whereas the VOC for its part would not want to become embroiled in a protracted war because of the high costs and the disruption to trade.

As a growing number of new breaches of the treaty occurred over the next few years and above all because the Macassarese had plundered two Company ships stranded on the coast of South Sulawesi in 1662 and 1664, Governor-General Johan Maetsuyker in 1666 finally decided the time had come to end the power of Macassar for one and for all. Under the supreme command of Admiral Cornelis Speelman, the later Governor-General (1681-1684), an expeditionary force consisting of twenty-one ships with 600 European soldiers, assisted by Ambonese and Bugis auxiliaries under the leadership of Captain Jonker of Manipa and Aru Palaka of Bone respectively, was dispatched in November 1666. The latter was a Bugis leader who had never accepted Macassar's rule over Bone and Sopeng and now saw a chance to regain his kingdom by making an alliance with the VOC. The Company was extremely grateful for this help, all the more so because in 1666, before the operations against Malacca, Aru Palaka had already been prepared to place his troops at the disposal of the campaign against Aceh in the Minangkabau area.[79]

After he arrived off Macassar in December 1666, Speelman first tried to persuade the Sultan to surrender through negotiations, hoping that the show of strength provided by his fleet would be sufficient to swing the balance. Hasanudin was unimpressed, therefore Macassar itself was subjected to a bombardment for several days and then the neighbouring town of Bantaeng (Bonthain) on the south coast was taken and burned to the ground, as were another thirty odd villages in its vicinity. This area was the main rice basket of Macassar which, in anticipation of more Dutch actions, was hereby cut off from its source of food. Then Speelman with his main force set sail for Buton, where the capital was at that time surrounded by a Macassarese expeditionary force some 15,000 men strong. A significant proportion of this was made up of Bugis mercenaries and serfs, of whom the majority changed over to the side of the Company after Aru Palaka appeared with his troops. Thereafter the battle was decided within a few days. At the end of January 1667 a contract was concluded with the ruler of Buton, by which he was obliged to extirpate the 'illegal' clove cultivation in return for an annual allowance of 100 rix-dollars. This accomplished, the fleet sailed on to the Moluccas for a period of three months where, acting on instructions from the High Government, among other tasks Speelman solved the protracted dispute between Ternate and Tidore and made new contracts with both Sultans. In the meantime, Aru Palaka had returned to South Sulawesi with his Bugis to prepare for the final assault on Macassar.

The siege of the city was resumed at the beginning of July, but if this were to be accomplished Bantaeng had to be conquered again. After this had been achieved, it still took almost four months for the Dutch and Bugis troops to break through the ring of forts guarding Macassar and be able to encircle Hasanudin's last stronghold Sambupo (Samboepo). On 18 November 1667, in the village of Bungaya (Bongaja) Speelman and the Sultan concluded what has become known as the Treaty of Bungaya, which was in fact a repetition plus some extra sharpening of earlier terms. This time it required that all the remaining Europeans were actually to be banned from Macassar, and the Sultan was permitted to retain just one stronghold. The Company permanently took hold of the fort of Ujung Pandang (Oedjoeng Pandang) to the north of the city, which was renamed *Rotterdam* in honour of Speelman's place of birth. To ensure maximum security, Speelman placed a strong garrison there; all the other Macassarese fortifications had to be slighted. Aru Palaka was granted actual rule over the region of Bone, where the old ruler La-Madarama was re-instated nominally as the vassal of the Company.

Realizing Speelman's worst suspicions, the war broke out again in April 1668 and initially it was restricted to trench warfare around Macassar. Only at the end of June 1669, after nearly a fortnight of ceaseless assaults, did the Company troops and their allies capture Hasanudin's fort, which was referred to as the King's Castle. It transpired that the Sultan had abdicated in the meantime in favour of his son Mapasomba, to whom Speelman offered a provisional treaty of surrender on 27 July, after the former had made several futile attempts to seek help by the Susuhunan of Mataram. The final accord was signed on 20 December 1669 in the Great Audience Hall of the Castle of Batavia. In the presence of Speelman, Aru Palaka, Captain Jonker and another 1500 guests, on the Sultan's behalf the state officials of Macassar acknowledged their subjugation to Governor-General Maetsuyker by handing over their *keris*, which he then returned to them with honour on their promise to remain loyal to the Company. More than half a century after the incident with the *Eendracht* the battle for the spice markets of the eastern Archipelago was finally won.

After the Conquest

The foreigners in the city, on whom the Company had also set its sights, did not wait for the end of the war. The EIC had effectuated a timely clearance of its office; the Danes withdrew to their settlement Tranquebar on the Coromandel Coast, and the majority of the Portuguese left to go to Macau and Goa. For a little while a number of Portuguese traders continued to oppose their expulsion, but they finally settled in Larantuka in Flores. Thousands from the indigenous population of South Sulawesi left with the Europeans, especially the Bugis, who among other places later founded settlements along the coasts of the Malay Peninsula. In the following few years, South Sulawesi and Macassar were fitted into the administrative structure of the Company under the supreme authority of Batavia. The trade was entirely regulated and the most lucrative products, including textiles, opium and all the spices, were all reserved for the VOC; marine and forest products could be traded on the free market. The Company made every effort to encourage the production of rice, the most important crop in South Sulawesi, and later the indigo (used as a dark blue dye) was introduced here as a new commercial crop.

The principal rice-growing areas, including Bantaeng, remained under direct Company rule, which was a constant cause of friction with the state officials of Macassar, Gowa and Tello, who saw part of their income and concomitant social status dissipate. Similar problems soon arose with Aru Palaka of Bone who also made territorial claims in South Sulawesi. One of the products of these struggles is the general map of South Sulawesi which has been included in this volume of the atlas. It was made for the High Government in 1693 on the orders of the incumbent Governor of Macassar, François Prins. Among other things, it shows which areas of land had formerly belonged to Gowa and Tello, as well as the post 1669 administrative divisions and the areas which had been placed under the direct control of the VOC. As was the local custom, the Company placed a tribute of 10 per cent of the harvest on the rice production, but as a consequence of the overlapping claims, the population often found themselves obliged to pay the same amount to Bone.

Up to this time, Aru Palaka had never wavered in his loyalty as an ally of the VOC and was recognized as such by the High Government, but after 1669 he experienced repeated episodes of growing conflict with the local Company administration in Fort Rotterdam, whose authority initially barely extended beyond Macassar. By making strategic alliances, by shrewd diplomacy and, on occasion, by direct conquest of territory, after his formal installation as ruler of Bone in 1672 Aru Palaka was able to expand his power over virtually the whole of South Sulawesi. This successful expansion bred the suspicion of the Governors in Macassar, who began to see the former friend increasingly as a potential threat to the Company in Sulawesi. This attitude was principally based on the ignorance and diplomatic impotence of the local Dutch administration. In actual fact, until his death in 1696 Aru Palaka remained loyal to the High Government to an undiminished degree, mindful of his vow and with the understanding that the alliance with the Company had formed the basis for his later power and riches.

Because of its blind insistence of the monopoly policy, in the eighteenth century the Government of Macassar lost nearly all significance for the Company trade, with the exception of the export of rice and indigo. From time to time, discussions arose in Batavia about abandoning the unprofitable territory, but for reasons both strategic and based on commercial policy, this idea was always dropped.[80] The insignificance of Macassar in the late Company time is shown by such facts as that after 1795 initially the English barely lifted a finger to capture this settlement. Only at the beginning of 1812 did they carry out an occupation, but the ruler of Bone – another Aru Palaka – refused to acknowledge the new regime. The armed conflict which flared up as a consequence was initially put down by an English punitive expedition in 1814. However, the British were unable to prevent Aru Palaka and some of his followers withdrawing into the interior and from there until the return of the Dutch administration in 1816 they continued to wage a successful guerrilla campaign.

Timor

The role of Timor in the economic dealings of the early colonial period was perhaps determined most by the fact that, in contrast to almost all the other peoples in the Archipelago, the Timorese had absolutely no form of shipping. From time immemorial the people had feared the sea and preferred to settle as far as possible from it. The roots of this extraordinary situation lay in the animist belief of the inhabitants of the island which prescribed that after death the body always had to be buried in its own environment next to the ancestors if the soul was to find peace. In the case of a death by drowning, this would have been impossible and the soul would have been doomed to wander for eternity. The great importance of Timor, the largest of the Lesser Sunda Islands, lay in the virtually exclusive presence on the island of the sandalwood tree. The scented sandalwood was used in China as incense and as a material for the making of furniture, statues of the Buddha, cremation wood and to extract oil for pharmaceutical and medicinal purposes. To the VOC it was also important as a means of payment in Asian commerce. From the commencement of Dutch voyages in the Archipelago, the expectations aroused by the trade in this product were extremely high, which is shown by the Instructions handed to the first Governor-General Pieter Both in 1609: 'You should investigate the profitable trade in sandalwood thoroughly [...] which is being kept at a very high price throughout the whole of the Indies, which commerce in sandalwood [...] we expressly order you, that you shall organize it [...] and that trade shall be carried out in it.'[81]

This order was not an easy one to comply with. There was no centralized authority in the island and the many small kingdoms into which it was divided were almost continually embroiled in violent internecine wars. Chinese traders had visited Timor as early as the fourteenth century, but no regular commercial relations had developed. Their reports gave rise to a supposition in which the island was completely bedecked with sandalwood trees. At that time the Chinese mariner Wang Ta-yüan wrote: 'The mountains on Timor are covered with thick forests, all of sandalwood. The island does not produce anything else.'[82] Such exaggerated expectations were also initially to be found among the Dutch pioneers of the voyages to the East. However, in order to gain access to these supposed riches, action first had to be taken against the other European competitors in this trade, the Portuguese in Solor.

The Capture of the Portuguese Fort in Solor

After the Portuguese had been expelled from the Moluccas in 1605, their only remaining settlement in the eastern Archipelago was on the small island of Solor, north-west of Timor. A stone fort had been constructed there by Dominican friars in 1561, which was used as a base from which to pursue missionary activities in the surroundings islands and from where the sandalwood from Timor was shipped to Macao. Solor was a much more suitable place for a settlement for the Portuguese than Timor, which could be accessed only with difficulty for large parts of the year because of the monsoon. Solor was also blessed with a healthier climate and was better situated in relation to the trade route to the Moluccas. At the end of 1612, Both appointed the incumbent commander of Makian, the Zeelander Apolonius Schot, leader of an expedition from Ternate with the purpose of expelling the Portuguese from Solor.

Having picked up the reinforcements promised by Both in Buton, Schot arrived off the fort with two ships in January 1613. It turned out to be much stronger than had been surmised; despite the repeated bombardments and cutting off the fort on the landside, the small expeditionary force did not succeed in taking it. Only after Schot's request for help was answered by the arrival of another three ships from the Moluccas in April could the Portuguese be overpowered and the garrison made to surrender. Schot allowed the whole of the local Portuguese community to leave for Larantuka from where they could be picked up to be taken to Goa or Macao. This never actually happened and in hindsight he is rightly accused that it was in part because of his credulity that the Portuguese were not banished entirely from the region, but were able to re-establish themselves in Flores. The 1614 drawing by Abel van der Werp included in this atlas gives a good impression of both the fortification itself and of the Dutch assault. The rather heroically tinted version of Schot's report of the capture appeared in print in 1646 in the well-known general work *Begin ende Voortgangh* describing the initial period of the VOC by Isaac Commelin.[83]

After its capture, the former Portuguese stronghold was rebuilt by the Company and given the name *Henricus*. The local Muslim population, which had kinship relations with Ternate, remained constant to the VOC in its loyalty for the next two centuries. The Dutch regime proved decidedly less consistent in its attitude, especially in the first few score years after the capture, when under a series of successive Governors-General there was a constant change in policy towards the Solor settlement. For instance, as early as 1615 the fort was abandoned once more, occupied again in 1618, in 1629 abandoned for a second time, in 1636 after a brief return of the Portuguese re-conquered and then abandoned, in 1645 re-occupied, in 1653 abandoned yet again and finally in 1667 permanently occupied!

The Sandelwood Trade

Crijn van Raemburch was appointed the first sandalwood trader for the Company, at that time still with the rank of junior merchant. Beginning in 1614 he and his successors left Solor for Timor in November every year. There they made agreements for supplies of sandalwood with the rulers of the various small kingdoms on the south coast. The small coastal town of Kupang (Koepang) in the westernmost part of the island, whose ruler was friendly towards the Dutch, was invariably the first port of call. From out of this bay the ships made short forays to the beaches of South Timor, where the difficult and protracted process of the actual acquisition of the sought-after sandalwood took place. Timor, as Coen was wont to complain, consisted of a patchwork of some twenty-five separate kingdoms and trading places, in which time-consuming ceremonial gifts and courtesies had to be exchanged with

72 Tiele, Heeres, *Bouwstoffen*, vol. II, p. 324, Antonio van Diemen December 9, 1637
73 ibid., p. 336, Gerard Kerckringh, *Corte remonstrancie weegens de staat in Macassar*, September 24, 1638
74 ibid., p. 336
75 ibid., p. 336
76 Knaap, *Kruidnagelen en Christenen*, p. 35
77 Nagel, *Der Schlüssel zu den Molukken*, pp. 262-263
78 Andaya, *The Heritage of Arung Palakka*, p. 47
79 ibid., p. 67
80 Nagel, *Der Schlüssel zu den Molukken*, vol. II, p. 808
81 Van der Chijs, *Nederlandsch-Indisch Plakkaatboek*, vol. 1, p. 85
82 Ptak, *China's Seaborne Trade*, pp. 36-37
83 Commelin, *Begin ende Voortgangh*, vol. 3, p. 107 f.f.

every ruler. Despite their many attempts to achieve this, the Company merchants never succeeded in convincing the rulers to provide supplies from existing stores. It was always cash on the nail; only when the number of trees agreed upon had been paid for, generally in *parang*, clothing and gewgaws, did the rulers give permission for these to be felled in the interior. In the meantime, the ships had to wait until the wood was delivered to the beach. Despite the interminable procedures, initially the trade was very successful. Sandalwood in Timor was paid for with *parang* (chopping knives), which were made at the smithy of the fort on Solor with iron ore from Japan. In the early years, the wood went to Bantam or Batavia where it was sold to Chinese merchants. They paid with silk, which was then re-exported by the Company to Japan and was paid for with silver. Virtually without any monetary transactions taking place, in this fashion the VOC made silver from iron, an achievement never accomplished by the medieval alchemists. Later the bulk of the *parang* were imported from the island of Karimata off the west coast of Borneo, where in top years they were bought up by tens of thousands.

As the Chinese wanted to be paid for silk principally in sandalwood, this product, and consequently the hegemony over Timor, loomed as an important factor in the Company's Asian trade. The purchase in Timor was the equivalent to goods of the value of approximately 5 reals per picul (one picul was c. 60 kilo of wood; on average a sandalwood tree produced round 7 picul of wood). In Bantam and Batavia the Chinese were paying 23 reals for a picul of sandalwood, which was then sold again on the mainland of China for 40 reals per picul.[84] During his first term of office as Governor-General Jan Pietersz Coen (1619-1623) relied on a minimum required import of 1200 picul for a trade which would cover its costs. After 1622, when the VOC had settled first on the Pesacadores and then on Formosa (Taiwan) after a failed attempt to capture Macao from the Portuguese, the trade route altered and much more was sent directly to the Company's fort *Zeelandia* in Formosa rather than to Batavia.

The purchase in Timor was consistently rather uncertain; sometimes the market was made inaccessible by civil wars or the promised supplies did not arrive on time for the ships to be able to sail with the monsoon. Afflicted by a great civil war and the concomitant fall of the Ming dynasty, the principal market, the Chinese Empire, also destabilized in the middle of the seventeenth century. After 1650 the importance of the Company trade with Timor diminished markedly, partly because of the altered situation in China, but also because an increasing amount of another sort of sandalwood from the Indian Sub-continent was being imported and also because the Portuguese community in Larantuka had developed into a significant competitor.

The Settlement of the VOC in West Timor

Despite all this, when he assumed office in 1653, Governor-General Maetsuyker did not want to relinquish the influence of the Company on Timor and the neighbouring islands, because this would be playing too much into the hands of the Portuguese. By then the remaining trade in Timor was already firmly in the hands of the *Larantouqueiros* from Larantoeka, a warlike group of people who were indeed partly of Portuguese descent, but had in the meantime made themselves independent of Portugal.[85] It was also important to ensure that Macassar did not make any more claims in the area. An expedition had been sent from Gowa in 1640-1641, which had sailed around Solor and had reached the north coast of Timor via Alor, where the Macassarese had subjected a few minor kingdoms and made them their tributaries. As sandalwood did not grow in this area, each year the population was expected to deliver fifty slaves and a quantity of beeswax. There was absolutely no question of any permanent Macassarese rule and this suzerainty was recognized neither by the VOC nor the Portuguese, but because of their limited interest in those parts nothing was done about it either. Only after the signing of the Treaty of Bungaya of 1667 were the Macassarese obliged to renounce their claims formally and was Gowa refused access to Timor.

In Timor, in 1653 from Amarassi in the south the Portuguese had started a successful offensive against the Raja of Kupang and his allies, who would not be able to hold out for long without the assistance of the Company. Simultaneously, the violent actions of the *Larantouqueiros* were continually causing problems in the island, which was now threatening to collapse into total anarchy. The head of the post in Solor, Hendrik ter Horst, requested urgent assistance, which was promised him with the information that the army of De Vlaming van Outshoorn would soon be arriving in Timor from Amboina. Moreover, it was suggested that it might be a good idea to move the fort *Henricus* to Timor, in order to stop the encroachments of the Portuguese. Later in 1653, when a few Portuguese had in fact settled in the vicinity of Kupang, this move was accomplished with the consent of the ruler. The new fort, which was given the name *Concordia*, was strategically sited on the only sheltered harbour in Timor. It was provisionally garrisoned with twenty-eight soldiers and had two armed sailing sloops at its disposal, with which the waters around Timor on the important southern sea route to the Moluccas would now be permanently guarded. It also enabled the Company to expand its authority to the eastern part of Roti, the small island south-west of Timor which was now subject to the Raja of Kupang after the marriage of his daughter with the Raja of Lando, one of the more important kingdoms on Roti.

In 1654 a small army arrived from Ambon under the leadership of Captain Jacob Verheijden, who had earlier fought in the war against Hoamoal and now had to put affairs in order before the arrival of De Vlaming van Outshoorn. However, the unfortunate commander perished in his first, rather reckless action against the Portuguese, and two years later the great campaign of De Vlaming's army against the enemies of Kupang ended in equally miserable failure. Both commanders had achieved considerable successes in the Moluccas and elsewhere in the Archipelago, but in Timor in the Portuguese and the *Larantuqueiros* they met opponents of a very different calibre, in whom the Company troops met their match. Having suffered heavy losses, after a few months De Vlaming decided that enough was enough and even before the end of 1656 he returned to Batavia. There he was accorded a triumphant procession for his victory in the Great Ambon War, and thereafter very little was ever said about what had happened in Timor.

Nevertheless, the Company's permanent settlement in West Timor ushered in the return of some semblance of order to the island and in the next few years it was gradually possible to extend the protected area around Kupang. The decisive confrontation with the Portuguese on Mount Mollo in 1658, in which the Dutch and their Kupang allies suffered a defeat, marked the earliest stage of a permanent division in spheres of influence. In the smaller western part within reach of Fort Concordia the VOC was actually in control, and to perpetuate this, new contracts were periodically made with the local rulers. Eventually the larger eastern section was completely in the hands of the *Larantouqueiros*, who in the eighteenth century were even able to dominate the formal Portuguese administration in these parts. They controlled what was left of the sandalwood trade at the north coast harbour of Lifao, until the wood due to the unbridled felling became so scarce that exports virtually dried up at the end of the seventeenth century. In 1707 the Portuguese governor wrote to the Vice-Roy in Goa that the sandalwood was now absolutely finished; in all, in that year only a meagre thirty trees could be exported.[86]

It was the same story in the Dutch area. In 1688, the Head of Post Willem Moermans wrote to Batavia saying that the sandalwood was running out and now grew only in inaccessible areas. On the orders of the High Government, under his administration a general map of the of the part Timor under Company control was drawn in that year, on which the last, still-existing sandalwood areas are indicated; this special thematic map is also included in this atlas volume. In later years Fort Concordia was maintained only to counter the Portuguese influence in the area and as a military support post on the important sea route to Banda. It suffered from lack of investment and little by little it became one of those typical outposts far from Batavia, where the heads were able to exercise almost absolute authority over their territory.

In the border areas, periodical hostilities with the Portuguese continued to flare up until the middle of the eighteenth century. In 1749 they beleaguered Fort Concordia with a superior force, but by a skilful counteraction, the small Dutch garrison was able to nip the attack in the bud. In the aftermath, Governor-General Jacob van Mossel (1750-1761) sent Senior Merchant Johan Andreas Paravicini to Timor as commissioner in 1756, with instructions to confirm the Company contracts with the rulers and thereby re-establish Batavia's supreme authority for once and for all. In Kupang Paravicini found a neglected and virtually anarchist community and thereupon set about putting matters to rights. On 9 June of that year, with a great flourish of ceremonial pomp and circumstance, intended to impress the fifteen 'kings, emperors and regents' of Timor and those of Roti and Solor present, a comprehensive treaty was signed in Fort Concordia. From that time until the final agreement with Portugal in 1904, this formed the basis of Dutch sovereignty over West Timor. The ceremony and the banquet which followed were captured for posterity with a great eye for detail by a draftsman in Paravicini's entourage, who has remained anonymous, in two water colours, which have also been included in this atlas.

Although it was to remain small and relatively unimportant the Dutch settlement in Timor until the end of the Company era, Kupang was one of the few offices in the Archipelago where the staff was able to defend itself successfully against the attempts to capture it made by the English in 1797 and 1810. Fort Concordia was surrendered to them only at the beginning of 1812, nearly five months after the capitulation of Java; in 1817 it was handed back to Dutch control.

Terra Australis Incognita

From reports of earlier Portuguese and Spanish explorations, among them the famous *Itinerario* (1596) of Jan Huygen van Linschoten, in the Netherlands round 1600 most mariners and geographers had come to believe that to the south of the Malay Archipelago, there was yet another large continent. Great riches were attributed to this legendary unknown South Land or *Terra Australis Incognita*, even though these expectations had been far from fulfilled in the former century during the first superficial contacts of the Spanish and Portuguese with New Guinea, which some assumed to be part of *Terra Australis*.

In its beginning years, the VOC did not have much interest in this putative South Land. The first Dutch contacts with the eastern Archipelago had revealed no indications of the close proximity of such a continent, and should it exist at all, it was certainly not inhabited by a sea-faring people and neither did it produce any commercial products – at least none were ever found on the markets of South-East Asia. During the first decades of the seventeenth century, any exploration of the South Land by the Company was restricted to just a few small-scale initiatives. The first of these was undertaken in 1605-1606 under the leadership of Willem Jansz and Jan Lodewijcksz van Rosengyn in the yacht *Duyfken*, during which the south-west coast of New Guinea and the Kai and Aru Islands were visited and the first landing by Europeans on the coast of Australia took place in the Gulf of Carpentaria. Among the other early explorations in this area were those undertaken by the ships *Arnhem* and *Pera* in 1623 and the voyage of the *Kleyn Amsterdam* and the *Wesel* in 1636.

As a consequence of these voyages, by around 1640 the general outline of the northernmost coasts of Australia – dubbed Arnhem Land in the meantime – was known, as was the coast of south-west New Guinea, but it was still uncertain whether the two land masses were one whole or were separated from each other by a sea strait. By that time too, part of the north coast of New Guinea had been roughly mapped, the fruits of the expedition which had been dispatched from the Dutch port of Hoorn in 1615 on the personal initiative of the former VOC administrator Isaac le Maire. Its goal was to find a new route to the Malay Archipelago south of the Straits of Magellan – therefore outside the chartered territory of the Company – and, if possible, also to explore the unknown South Land. The leaders of this expedition were Isaac's son Jacob (Jacques) le Maire and Willem Cornelisz Schouten, who did indeed find an alternative sea route around Cape Horn (Hoorn) through Le Maire Strait at the beginning of 1616, but after having taken a course farther to the north from there did enter the territory of the VOC via the Solomon Islands and the north coast of New Guinea. Off Jacatra at the end of 1616 they were seized on the orders of Jan Pietersz Coen, following which their ships were confiscated because of their alleged breach of the Company charter.

It was also in the same decades that first knowledge was acquired of the west coast of Australia, principally as an outcome of unintentional landings and shipwrecks caused by navigational error on the southern route between the Cape of Good Hope and the Sunda Strait. The latter was discovered in 1611 and made compulsory for all Company ships in 1617, but because of the then still inadequate possibilities for determining geographical longitude at sea this route always carried the risk that the essential change of course to the north was taken too late and the ships then found themselves too close to the west coast of Australia. The first ship which this fate befell in 1616 was the *Eendracht*, the same vessel which would later be attacked in the roads of Macassar, under Skipper Dirck Hartogh. Because of the name of this ship, for a long time after this event in Dutch cartography the west coast of Australia was known as the *Land van de Eendracht*. In 1629 it was the setting for the notorious shipwreck of the *Batavia*.

In Search of the South Land

It was not until 1642 and the years thereafter, when on Governor-General Antonio van Diemen's orders Abel Jansz Tasman set out on his famous explorations, that larger-scale expeditions were mounted for the explicit purpose of finding the South Land. The first voyage, with the ships *Zeehaen* and *Heemskerck* in the months October 1642 to June 1643, initially set sail due east at around 50 degrees south latitude from the chosen point of departure Mauritius. According to their instructions, east and south of the *Land van de Eendracht* a search should be made for the South Land. If it were not found, Tasman was to use his own initiative to veer north and then sail along the north and south-west coasts of New Guinea in order to determine whether there was a passage between Arnhem Land and New Guinea (Luis Vaz de Torres's discovery of this passage in 1605 was not known to the Dutch). Because of the extreme southerly course sailed, the southern coasts of the *Land van de Eendracht* were not sighted, but at the end of November 1642 present-day Tasmania was discovered, which was at that time given the name of the patron and became Van Diemen's Land. Having followed the route farther to the east, in the middle of December there was a landing on the North Island of New Zealand. Initially Tasman assumed that this was part of *Staten Land* near Cape Horn (now Staten Island, Isla de los Estados), which had been discovered and so called in 1616 by Le Maire and Schouten, and hence had this name drawn in on his maps. Here the expedition lost a few of its members when a sloop was attacked by local inhabitants, who showed themselves extremely hostile in all encounters. After this Tasman decided to begin on the return voyage, during which on the way back to New Guinea among other places Tonga and Fiji were discovered. Because of the now unseaworthy state of the ships and the debilitating condition afflicting the crew, the instruction covering the final stage, the voyage to Arnhem Land, was set aside and, after the exploration of the north coast of New Guinea, the expedition sailed straight to Batavia.

Reactions to the result of the voyage were divided. Tasman had indeed discovered new areas, but the south coast of the South Land was still unknown, and no light had yet been cast on whether or not it was connected to New Guinea. Van Diemen was also critical of the few contacts made with the indigenous populations on the coasts explored, which meant that no actual information had been gleaned about the existence of any potential riches. Therefore, in 1644 Tasman was again sent out with two ships on a follow-up expedition with instructions to find a sea passage between New Guinea and New Holland, as the explored part of the South Land was now called, and after that to map the east coast as far as and including Van Diemen's Land. However, once again during this voyage he was not able to reach the supposed passage and the east coast of Australia, but he did sail the entire length of the north and west coasts, which definitely confirmed the connection between Arnhem Land and the *Land van Eendracht* and allowed these to be mapped. The east coast of Australia was only finally explored by Europeans during the first voyage of James Cook in 1769, after which the English set up a penal colony at Botany Bay in 1788, the cradle of present-day Sydney.

Just as the earlier voyages, Tasman's expeditions contributed little to commercial possibilities and navigational routes, but it had now been established that the South Land did not exist in the form in which it had been imagined. After the death of Van Diemen, the interest of the Company provisionally waned, even though there were some smaller voyages to the north and west coasts of Australia. In 1656 and 1658 expeditions were sent from Batavia to look for survivors and cargo from the ship *Vergulde Draeck*, which had stranded on the west coast in the former year. In 1678 the skipper and map-maker Jan van der Wall made yet another extensive charting of the north-west coastline.[87] The next major expedition to New Holland, the South Land, only took place in 1696 under the leadership of Willem de Vlamingh, on the initiative of the burgomaster of Amsterdam and director of the VOC, Nicolaas Witsen. The immediate reason was the disappearance of the ship *Ridderschap van Holland* between the Cape and Batavia in 1694, of which it was suspected that she had been wrecked on the west coast. Here between the end of December 1696 and the end of February 1697, with three ships De Vlamingh carried out the most extensive exploration so far. As had the earlier expeditions, this also yielded very little result of any commercial interest, and moreover no trace of the lost ship was found. The last significant expedition dispatched by the Company was that of 1705 with the ships *Vosschenbosch* and *Geelvink* and their escort vessels, to Arnhem Land and the north coast of New Guinea respectively. This time the main purpose was to establish whether these areas might be found suitable for settlement by the English or any other European competitors. To the great relief of the High Government, in both instances did not prove to be the case. The exploration of the *Geelvink* led, among other achievements, to the accurate mapping of the Bird's Head Peninsula and the surrounding islands and of Geelvink Bay.

Finally, special mention should be made of the South Land expedition under the command of the lawyer Jacob van Roggeveen in 1721-1722, for which the first steps had already been taken as early as 1676. At the intercession of the West India Company, the Middelburg navigation specialist, wine merchant and map-maker Arent Roggeveen had been given permission to undertake an expedition to the South Land within the chartered territory of the VOC. With reference to this, the Resolutions of the States of Holland of 17 July of that year mention: 'The Grand Pensionary has reported that Arent Roggeveen has presented a Petition asking for a Permit for himself and his men to be allowed to sail and trade in some as yet undiscovered countries situated by and in the South Sea between the Straits of Magellan and New Guinea and that the afore-said Petition had been drawn up by the West India Company and that the afore-said Petition could be granted under certain Conditions'.[88] However, Arent Roggeveen died in 1679 and the expedition would only become a reality much later. Eventually, in 1721 three ships of the West India Company under the command of his son Jacob departed via Cape Horn for the Pacific Ocean, where on Easter Day 1722 Easter Island was discovered. Naturally once again the South Land was not found and because of deprivations and the loss of one ship, after several months of reconnoitring Roggeveen was forced to sail to Batavia via New Guinea. Here his two remaining ships were seized on suspicion of a supposed breach of the charter of the VOC, just as had happened to those of Le Maire over a century earlier. The quarrel which occurred between the two Companies as a result of this incident was later quickly settled in the Republic.

Epilogue

The immense size of the Malay Archipelago meant that for almost two centuries the VOC was continually obliged to weigh up where its limited resources in terms of ships and men should be deployed. In the first instance policy was always directed towards the domination of trade, wherever possible to the exclusion of other parties. Where this strategy could be expected to have the greatest chance of success was where investments were made. The reverse was equally true; for instance, when it appeared that there were no commercial products to be found in the putative South Land, no more effort was made to release means for further exploration. Moreover, because of its successes in the Archipelago the Company obtained the reputation for being a powerful ally or a doughty foe, which often enabled it to exact trading concessions in exchange for offering the local rulers protection against internal and external enemies. One detrimental consequence of this was that it found itself increasingly drawn into wars between indigenous kingdoms and into the problems surrounding the successions at the various royal courts, and these entanglements could vitiate the trading advantages gained.

Striving to achieve a monopoly was a common practice in Europe and there it was not considered inadmissible behaviour, but in the free ports of the East it was generally met with considerable resistance. Where the local rulers accepted Dutch domination in trade, prompted either by political or commercial self-interest, as they did in Palembang, Padang, Johore, Ternate and Solor, broadly speaking the system worked to the satisfaction of both parties, but elsewhere it almost always led to violence. In the South Moluccas, it was only after protracted and extremely violent military campaigns against the population that these islands were finally subjugated, and in Sulawesi it was necessary to wage a major war to force Macassar to its knees. In Borneo, the VOC did not really manage to establish itself properly because the ruler of Banjarmasin systematically evaded the desired Company monopoly in the pepper trade. Even in Timor, it was never possible to obtain a trading monopoly, the outcome of a half-hearted policy towards the Portuguese and also of inadequate investments in the military and commercial infrastructure. In the Moluccas and Banda Islands, the VOC did manage to maintain its virtually complete monopoly in nutmeg, mace and cloves until c. 1780. In the trade in such other products from the Archipelago as pepper, tin and sandalwood, a certain degree of competition with other European powers had to be tolerated at all times, initially especially with the Portuguese, in the eighteenth century with the English. Notwithstanding, until almost the end of its existence, the Company remained the most important player in the markets of South-East Asia.

84 De Roever, *De jacht op sandelhout*, p. 155
85 Van Veen, Blussé, *Rivalry and Conflict*, pp. 219-232
86 De Roever, *De jacht op sandelhout*, p. 286
87 Heeres, *Het aandeel der Nederlanders in de ontdekking van Australië*, pp. X-XVII
88 Baron Mulert, *De reis van Mr. Jacob Roggeveen*, p. 9

blad / sheet 28:

Tokyo National Museum, TNM000658.

Bij Mij Cornelis doedts / Woonende Tot Edam inde vier / Heemskinderen Anno 1598 / den 18 februarij stilo novo. By Me Cornelis Doedts / Living In Edam in the Vier / Heemskinderen Anno 1598 / on the 18th of February new style.

[Kaart van de Indische Archipel en Oost-Azië].

[Chart of the Malay Archipelago and East Asia].

Schaalstok rechtsboven, rechtsonder, schaal niet aangegeven.
Scale-bar upper right, lower right, scale not indicated.

1 kaart : ms op perkament, gekleurd, 91 x 70 cm.
1 map : ms on vellum, coloured, 91 x 70 cm.

Oriëntatie: het noorden is boven.
Orientation: north is up.

Dankzij een schipbreuk is deze vroege Nederlandse manuscriptkaart van de Indische Archipel en Oost-Azië bewaard gebleven. De Edamse kaartenmaker Cornelis Doedts (Doetsz) voltooide de kaart in februari 1598 voor de Rotterdamse vloot van Jacques Mahu en Simon de Cordes, die in juni van dat jaar uitzeilde om westwaarts via de Straat van Magallanes naar Oost-Indië te varen. Het enige schip van deze vloot dat Oost-Azië zou bereiken droeg de naam *De Liefde* en eindigde in april 1600 zijn reis voortijdig op de oostkust van Japan. Schip en inventaris werden in beslag genomen, inclusief de navigatiekaarten. Drie ervan zijn in Japan bewaard gebleven, waaronder de hier gereproduceerde.

Het wapen van Portugal linksboven in de kaart geeft aan dat op dat moment het Aziatische handelsgebied nog grotendeels door dit land werd beheerst en Doetsz heeft voor deze kaart dan ook hoofdzakelijk gebruik gemaakt van Portugees kaartmateriaal. De gedetailleerde weergave van de veelvuldig bezeilde kusten staat in sterk contrast tot de destijds nog onbekende en slechts door een boogje aangegeven kustlijnen van bijvoorbeeld de zuidkust van 'Java Maior' (Java) en 'Nova Guinea' (Nieuw-Guinea) en het noorden van 'Javam' (Japan). De 'Islas de las Velas' in de Stille Oceaan, in 1521 ontdekt door Fernando de Magallanes en later ook Islas de los Ladrones (Dieveneilanden) genoemd, behoren tot de tegenwoordige Marianen. In het uiterste zuiden is het toen nog onbekende en fictieve 'Terra Australis' of Zuidland ingetekend, gebaseerd op de gegevens van de Griekse geograaf Ptolemaeus. Deze was ervan overtuigd dat om de aarde in evenwicht te houden in het zuiden een even grote landmassa moest bestaan als in het noorden. De al even fictieve benamingen van de rijken van 'Beach' en 'Lucach' stammen uit een foutieve interpretatie van de geografische gegevens van Marco Polo. Ook het eiland ingetekend onder de benaming 'Iava minor' behoort tot de verbeelding.

This early Dutch manuscript map of the Malay Archipelago and East Asia was preserved thanks to a shipwreck. The Edam cartographer Cornelis Doedts (Doetsz) completed the map in February 1598 for the Rotterdam fleet of Jacques Mahu and Simon de Cordes, who set out in June of that year to sail westwards to the East Indies via the Strait of Magellan. The only ship from this fleet that would reach East Asia bore the name *De Liefde* and ended its voyage prematurely in April 1600 on the east coast of Japan. The ship and its inventory were confiscated, including the navigation charts. Three of these were preserved in Japan, including the one reproduced here.

The coat of arms of Portugal to be seen upper left on the map indicates that at that time the Asian trading area was still largely controlled by that country, and so Doetsz also mainly used Portuguese charts for making this map. The detailed representation of the much frequented coasts forms a stark contrast to the coastlines that were then still unknown and only indicated with a little arc, such as for example the south coast of *Java Maior* (Java), *Nova Guinea* (New Guinea) and the north of *Javam* (Japan). The Islas de las Velas in the Pacific, discovered in 1521 by Fernando de Magallanes and later also called the Islas de los Ladrones (Thiefs Islands), belong to the present-day Marianas. In the extreme south he has drawn the then unknown and fictitious *Terra Australis* or South Land, based on the data of the Greek geographer Ptolemy. The latter was convinced that a landmass must exist in the south as large as the one in the north, in order to keep the earth in balance. The equally fictitious names for the lands of *Beach* and *Lucach* derive from a faulty interpretation of Marco Polo's geographical data. The island drawn with the name *Iava minor* also pertains to the realm of the imagination.

II Indische Archipel en Oceanië: kaarten, plattegronden en topografische tekeningen, 1590-1820

II Malay Archipelago and Oceania: maps, plans and topographical drawings, 1590-1820

Overzichtskaarten / General maps

(Deel/Vol. I: *Atlas Isaak de Graaf/Atlas Amsterdam*, I-1, II-1a, II-b).

Indische Archipel en Stille Zuidzee. In het kielzog van de Portugezen en met gebruikmaking van hun cartografische informatie gingen vanaf 1595 ook Nederlandse schepen op zoek naar de peper- en specerijmarkten van Sumatra, Java en de Molukken. Omstreeks 1600 waren door enkele voorcompagnieën in de Indische Archipel al (semi-)permanente kantoren gevestigd, waarna de Verenigde Oost-Indische Compagnie in 1605 door de verovering van het Ambonse schiereiland Leitimor op de Portugezen haar eerste territoriale bezit in de Oost verwierf. Rond 1600 waren twee routes naar de Indische Archipel bekend, de ene rond de zuidpunt van Afrika via Kaap de Goede Hoop en vandaar noordoostwaarts naar Sumatra en Java, de andere via Zuid-Amerika waar in het uiterste zuiden de Straat van Magallanes en later Straat Le Maire toegang gaven tot de Stille Oceaan en de Aziatische markten verder westwaarts. In de beginjaren van de Nederlandse handelstochten werden beide routes beproefd, maar ten slotte zou de route rond de Kaap de Goede Hoop de vaste handelsweg worden. Zowel de Kaaproute als die door de Straat van Magallanes werden opgenomen binnen het octrooigebied van de Compagnie en alleen Nederlandse handelsschepen die voor de VOC voeren was het toegestaan er gebruik van te maken. De bladen 28 t/m 37 geven een beknopt overzicht van de ontwikkeling van het Nederlandse kaartbeeld van de Indische Archipel en het Stille Zuidzeegebied, dus van het oostelijke deel van het VOC-octrooigebied, vanaf de periode van de voorcompagnieën tot in de eerste jaren na de compagniestijd.

Malay Archipelago and Pacific Ocean. In the wake of the Portuguese and making use of their cartographical information, from 1595 Dutch ships also went in search of the pepper and spice markets of Sumatra, Java and the Moluccas. By about 1600 several precursor companies had already set up (semi-)permanent offices, after which the Dutch United East India Company acquired its first territorial possession in the East in 1605 by capturing the Ambonese peninsula of Leitimor from the Portuguese. Around 1600 two routes to the Malay Archipelago were known, one around the southern point of Africa via the Cape of Good Hope and from there northeastwards to Sumatra and Java, and the other via South America, where in the far south the Strait of Magellan and later the Le Maire Strait gave access to the Pacific Ocean and the Asiatic markets further to the west. In the early years of the Dutch trading voyages both options were tested, but finally the route around the Cape of Good Hope would become the established trade route. Both the Cape route and the one through the Strait of Magellan were included within the Company's charter area and only Dutch trading ships sailing for the VOC were permitted to make use of them. Sheets 28-37 give a concise overview of the development of Dutch mapping of the Indian Ocean and Pacific areas, that is, of the eastern portion of the VOC charter area, from the period of the precursor companies up to the first years after the Company period.

blad / sheet 29:

National Library of australia, MAP T 221.

[Hessel Gerritsz, ca./c. 1632] :

[Kaart van de Indische Archipel].

[Chart of the Malay Archipelago].

Schaal niet aangegeven.
Scale not indicated.

1 kaart : ms op papier, 39,5 x 48,5 cm.
1 map : ms on paper on paper, 39.5 x 48.5 cm.

Oriëntatie: het noorden is boven.
Orientation: north is up.

In 1617 aangesteld als officiële kaartenmaker van de VOC, kon Hessel Gerritsz ruim dertig jaar na Doetsz beschikken over veel nieuwe cartografische gegevens. De Nederlanders die zich al snel op diverse plaatsen op Java en in de Molukken hadden gevestigd, begonnen van daaruit het omringende gebied nauwkeuriger in kaart te brengen, zoals de oostkust van Borneo en de hoofdvorm van Celebes. Ook grote delen van de noord- en zuidkust van Nieuw-Guinea zijn gekarteerd en van het destijds nog enigmatische Terra Australis hebben kleine stukjes van de west- en noordkust van Australië inmiddels hun plek gevonden. De hier getoonde manuscriptkaart werd door Willem Jansz Blaeu, de vroegere leermeester van Gerritsz, in gedrukte vorm opgenomen in zijn Atlas van 1635 (blad 30).

A good thirty years after Doetsz, Hessel Gerritsz, who was appointed as official map-maker to the VOC in 1617, had access to much new cartographical information. The Dutch had swiftly established themselves in various places in Java and the Moluccas, and from there had begun to depict the surrounding areas more accurately, such as the east coast of Borneo and the basic shape of Celebes. Large parts of the northern and eastern coasts of New Guinea were charted, and of the Terra Australis, then still enigmatic, little bits of the west and north coast of Australia had in the meantime been given a place. Willem Jansz Blaeu, the former instructor of Gerritsz, included the manuscript map shown here in his Atlas of 1635 in a printed form (sheet 30).

30

blad 30 boven / sheet 30 above:

Nationaal Archief, 4.MCAL 3867.

Guiljelmus Blaeu, [1635] :

India / quae / Orientalis / dicitur, / et / Insulae / Adiacentes.

Indië / bekend als / de Oost, / en / Aangrenzende / Eilanden.

India / known as / the East, / and / Adjacent / Islands.

Schaalstok van 70 Milliaria Germanica sub latitud. = [ca. 1 : 18.500.000].
Scale-bar of *70 Milliaria Germanica sub latitud.* = [approximately 1 : 18,500,000].

1 kaart : kopergravure op papier, gekleurd, 51 x 60 cm.
1 map : copper-plate engraving on paper, coloured, 51 x 60 cm.

Oriëntatie: het noorden is boven.
Orientation: north is up.

Verklaringen: [linksonder] een opdracht :
Explanations: [lower left] a dedication :

Nob.mo Fort.moq; Viro et Heroi D. Laurentio Real Equiti, Indiae Orient. ol. Gubernatori Su: premo, nup. Thalassiarchae classis Britannici Vicario, et nomine Ord. Belgicae Foed. ad Regem Daniae Legato, Urbis Amsterdamens. Senatori et Scabino, nec non Concilii Socie: tatis Indicae Orientalis Assessori, vario lite: rarum ac doctrine genere claro, Tabulam hanc D.D.
Guiljelmus Blaeu

Guiljelmus (Willem) Janszoon Blaeu had uit de nalatenschap van de in 1632 overleden Hessel Gerritsz diens koperplaten voor het drukken van kaarten in zijn bezit gekregen, waaronder mogelijk die voor deze kaart. In dat geval zal Gerritsz deze zelf hebben gegraveerd. In ieder geval nam Blaeu, die Gerritsz in 1633 had opgevolgd als kaartenmaker van de VOC, deze kaart op in zijn *Novus Atlas* van 1635. Nadien bleef de plaat tot 1662 ongewijzigd opgenomen in latere edities van de atlas. De opdracht aan de voormalige gouverneur-generaal Laurens Reael (1616-1618), later bewindhebber van de VOC, duidt erop dat Blaeu zijn aanstelling bij de VOC in 1633 grotendeels aan Reael te danken had. Ook had Reael zich sterk gemaakt voor het behoud van de collectie geheel en

INDIA
quae ORIENTALIS dicitur, ET INSVLÆ ADIACENTES
PERSIA
INDIA INTRA GANGEM
MOGOL
OCEANVS CHINENSIS
MARE INDICVM
Archipelago de S. Lazaro
Ins. Philippinæ
Ins. Celebes
Ins. Moluccæ
Ins. Banda
Ins. Timor
Ins. Java Major
Ins. Sumatra
Ins. Borneo
Ins. Mindanao
Ins. Luzon
Ins. Formosa
Ins. Hainam
Ins. Iapon
Ins. Zeylan
Ins. Maldivæ
Ins. Andamanes
Ins. Nicobar
Ins. Sumatra
Ins. Java Minor
Ins. Celebes

gedeeltelijk voltooide koperplaten uit het bezit van Gerritsz en de overdracht ervan aan Blaeu.

Guiljelmus (Willem) Janszoon Blaeu had gained possession of a number of copper plates for printing maps, possibly including the ones for this map, from the legacy of Hessel Gerritsz, who died in 1632. In that case Gerritsz will have engraved these himself. In any case Blaeu, who had succeeded Gerritsz as official map-maker to the VOC in 1633, included this map in his *Novus Atlas* of 1635. After that the plate was included unchanged in later editions of the atlas. The dedication to the former Governor-General Laurens Reael (1616-1618), later one of the Company's Directors, indicates that Blaeu largely had him to thank for his appointment with the VOC in 1633. Reael had also argued for preserving the collection of finished and partly finished copper plates inherited from Gerritsz and passing them on to Blaeu.

blad 30 onder / sheet 30 below:

Nationaal Archief, 4.VEL 343.

[Joan Blaeu I, toegeschreven, ca. 1660] :
[Joan Blaeu I, attributed, c. 1660] :

[Kaart van de Indische Archipel].

[Chart of the Malay Archipelago].

Schaalstok van 60 Duijtsche Mijlen vijftien voor een Graedt = [ca 1 : 3.350.000].

Scale-bar of *60 Duijtsche Mijlen vijftien voor een Graedt* = [approximately 1 : 3,350,000].

1 kaart : ms op perkament, gekleurd, 83 x 97,5 cm.
1 map : ms on vellum, coloured, 83 x 97.5 cm.

Oriëntatie: het noorden is boven.
Orientation: north is up.

De toeschrijving van deze kaart aan Joan Blaeu I is gebaseerd op de grote overeenkomst met de kaart van Celebes en de Molukken op blad 150, die zeker door Jo(h)an Blaeu is getekend en gedateerd 1669. In ieder geval gaan beide terug op eenzelfde origineel.

The ascription of this map to Joan Blaeu I is based on the great similarity to the map of Celebes and the Moluccas on sheet 150, which was certainly drawn by Jo(h)an Blaeu and is dated 1669. In any case both are derived from the same original.

blad 31 boven / sheet 31 above:

Nationaal Archief, 4.MIKO 1.

Door J.T.B., [ca. 1830] :
By J.T.B., [c. 1830] :

Generale Kaart / van den / Oostindischen Archipel / strekkende van het / Eiland Sumatra tot / Nova Guinea of het / Land der Papoe's / en noordwaards van / Nieuw Holland / tot / het Eiland Mindanao [...].

General Chart / of the / Malay Archipelago / covering the area from the / Island of Sumatra to / Nova Guinea or the / Land of the Papuas / and towards the north from / New Holland / to the Island of Mindanao [...].

Schaal niet aangegeven.
Scale not indicated.

1 kaart : ms op papier, gekleurd, 61 x 98 cm.
1 map : ms on paper, coloured, 61 x 98 cm.

Oriëntatie: het noorden is boven.
Orientation: north is up.

Verklaringen: [rechtsboven] vervolg van de titel :
Explanations: [upper right] continuation of the title :

Gevolgd naar eene Engelse kaart / en in een Grooter bestek overgebragt, door J.T.B.

Jan Theunis Busscher was vanaf 1795 als docent kaarttekenen verbonden aan de in 1782 door Johannes Siberg opgerichte Marine School in Semarang; zie voor meer bijzonderheden omtrent zijn levensloop blad 42 van Deel II: *Java en Madoera*. De Marine School kon als particuliere instelling ook na het opheffen van de VOC eind 1799 blijven functioneren, maar werd onder het Engelse tussenbestuur in 1812 alsnog gesloten. Na het herstel van het Nederlandse gezag werd het instituut in 1817 heropend onder de naam Militaire School, waar Busscher tot zijn pensionering in 1825 opnieuw was aangesteld. In die latere periode kon worden beschikt over een grote hoeveelheid nieuw kaartenmateriaal van de Indische Archipel dat in de jaren 1811-1816 onder Engels gezag was vervaardigd. Voor de aanmaak van zijn eigen kaarten maakte ook Busscher hiervan veelvuldig gebruik, zoals voor de hier gereproduceerde overzichtskaart van de Archipel.

Bij de omwerking van het origineel veranderde hij onder meer de oorsponkelijk op Greenwich gebaseerde Engelse nulmeridiaan in die van de 'Piek van Tenerif' (Canarische Eilanden), die indertijd door de Nederlanders werd aangehouden. Opmerkelijk is de vermelding van Merkusoord aan de westkust van Nieuw-Guinea, genoemd naar Pieter Merkus, gouverneur van de Molukken van 1822-1828, op wiens advies in 1828 een Nederlandse vestiging in Nieuw-Guinea tot stand kwam om te beletten dat de Engelsen zich het gebied zou toeëigenen. De vestiging werd beschermd door Fort du Bus, maar beide werden in 1836 alweer verlaten wegens de hoge sterfte van het personeel door ziekte, vooral malaria, en overvallen door de vijandige bevolking van de naburige eilanden Ceram en Goram (Gorong). De kaart maakte deel uit van een serie van ca. 80 stuks die door Busscher omstreeks 1833 werd afgerond en vervolgens ter verkoop aan het Ministerie van Koloniën werd aangeboden; voor een belangrijk deel was deze eigen verzameling op veel oudere originelen gebaseerd. Na lang twijfelen – de kaarten voldeden in feite niet of nauwelijks aan de normen – werd inderdaad tot koop overgegaan. Deze collectie berust nu in het Nationaal Archief.

(vervolg op pag. 34 / continued on p. 34)

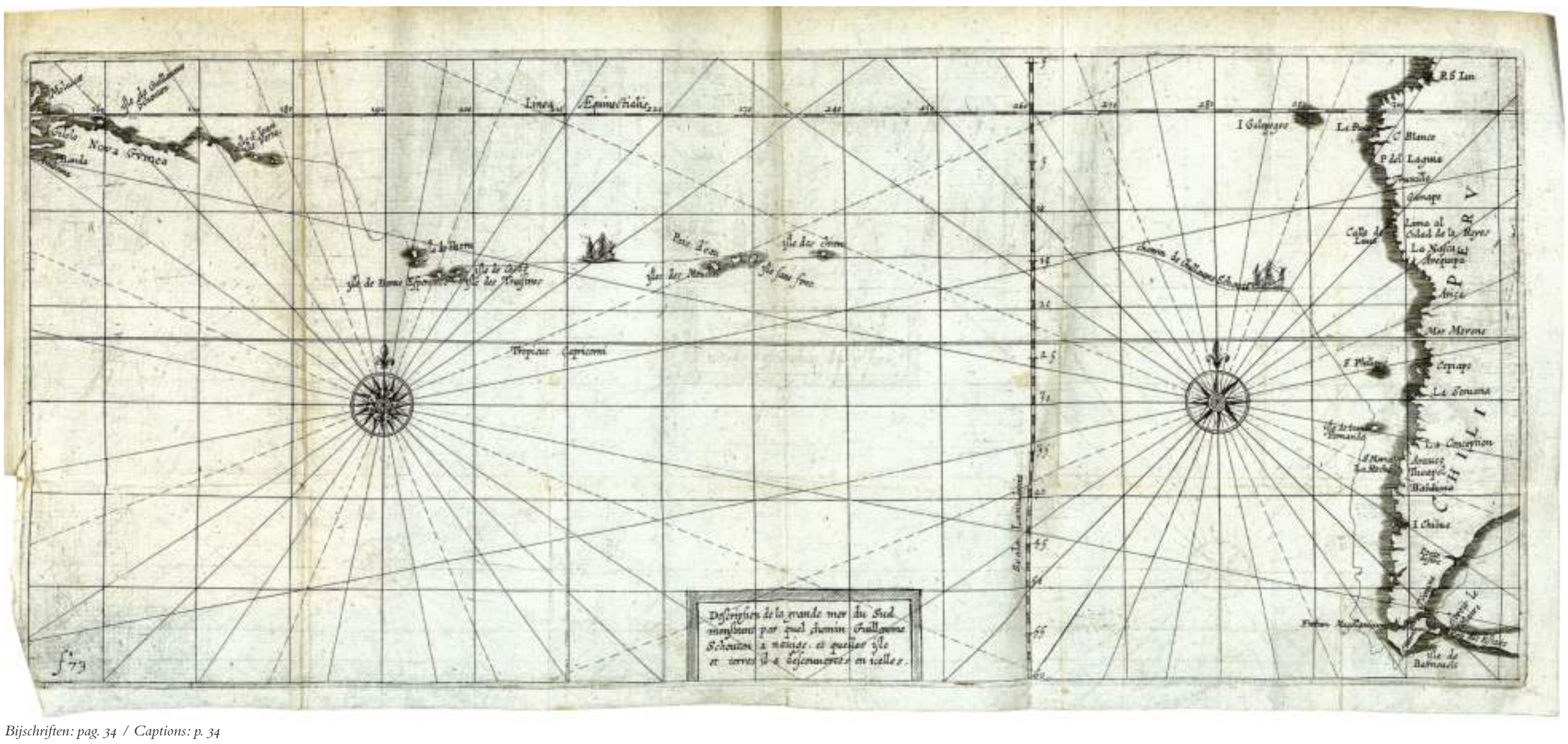

Bijschriften: pag. 34 / Captions: p. 34

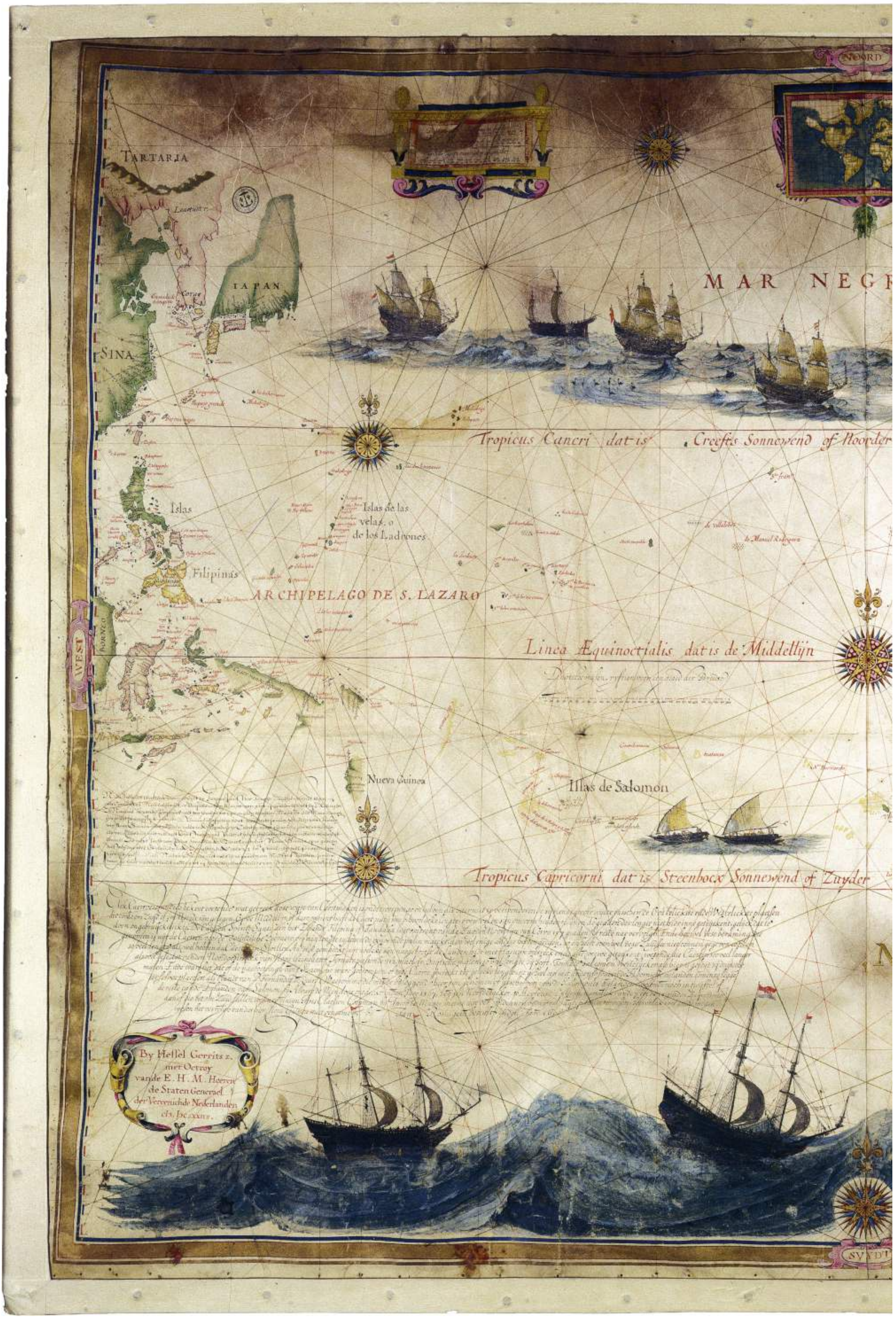
NOORD
TARTARIA
IAPAN
SINA
MAR NEGR
Tropicus Cancri dat is Creeftis Sonnewend of Noorder
Islas
Islas de las velas, o de los Ladrones
Filipinas
ARCHIPELAGO DE S. LAZARO
Linea Æquinoctialis dat is de Middellijn
Nueva Guinea
Illas de Salomon
Tropicus Capricorni dat is Steenbocx Sonnewend of Zuyder
By Hessel Gerrits z.
met Octroy
vande E. H. M. Heeren
de Staten Generael
der Vereenichde Nederlanden
ANNO M DC XXXV.
SVYDT

Bijschriften: pag. 36 / Captions: p. 36

(vervolg van pag. 31 / continued from p. 31)

From 1795 Jan Theunis Busscher was employed as a cartographer by the *Marine School* which had been set up by Johannes Siberg in Semarang in 1782; for more details about his career see sheet 42 of Volume II: *Java and Madura*. The *Marine School* was able to continue to function as a private institution even after the liquidation of the VOC at the end of 1799, but was then closed under the British Interregnum in 1812. After the restoration of Dutch rule the institute was reopened in 1817 with the name *Militaire School*, and Busscher was again appointed here until he retired in 1825. In this later period a large quantity of new cartographical material on the Malay Archipelago was available that had been created under British rule in the years 1811-1816. Busscher also made extensive use of this in producing his own maps, such as the general map of the Archipelago reproduced here.

When adapting from the original he changed such things as the Greenwich base meridian used by the British into that of the 'Piek van Tenerif' (Canary Islands), which the Dutch maintained at that time. A remarkable detail is the mention of *Merkusoord* on the west coast of New Guinea, named after Pieter Merkus, governor of the Moluccas from 1822 till 1828, on whose advice a Dutch settlement in New Guinea was set up in 1828 in order to prevent the British from appropriating the area. The settlement was protected by *Fort du Bus*, but both were abandoned in 1836 because of the high death-rate among the personnel through disease, in particular malaria, and raids by the hostile population of the neighbouring islands of Ceram and Goram (Gorong). The map is part of a series of approximately 80 items that Busscher completed in about 1833 and subsequently offered for sale to the Ministry of Colonies. To a large extent this collection was based on much older originals. After much hesitation – in fact the maps did not or scarcely measured up to the required standards – it was decided to buy. This collection is now kept in the Netherlands National Archives.

blad 31 onder / sheet 31 below:

Universiteitsbibliotheek Universiteit van Amsterdam, OK 80 647, tussen/between 72-73.

[Aris Claessen, 1615-1618] :

Description de la grande mer du Sud / [...].

Beschrijving van de grote Zuidzee / [...].

Description of the great South Sea / [...].

1 kaart : kopergravure op papier, 18,5 x 40,5 cm.
1 map : copper-plate engraving on paper, 18.5 x 40.5 cm.

Schaal niet aangegeven.
Scale not indicated.

Oriëntatie: het noorden is boven.
Orientation: north is up.

Verklaringen: [midden onder] vervolg van de titel :
Explanations: [below centre] continuation of the title :

Monstrant par / quel chemin Guillaume / Schouten a navige. et quelles isle / et terres il a descouvertes en icelles.

De expeditie van Jacob le Maire en Willem Schouten werd in 1615 georganiseerd door de Australische Compagnie van Jacobs vader Isaac Le Maire van Hoorn, een concurrent van de VOC. Het was diens doel de veronderstelde rijke handelsgebieden van het nog onbekende Zuidland of Terra Australis te bereiken. Daartoe moest het octrooigebied van de VOC letterlijk worden omzeild, waartoe men westwaarts via Zuid-Amerika een nieuwe zeeweg naar de Stille Oceaan hoopte te vinden. Straat Magallanes was verboden gebied, maar het lukte Le Maire en Schouten een zuidelijker passage om de punt van Vuurland te vinden, die ze respectievelijk de naam Straat Le Maire (Estrecho de Le Maire) en Kaap Hoorn gaven. Deze passage was in feite al sinds 1598 bekend door Jan Huygen van Linschotens vertaling van het relaas erover door José d'Acosta uit 1590, maar werd wonderlijk genoeg niet eerder door Nederlandse schippers gebruikt. Zie in dit verband ook de bladen 422-423, waar verslag wordt gedaan van de bijna gelijktijdige VOC-expeditie door de Straat van Magellanes onder Joris van Spilbergen.

Op dringend advies van schipper Willem Schouten koerste men daarna echter niet verder naar het westen in de vermoede richting van het Zuidland, maar werd een noordelijker route gekozen om boven Nieuw-Guinea uit te komen. Onderweg passeerde de expeditie diverse eilanden in het toen nog vrijwel onbekende oostelijke deel van de Stille Oceaan. Met veel moeite werd in september 1617 uiteindelijk Ternate bereikt, toen nog het hoofdkwartier van de VOC in de Oost, waar de uitgeputte expeditieleden door gouverneur-generaal Reael aanvankelijk vriendelijk werden onthaald. Op de verdere tocht met het als enige overgebleven schip *Eendraght* – het tweede schip, de *Hoorn*, was onderweg door brand verloren – werden Le Maire en Schouten voor Jacatra echter opgebracht op last van Jan Pieterszoon Coen en gevankelijk naar Nederland doorgezonden. Hun schip met al het navigatiemateriaal, inclusief de scheepsjournalen, kaarten en tekeningen, werd door de VOC in beslag genomen.

Isaac Le Maire moest zo in 1618 machteloos toezien hoe ondanks zijn protesten op naam van Willem Schouten en niet op die van zijn op de terugreis overleden zoon een verslag van de reis werd uitgegeven. Hierin was ook deze kleine kaart van de Stille Zuidzee opgenomen, waarop Schouten de ontdekking van de nieuwe doorgang bij Vuurland voor zich opeist en aangeeft dat hij daarna de gehele aardbol had omzeild – al was dit tijdens het laatste stuk wel als gevangene aan boord van het schip van Joris van Spilbergen op diens terugreis naar het vaderland. De hier gereproduceerde versie is die uit de Franstalige editie te Parijs, eveneens nog in 1618. De uitgave werd in feite ondersteund door de bewindhebbers van de VOC, die op deze manier de naam van hun concurrent Le Maire wilden uitwissen. Hoewel Le Maire senior onmiddellijk daarna een herdruk met vermelding van zijn zoon als expeditieleider liet verzorgen, kon hij pas in 1622, toen de VOC hem eindelijk de papieren van de reis ter hand stelde, een uitgebreider versie van de reis laten publiceren. Opsteller van het journaal van de reis en mogelijk ook de tekenaar van een aantal kaarten was Aris Claessen, die in de rang van koopman de reis meemaakte. In de hierna volgende kaart is door Hessel Gerritsz eveneens informatie van deze Claessen gebruikt (blad 32-33).

(vervolg op pag. 36 / continued on p. 36)

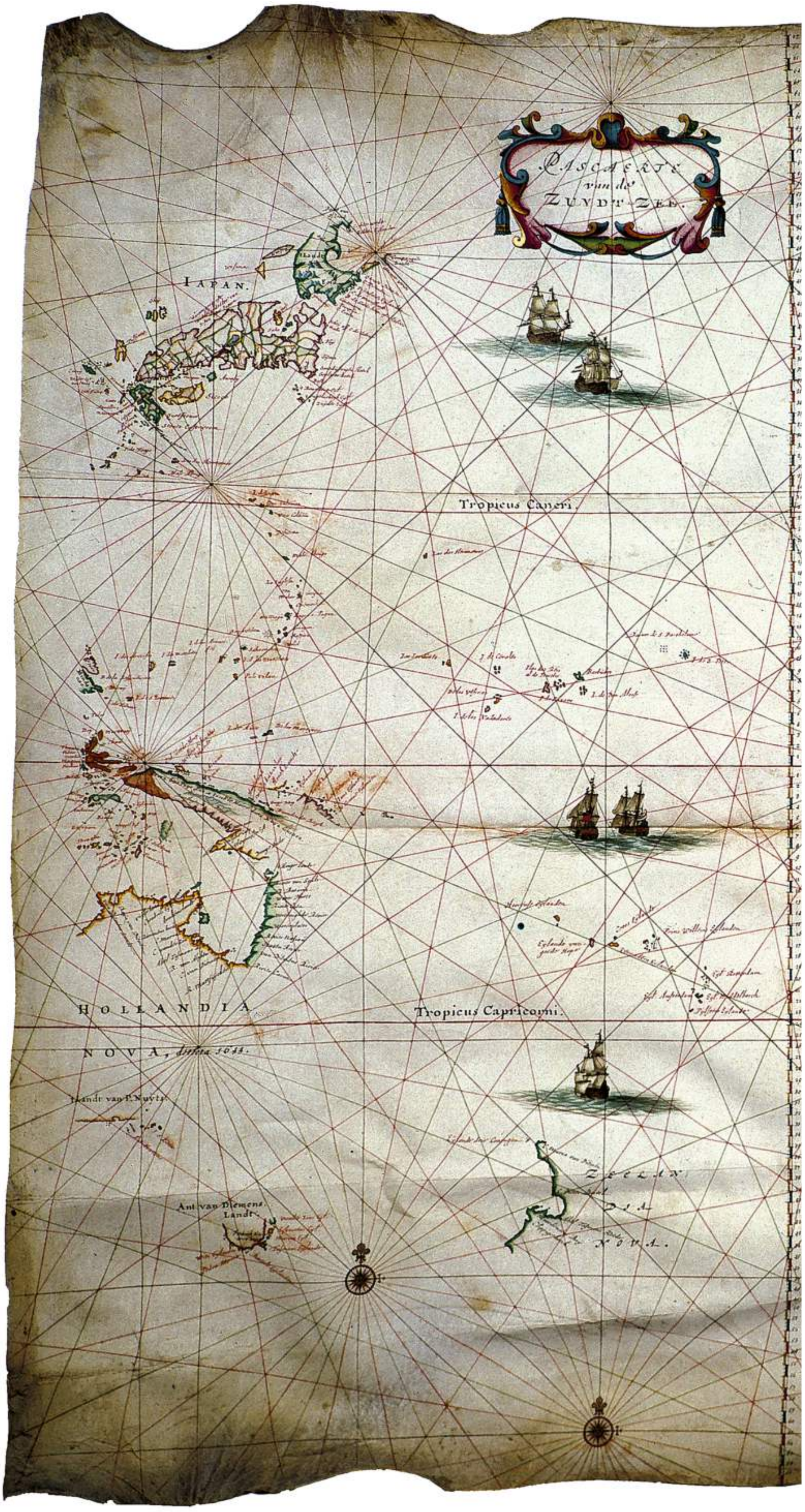

Bijschriften: pag. 36 / Captions: p. 36

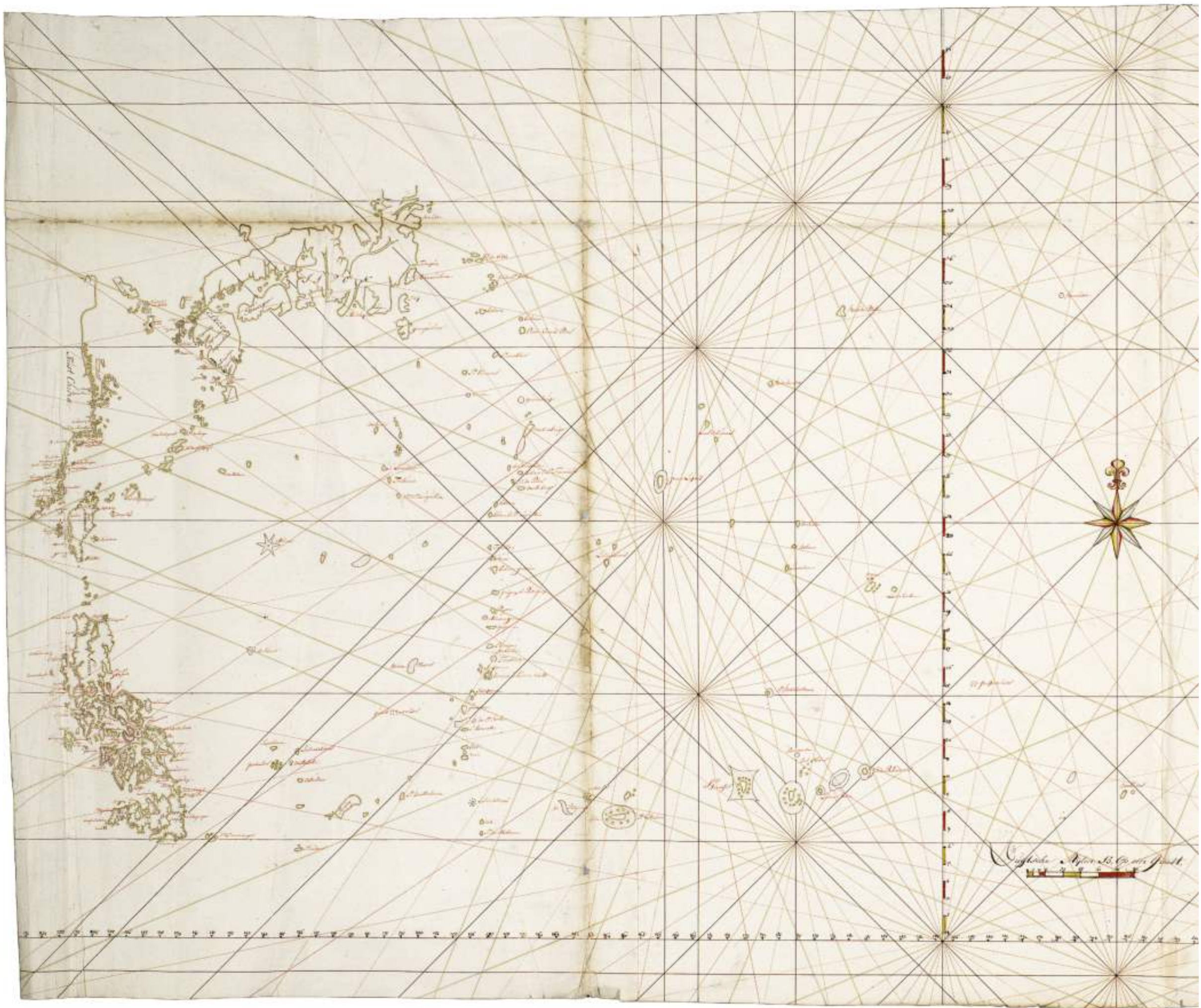

(vervolg van pag. 34 / continued from p. 34)

The expedition of Jacob Le Maire and Willem Schouten was organized in 1615 by the Australian Company of Jacob's father, Isaac Le Maire of Hoorn, a competitor of the VOC. Its aim was to reach the presumably rich trading areas of the then unknown South Land or Terra Australis. To do this they literally had to steer clear of the charter area of the VOC, for which purpose they hoped to find a new sea-route into the Pacific westwards via South America. The Strait of Magellan was forbidden, but Le Maire and Schouten succeeded in finding a more southerly passage around the point of Tierra del Fuego, and to these they gave respectively the names of Le Maire Strait (Estrecho de Le Maire) and Cape Horn (Kaap Hoorn). In fact this passage had been known since 1598 from Jan Huygen van Linschoten's translation of the account of it by José d'Acosta of 1590, but remarkably enough Dutch seamen had not previously used it. In this connection see also sheets 422-423, where a report is given of the almost contemporaneous VOC expedition through the Strait of Magellan under Joris van Spilbergen.

At the insistence of the master Willem Schouten they did not, however, set course westwards in the presumed direction of the South Land, but chose a more northerly route in order to emerge to the north of New Guinea. On the way the expedition passed various islands in the eastern part of the Pacific Ocean, which was still almost unknown. With much difficulty in September 1617 they finally reached Ternate, which was still the headquarters of the VOC in the East, and there Governor-General Reael initially gave the exhausted members of the expedition a friendly reception. On the onward journey, however, with the only remaining ship, *Eendraght* – the second ship, the *Hoorn*, had been lost in a fire on the way – Le Maire and Schouten were brought to Jacatra on the orders of Jan Pieterszoon Coen and sent on to Holland as prisoners. Their ship, with all the navigation material, including the ship's logs, charts and drawings, was confiscated by the VOC.

So Isaac Le Maire had to look on helplessly when a report of the voyage was, despite his protests, published in the name of Willem Schouten and not that of his son, who had died on the return voyage. The report included this small map of the Pacific Ocean, in which Schouten claims for himself the discovery of the new passage via Tierra del Fuego and indicates that after that he had sailed round the whole world, even though for the last part this was as a prisoner on board Joris van Spilbergen's ship on his return to the fatherland.

The version reproduced here is that of the French-language edition at Paris, also in 1618. The publication was in fact supported by the directors of the VOC, who in this way aimed to erase the name of Le Maire, their competitor. Although Le Maire senior immediately had a reprint made, with mention of his son as leader of the expedition, only in 1622 was he able to have a more extensive version of the voyage published, when the VOC had finally provided him with the papers of the journey. The one who composed the journal and possibly also drew a number of the maps was Aris Claessen, who had joined in the voyage with the rank of Merchant. In the following map Hessel Gerritsz has likewise used information from this Claessen (sheets 32-33).

bladen / sheets 32-33:

Bibliothèque nationale de France, DCP Ge SH Arch 30 Rés.

By Hessel Gerritsz. / met Octroy / van de E.H.M. Heeren / de Staten Generael / der Verenichde Nederlanden / M.DC.(X)XXII(II) :
By Hessel Gerritsz. / by Charter / of the Lofty Members of / the States-General / of the United Netherlands / M.DC.(X)XXII(II) :

[Kaart van de Stille Oceaan].

[Chart of the Pacific Ocean].

Schaalstok van 300 Duytsche mijlen, vyftien voor een graed der Breedte = [ca. 1 : 13.307.000].
Scale-bar of *300 Duytsche mijlen, vyftien voor een graed der Breedte* = [approximately 1 : 13,307,000].

1 kaart : ms op perkament, gekleurd, 107 x 141 cm.
1 map : ms on vellum, coloured, 107 x 141 cm.

Oriëntatie: het noorden is boven.
Orientation: north is up.

Verklaringen: [linksonder] een beschrijving door Hessel Gerritsz :
Explanations: [lower left] a description by Hessel Gerritsz :

Elck Caertverstandigh bekent wesende wat gebreck dese wijse van Caertmaken is onderworpen so en hebben die hier niet te verwonderen so sij sien te groote wijdte tusschende Oostelickste ende Westelickste plaetsen die verde om Zuyd of om Noordt sijn gelegen. Op de Middellijn of daer omtrent heeft de Caert nabij sijn behoorlijcke lengte even velen sijn om verscheydene redenen de graden der lengte niet hierinne geteijckent, gelijck dat te doen ongebruyckelick is. De Cabo del Spirito Santo aen het Eylandt Filipina of Tandaija leijt omtrent vande Zuijd en Noordlijn van Corvo 157 graden de reste nae vervolgh. Ende hoewel dese beraming die genomen is uijt de Caerten voor de Oostindische zeevaert vrij min lengte tusschen de genoemde palen maeckt dan wel enige andere hebben gedaen, so en heeft evenwel dese Zuijdsee niet connen gegeven worden soveel lengte als wel hebben de Caerten in Sevillen Ano 1618 gemaeckt uyt welcke sijn naegebootst de Landen hier met blaeuwe omtreck ende gele verwe geteijkent wesende die Caerten soo veel langer als wel dese, dat vanden Noordoosthoeck van Nova Guinea tot Ternate passende 31½ mael 15 Duijtsche mijlen so veel lengte bij geeft. Ternate sal comen westelijcker als hier is geleijt 34 duytsche mijlen. Ende ware het dat of de naebootsingh van Spaensche waren gecrompen of dese Caerte ghereckt tot gelijcke lengte int geheel een met ander Schouten de Hoornsche eijlanden comente legge ter selver plaetsen als 't landt van P. Fernandez de Quiro. Waeromme die met de bijleggende hier sijn genomen of geschreven voorde Salomones Eijlanden, wesende noch in twijffel of de reste vande Eijlanden van Salomon bij Alvaro de Mendoça ontdeckt in den Jare 1567, leggen Noordelijcker so Herrera die schrijft, namelick vande 7 tot de 12 graden ZuijerBreedte dan of die het om Zuijd sullen wesen te vinden. Aris Claessen Coopman bij Jacob le Mayre meent uijt der Indianen beduytsel suydop landt te wesen, hetwelck wel soude mogen wesen het vervolgh van dat hier Nova Guinea staet genoemt bij Jan Rosingein beseijlt inden Jare 1606.

[rechtsmidden] een beschrijving door Hessel Gerritsz :
[centre right] a description by Hessel Gerritsz :

De verscheijdenheijt van routen doorde Zee hebben gegeven verscheijden ontmoetingen hierdoor ist dat d'een veel ende ander weynich eylanden heeft gevonden. Magallanes op de gantsche Zuidzee van de Straet tot aen de Eijlanden vande Besaers of Ladrones en vond maer twee cleyne Eijlanden sonder [...] waerom hij se Desaventurados noemde, sijn cours was van de Straet N tot 32½ gr suijdbr. van daer N.W.en W.N.W. soude 21. gr 50 m voort N tot onder de Linij en van daer op de Eijlanden van Besaers op 15 gr 48 m Ende Jacob le Maire houdende de wegh hier [...] gevonden tusschen de Straet en de Nova Guinea alle de Eijlanden hier met Duijtsche namen genoemt.

[linksmidden] een aantekening in een latere hand :
[centre left] a note by a later hand :

Nieu Zeelandt beoosten Ceram beseijlt by Jasper Jansz de Jonghe, Duijefjenslandt tegen over Cay ende Aru, Moddereijlandt; de Vuijlebancken en de custe van 9 tot 14 graden beseylt bij J. Rosingeyn de Noordcuste van de Papouas met syn gevolgh tot 246 mijlen beoosten Maba by J. le Maire bevaren hier geleijt sodanigh by de Vinders is afgeteijckent werden te samen gehouden voor stucken van Nova Guinea wat vandien meer in de Spaensche Caerten wert gevonden seer verscheijden een van andere ende niet wel met dese stucken passende is hier uijtgelaten tot men meerder claerheijt become. Die t'Jacht van Padre fernando de Qieiros omtrent Nova Guinea op 10 graden westaen door veel Eijlanden ende drooghten ende over 2, 3 en 4 vademen wel 40 dagen sijn geseijlt pre [...] Nueva Guinea niet over de 10 graden om Zuijdt te strecken [...] waren soo soude moeten t landt vande 9 tot 19 gr wesen een besonder van het ander N. Guinea te scheyden.

Hessel Gerritsz voltooide deze overzichtskaart van de Stille Oceaan in eerste instantie in 1622, naar de nieuwste bevindingen uit onder meer de expeditie van Le Maire en Schouten. Gerritsz maakte graag gebruik van deze gegevens, maar kreeg daardoor grote cartografische problemen. Volgens de opnemingen van Le Maire en Schouten zou de Stille Oceaan veel breder moeten zijn dan uit eerdere bevindingen was opgemaakt, waardoor de onderlinge posities van de diverse eilandengroepen vanaf Ternate oostwaarts ook onzeker werden. Gerritsz besloot dan ook, zeer 'ongebruyckelick', geen lengtegraden in te tekenen en de door Le Maire en Schouten gekarteerde gebieden 'met

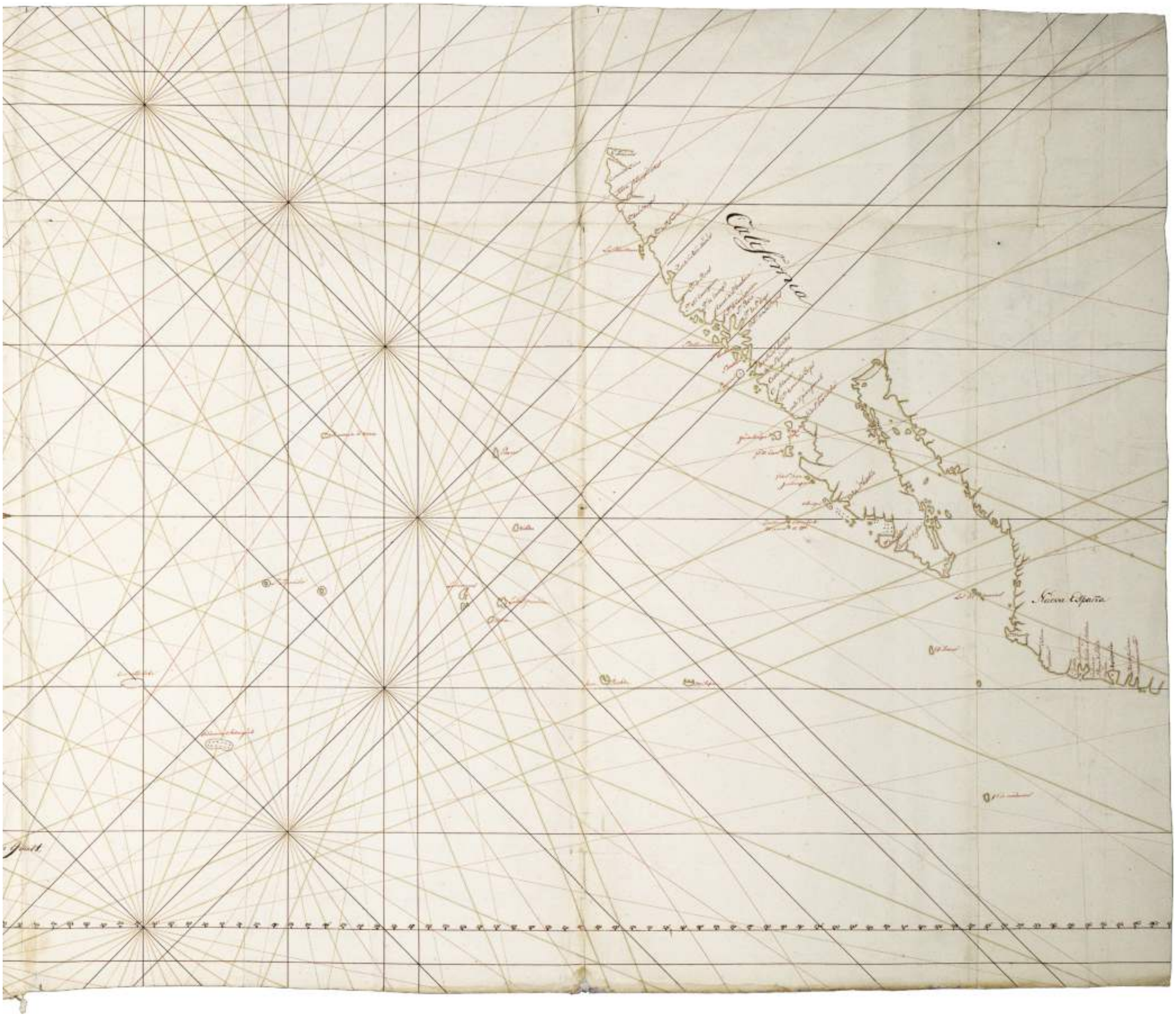

blaeuwe omtreck ende gele verwe' in zijn kaart aan te geven. Een kopie van deze kaart werd in 1642 gebruikt door Abel Tasman tijdens diens ontdekkingstocht naar het Zuidland (blad 386 e.v.).

Naderhand onderging de kaart een tweede bewerking, getuige de in 1634 veranderde datering. Als hommage aan Jacob Le Maire werd de kaart aangevuld met de route van zijn tocht en ook met zijn portret, waarmee hij op één lijn wordt gesteld met de beroemde ontdekkingsreizigers Fernando de Magallanes en Vasco Nunez de Balboa. Het geheel werd verder gestoffeerd met schepen op volle zee, wellicht door Claes Claesz Wou zoals Zandvliet in zijn *Mapping for Money* oppert. Als mogelijke opdrachtgever noemt Zandvliet Jacobs broer Maximilaan Le Maire, die in 1634 terugkeerde uit VOC-dienst. De anonieme bewerker voegde midden boven verder een wereldkaartje toe met de weergave van Californië als eiland, een fout die Gerritsz in 1622 niet had gemaakt. Zie ook de iets latere kaart van de Stille Zuidzee op het volgende blad.

Hessel Gerritsz completed this general map of the Pacific Ocean in the first instance in 1622, according to the lastest findings, including those of the expedition of Le Maire and Schouten. Gerritsz was happy to use their data, but this landed him in great cartographic problems. According to Le Maire and Schouten's measurements, the Pacific Ocean would have to be much wider than earlier observations indicated, so that the relative positions of the various island groups from Ternate eastwards also became uncertain. So Gerritsz then decided, very 'unconventionally', not to draw degrees of longitude and to indicate on his map 'with blue outlines and yellow paint' the areas charted by Le Maire and Schouten. Abel Tasman used a copy of this map in 1642 during his voyage of discovery to the South Land (sheet 386 and following).

Afterwards the map underwent a second edition, as can be seen from, for example, the dating changed to 1643. As homage to Jacob le Maire the map was supplemented with the route of his voyage and also with his portrait, thereby putting him on a par with the famous discoverers Fernando de Magallanes and Vasco Nunez de Balboa. The whole was further ornamented with ships on the open sea, perhaps by Claes Claesz Wou, as Zandvliet suggests in his *Mapping for Money*. As the person who possibly commissioned this, Zandvliet mentions Jacob's brother Maximilaan le Maire, who returned from serving the VOC in 1634. The anonymous editor also added in the centre at the top a small map of the world with a representation of California as an island, an error that Gerritsz had not made in 1622. See also the somewhat later map of the Pacific Ocean on the next sheet.

bladen / sheets 34-35:

Badische Landesbibliothek, D 39 (R).

[Joan Blaeu I, toegeschreven, ca. 1650] :
[Joan Blaeu I, attributed, c. 1650] :

Pascaerte / van de / Zuydt-Zee.

Chart / of the / South Sea.

Schaalstok van 200 Duijtsche Mijlen 15 voor een Graedt = [ca. 1 : 19.753.000].
Scale-bar of *200 Duijtsche Mijlen 15 voor een Graedt* = [approximately 1 : 19,753,000].

1 kaart : ms op perkament, gekleurd, 87 x 105 cm.
1 map : ms on vellum, coloured, 87 x 105 cm.

Oriëntatie: het noorden is boven.
Orientation: north is up.

Hoewel Californië in Noord-Amerika in deze kaart nog steeds wordt afgebeeld als eiland, een fout op basis van een gerucht die in de decennia na ca. 1620 op tal van kaarten voorkomt, is Japan al meer herkenbaar ingetekend en geeft Blaeu in het zuidwesten ook de onder Abel Tasman in 1642-1643 gekarteerde delen van 'Ant. van Diemens Land' (Tasmanië) en 'Zeelandia Nova' (Nieuw Zeeland) aan.

Although California in North America is still depicted as an island, an error that occurs on many maps after about 1620 on the basis of a rumour, Japan has already been drawn in a more recognizable form. In the south-west Blaeu has included the parts of *Ant. van Diemens Land* (Tasmania) and *Zeelandia Nova* (New Zealand) charted under Abel Tasman in 1642-1643.

bladen / sheets 36-37:

Nationaal Archief, 4.VELH 156.1.12.

[Gerrit de Haan, 1760] :

[Zuijdt Zee].

[South Sea].

Schaalstok van 80 Duijtsche Mijlen 15, Op een Graadt = [ca. 1 : 9.259.000].
Scale-bar of *80 Duijtsche Mijlen 15, Op een Graadt* = [approximately 1 : 9,259,000].

1 kaart : ms op papier, gekleurd, 69 x 159 cm.
1 chart : ms on paper, coloured, 69 x 159 cm.

Oriëntatie: het noorden is boven.
Orientation: north is up.

Gerrit de Haan, van 1747 tot 1769 baas-kaartenmaker bij de Compagnie in Batavia, nam deze kaart op in het eerste deel van zijn tweedelige manuscriptatlas met de titel *Ligtende zeefakkel off de geheele Oost-Indische Waterweereldt*. Dit eerste deel werd voltooid in 1760 en omvat in hoofdzaak het deel van het octrooigebied van de VOC ten oosten van Straat Soenda. Het tweede deel beslaat voornamelijk de land- en zeegebieden tussen Kaap de Goede Hoop en de westkust van Sumatra, plus de westkust van Australië en de kusten van Java, en werd afgesloten in februari 1761. Andere kaarten uit de *Ligtende zeefakkel* in dit atlasdeel zijn die op de bladen 46-47, 68, 70-71, 80-81, 82, 83, 89, 140, 147, 155, 160, 216, 224, 240, 243, 354, 404-405 en 406-407. De hier gereproduceerde overzichtskaart van de 'Zuijdt zee', zoals de titel volgens De Haans eigen opgave in de atlas luidt, geeft in werkelijkheid alleen het noordelijke deel van het VOC-octrooigebied in de Stille Oceaan weer, met links de Filippijnen, Formosa, de kust van China en Japan, en rechts het veel te groot getekende Californië met aangrenzende kustgebieden. Opmerkelijk is ook de nog altijd zeer gebrekkige, op sterk veroudere kaarten gebaseerde weergave van de Japanse eilanden, die omstreeks 1760 bij de Compagnie veel beter bekend waren dan hier gesuggereerd.

Gerrit de Haan, who was Master Map-maker with the Company in Batavia from 1747 to 1769, included this map in the first volume of his two-volume manuscript atlas that bears the title *Ligtende zeefakkel off de geheele Oost-Indische Waterweereldt* (Shining sea-torch or the entire East Indian Water World). This first volume was completed in 1760 and contains mainly the part of the VOC charter area lying to the east of Sunda Strait. The second volume covers principally the areas of land and sea between the Cape of Good Hope and the west coast of Sumatra, plus the west coast of Australia and the coasts of Java, and was concluded in February 1761. Other maps from the *Ligtende zeefakkel* in the the present volume are those on sheets 46-47, 68, 70-71, 80-81, 82, 83, 89, 140, 147, 155, 160, 216, 224, 240, 243, 354, 404-405 and 406-407.

The general map reproduced here of the *Zuijdt Zee* (South Sea), as the title reads according to De Haan's own words in the atlas, in reality shows only the northern part of the VOC charter area in the Pacific Ocean, with on the left the Philippines, Formosa and the coasts of China and Japan, and on the right California and adjacent coasts drawn much too big. Another remarkable feature is the representation of the islands of Japan that is still very imperfect and based on completely obsolete maps, whereas these islands were much better known to the Company around 1760 than is suggested here.